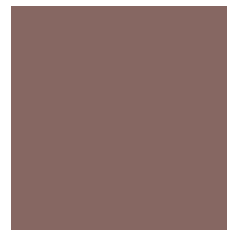
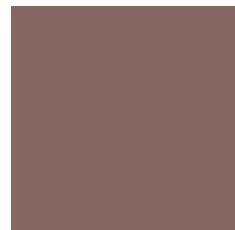
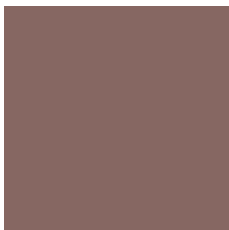
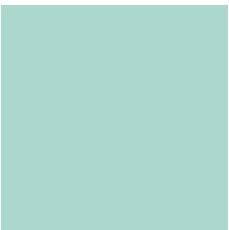

VERNACULARISATIE IN DRIE PORTUGESE SOCIALE HUISVESTINGSPROJECTEN VAN ÁLVARO SIZA TIJDENS DE JAREN '70.

Elise Jacops

Masterthesis aangeboden tot het verkrijgen van de graad van
Master in de architectuur.

Promotor prof. dr. ir.-arch. Els De Vos (UA)
Co-promotor prof. dr. Maria de Fátima Teixeira Pombo (KUL)

Academiejaar 2014-2015

Jurylid prof. dr. ir.-arch. Piet Lombaerde (UA)
Jurylid prof. dr. ir.-arch. Marijn Van de Weijer (UHasselt)

DANKWOORD

Verscheidene mensen hielpen mij bij het verwezenlijken van deze masterthesis en wil ik hiervoor bedanken:

Eerst en vooral aan mijn promotor prof. dr. ir.-arch. Els De Vos (UA). Zij wist veel over sociale huisvesting, domestieke huisvesting, woningbouw en wooncultuur in het algemeen. Zij hielp mij als eerste op weg en stuurde later steeds de structuur van de masterthesis bij.

Aan co-promotor prof. dr. Maria de Fátima Teixeira Pombo (KUL). Zij verruimde dan weer met haar raad over Portugese architectuur en haar scherp oordelende kijk mijn kennis en visie op het onderwerp.

Aan Prof. dr. Nathalie Vallet, zij hielp mij bij de voorbereiding van het kwalitatief onderzoek.

Aan prof. dr. ir.-arch. Piet Lombaerde (UA) en aan prof. dr. ir.-arch. Marijn Van de Weijer (UHasselt), juryleden bij de tussentijdse presentatie op 4 feb. 2015. Zij legden de nadruk op een goede onderbouwing bij het verdere verloop van het schrijven van de masterthesis.

Verder aan mijn lief Rafael die mij meenam langs FAUP (Faculdade de Arquitectura, Universidade do Porto) en mij begeleide doorheen alle case studies.

Aan mijn vriendin Diana, voormalig studente interieurarchitectuur aan de IPCB (Instituto Politécnico de Castelo Branco, Escola Superior de Artes Aplicadas), aan mijn vriendin Tânia, voormalig studente architectuur aan de FAUP (Faculdade de Arquitectura, Universidade do Porto) en aan arch. Luc Couwenberg voor het aanrijken van primair materiaal.

Ook aan de enkele bewoners van de case studies, voor hun gastvrijheid en voor hun tijd bij het bezoeken van hun woning.

Als laatste nog aan mijn mama en aan mijn vriendin Valentine, voormalig studente interieurarchitectuur aan de Artesis Hogeschool Antwerpen. Ze kenden niet veel over de inhoud maar bij hen kon ik altijd onvoorwaardelijk terecht met mijn ideeën, twijfels en het nalezen van de masterthesis.

Bedankt.

Voor de hulp, de beschikbaarheid, de motivatie en de steun in verschillende fases van deze masterthesis.

ABSTRACT

Vanuit mijn fascinatie voor Portugese regionale architectuur en de interesse voor hoe 'Collectieve identiteit' in sociale huisvesting wordt bereikt, besloot ik om enkele realisaties van de dienst SAAL (Serviço Ambulatório de Apoio Local, de Portugese dienst voor sociale huisvesting) tijdens de economisch en politiek kritieke jaren '70 te onderzoeken. Deze dienst presenteert zich in de recente geschiedenis van sociale huisvesting als één van de meest interessante en unieke processen. De dienst impliceert o.a. de vernieuwende betrokkenheid en inzet van de bewoners in haar ontwikkeling die zich baseert op de samenwerking en de bereidheid van technici over het hele land en op de inspraak van de architecten van SAAL.

Eén van de interessantste en beste werken die tot stand kwamen onder en net na SAAL zijn de drie specifieke wijken van verschillende schaalgrootte ontworpen door arch. Álvaro Siza: São Victor, Bouça en Quinta da Malagueira. De vernacularisatie in Portugal zal ik onderzoeken a.d.h.v. een kwalitatieve benadering, nl. een literatuuronderzoek en een belevingsonderzoek met observaties ter plaatse.

In de Portugese architectuur van de jaren '70 blijkt vernacularisatie een belangrijk thema te zijn. Sociale huisvesting staat nl. vaak synoniem voor het stereotiepe beeld van anonimiteit of het gebrek aan een collectieve identiteit. Kunnen uit de ontwerpstrategie van vernacularisatie dan toch karaktervolle en kwalitatieve projecten ontstaan? 'Vernacularisatie' is een architecturale term die refereert naar een proces van opname van lokale elementen als: bouwtechnieken, gebouwde vormen en het gebruik van bepaalde materialen bij een specifieke locatie. Vernacularisatie is daarmee de essentie van het loyaal zijn aan de lokale traditie en regionale diversiteit. Het is een uitkomst door beïnvloeding van historische, sociale en culturele processen. De manier van behandelen en het behouden van ruimtes wordt daarbij geobserveerd. Ook een onderzoek tussen landschap en context en naar de nieuwe relatie ermee is vereist. Uiteindelijk voorziet vernacularisatie het gebruik van archetypes bij het tot stand komen van nieuwe architectuur. Vernacularisatie wordt bovendien daarbij als een zeer belangrijke factor beschouwd voor de onmiddellijke invloed op de collectieve identiteit van de bewoners in deze nieuwe architectuur dat voor verbondenheid met de locatie, architectuur en met elkaar zal zorgen.

SLEUTELWOORDEN:

Portugal, SAAL, sociale huisvesting, jaren '70, Revolução dos Cravos (Anjerrevolutie), coöperatie, Álvaro Siza, São Victor, Bouça, Quinta da Malagueira, vernacularisatie, kritisch regionalisme, vernaculaire tradities, vernaculair, collectieve identiteit.

ALGEMENE INHOUD

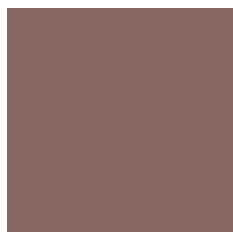
Dankwoord.....	7
Abstract.....	8

DEEL I

1. INLEIDING	15
1.1 Doelstellingen-onderzoeksvraag.....	18
1.2 Onderzoeksmethodiek	18
1.2.1 Onderzoeksveld.....	18
1.2.2 Onderzoeksfases	21
1.2.3 Uitdagingen van het onderzoek	22
1.3 Structuur	23

THEORETISCH KADER: Vernacularisatie in de Portugese sociale huisvesting

2. INZICHT TOT INVLOEDEN IN DE EUROPESE SOCIALE HUISVESTING	27
2.1 Het paradigma van de sociale huisvesting	28
2.2 Diverse vormen van betaalbaar wonen.....	31
2.3 Het sociale aspect	34

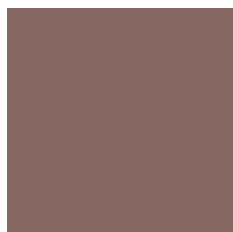
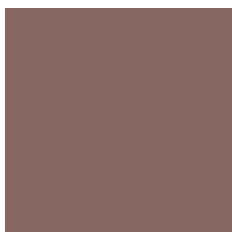

3. DE PORTUGESE SOCIALE HUISVESTING	37
3.1 Een historisch-politieke analyse	38
3.1.1 Voor 1974: van een eerste Portugese republiek naar een dictoriaal regime	40
3.1.2 Na 1974: tijd voor een nieuwe Portugese democratie	47
3.2 Een sociaal-culturele analyse	50
3.2.1 Voor 1974: de schreeuw tot opstand.....	50
3.2.2 Na 1974: een revolutionair participatieproces	51
3.3 Innovatieve experimenten met regionale architectuur	53
3.3.1 Voor 1974: de Moderne Beweging als conventionele inspiratie	53
3.3.2 Na 1974: de invraagstelling van de Moderne Beweging.....	53
3.4 De derde weg van Álvaro Siza.....	55
4. VERNACULARISATIE	59
4.1 Vernaculair	60
4.2 Vernacularisatie in de architectuur	62
4.2.1 Vernaculair modernisme	62
4.2.2 Negen Europese architecturale stromingen tijdens de jaren '70.....	64
4.3 Vernaculaire traditie.....	80
Conclusie.....	81

EMPIRISCH VELDWERK: Drie sociale huisvestingswijken van Álvaro Siza tijdens de jaren '70

5. TOELICHTING VAN DE METHODOLOGIE VAN HET VELDWERK	85
5.1 Literatuuronderzoek.....	86
5.1.1 Wat observeren?	86
5.1.2 Wanneer observeren?	87

5.2 Belevingsonderzoek: observaties	87
5.2.1 Wat observeren?	87
5.2.2 Wanneer observeren?	88
5.2.3 Soort observator	89
5.2.4 Verantwoording kwalitatieve methode	90
5.3 Uitwerking en technieken	90
5.3.1 Veldwerk.....	90
5.3.2 Bijlagen	93
6. ANALYSE VAN DE WIJKEN	97
6.1 Plaatsing in de context.....	98
6.2 Regionale architectuurtaal: 'Ilha'	122
6.2.1 São Victor (1974-1977)	122
a) De architecturale plaatsing in de urbane compositie	122
b) Een confrontatie met het architecturale concept	124
c) De accessoires en het geheel	126
d) Spatiale en sociale relaties	128
e) De representatie van de bewoners	130
6.2.2 Bouça (1973-1979, 2001-2006).....	132
a) De architecturale plaatsing in de urbane compositie	132
b) Een confrontatie met het architecturale concept	134
c) De accessoires en het geheel	136
d) Spatiale en sociale relaties	140
e) De representatie van de bewoners	142

6.3 Regionale architectuurtaal: 'Quinta'	144
6.3.1 Quinta da Malagueira (1977-1998)	144
a) De architecturale plaatsing in de suburbane compositie	144
b) Een confrontatie met het architecturale concept	148
c) De accessoires en het geheel	150
d) Spatiale en sociale relaties	154
e) De representatie van de bewoners	156
 7. BESLUIT	 159
 Chronologische lijst van afkortingen	 165
Chronologische lijst van tabellen	166
Chronologische lijst van figuren	167
Chronologische lijst van teksten	184
 DEEL II: BIJLAGEN	
 Bijlage 1: Kenneth Frampton- 'Towards a Critical Regionalism. Six Points for an Architecture of Resistance'	 190
Bijlage 2: Essay in foto's	197

DEEL I

1. INLEIDING

Mijn grootste beweegreden was de interesse of passie voor Portugal en mijn persoonlijke connectie met het land waardoor ik geboeid ben. Het land voelt aan als een tweede thuis. Dagelijks kan ik door familiale contacten proeven van de alledaagse levensstijl, gewoonten en cultuur. Daarbij krijg ik elk jaar de kans om er ter plaatse bedreven de architectuur te gaan bewonderen.

Ik werd door deze architectuur verder gesleept in de fascinatie voor Portugal en heb door de reeds opgedane ervaring kennis gemaakt met de voor Belgische architecten onbekende dienst SAAL (Serviço Ambulatorio de Apoio Local of Ambulante Dienst voor Lokale Ondersteuning). SAAL is de revolutionaire toonaangevende Portugese dienst voor sociale huisvesting tussen 1974 en 1976 van de overheid: Estado Providência of Estado Social na 25 april 1974. De datum 25 april 2014 betekent exact de 40e verjaardag van SAAL waardoor de dienst momenteel gevierd wordt en een erg actueel onderwerp is in Portugal. Hierdoor kwam ik met deze masterthesis in de sociale huisvesting van de voor Portugal politiek turbulente jaren '70 terecht waarbij de 'Revolução dos Cravos of Anjerrevolutie' op 25 april 1974 plaatsvond, nl. de val van het laatste autoritaire regime en de overgang naar een parlementaire democratie.¹

Het boeiende aan deze jaren is dat de lokale bevolking en bewoners door het toekennen van interdisciplinaire, sociale relaties actief worden betrokken bij de bouw van hun woning en de ontwikkeling van het ontwerpproces. Er is een confrontatie tussen technici,

bewoners en de architect in de keuze en ontwikkeling van oplossingen en bij de daadwerkelijke uitvoering. Dit is erg bijzonder. Daarom is het interessant de weinige Portugese sociale huisvesting, tijdens de jaren '70, te bestuderen. Het bezit tijdens deze periode goede voorbeelden aan architectuur, opname in stedenbouw, sociale aanpassing, een breed scala aan mogelijkheden en bijstand van de overheid. De dienst SAAL is zo één van de meest interessante, controversiële en memorabele overheidsconstituties in de geschiedenis van de Portugese sociale architectuur. Met dit als uitgangspunt kan deze tot nog toe weinig gekende informatie in Vlaanderen/België toegankelijker en bekender worden gemaakt zodat men kan trachten ondanks het cultuurverschil te vergelijken met eigen sociale huisvestingsdiensten en -projecten.²

Verder raakte ik nieuwsgierig naar de ervaringen van één van de grootste Portugese architecten van de laatste decennia: Pritzker Architecture Prize winnaar Álvaro Joaquim de Melo Siza Vieira (°1933) met de dienst SAAL. Deze bestaat nl. uit meerdere internationaal gevestigde waarden en prijswinnaars als de architecten Gonçalo Byrne (°1941) en Eduardo Souto de Moura (°1952). In de masterthesis is er dan ook voor gekozen om de ervaring van in het bijzonder architect Álvaro Siza met de dienst te onderzoeken. Hij ontwikkelde maar liefst drie interventies i.s.m. of in navolging van SAAL, namelijk: São Victor, Bouça en Quinta da Malagueira. Bijzonder aan deze projecten is de uiterst interessante paradox die mijn nieuwsgierigheid in de hand werkte:

---

¹ PUBLICO

<http://www.publico.pt/politica/noticia/arquitectos-que-protagonizaram-saal-vao-debater-projecto-em-serralves-1632695>, geraadpleegd op 13 mei 2014

---

² MOURA GADELHO TAVARES Bruno Miguel, *Estudo da Operação SAAL-Da teoria à prática. Carácter da sua execução no Porto*, Porto, Porto: Universidade Lusíada do Porto (2011), 27.

nl. tussen de banale anonimiteit die in sociale huisvesting voor de jaren '70 aanwezig is, versus het karakter toegekend door Álvaro Siza. Sociale huisvesting staat vaak synoniem voor: de herhaling van een module, het hergebruiken van modernisme, de wegcijfering van bewoners,... Dit heeft als gevolg dat er een spanning te vinden is tussen sociale huisvesting en Álvaro Siza.

Via Álvaro Siza ben ik op de problematiek van 'Vernacularisatie' gekomen. Criticus Kenneth Frampton kende de architectuurstroming: 'Kritisch Regionalisme' al tijdens de jaren '70 toe aan de architectuur van Álvaro Siza. Dit toen hij zijn essay 'Towards a Critical Regionalism. Six Points for an Architecture of Resistance' later begin jaren '80 schreef. (zie bijlage) De zes behandelde punten waren:

1. *Cultuur en civilisatie*
2. *De opkomst en val van de Avant-Garde*
3. *Kritisch regionalisme en wereldcultuur*
4. *De weerstand van de plaats-vorm*
5. *Cultuur versus natuur: topografie, context, klimaat, licht en tektonische vorm*
6. *Het visuele versus het tactiele*

Het kenmerk van deze stroming met kritische houding is dat er enerzijds de universele aspecten van de moderne architectuur deels worden toegepast en dat er anderzijds tegelijkertijd een zoektocht is naar de binding met de context.³

De volgende hypothese dient zich aan: Álvaro Siza lost vermoedelijk de anonimiteit in sociale huisvesting op door binnen de dienst SAAL een herkenbare collectieve identiteit toe te kennen via vernacularisatie. De architecturale term 'Vernacularisatie' refereert naar een proces van opname van lokale elementen als: bouwtechnieken, gebouwde vormen en het gebruik van bepaalde materialen van een specifieke locatie. De term betekent nl. algemeen regionale verschillen die overeenkomen met verschillen in Portugal tussen Noord en Zuid, tussen kust en binnenland, tussen stad en platteland. Zo bekomt men een verbondenheid en nieuwe relatie met de locatie, context, architectuur en bewoners. Een observatie van dit fenomeen blijkt vereist waardoor ik vernaculaire overwegingen ben gaan onderzoeken en ontleden ter plaatse bij de drie onderzochte wijken. Met een kritische blik zal de aanpasbaarheid van Portugese sociale huisvesting door Álvaro Siza nagegaan worden.⁴

---

3 DE CAUTER Lieven, HEYNEN Hilde, LOECKX André, VAN HERCK Karina, *Dat is architectuur*, Antwerpen, Rotterdam: Uitgeverij 010 (2009), 558.

4 BARATA MARTINS J.P., *Arquitetura Popular Portuguesa*, Portugal, Portugal: Correios e Telecomunicações de Portugal (1989), 95.

1.1 DOELSTELLING-ONDERZOEKSVRAAG⁵⁶⁷

De volgende probleemstelling of paradox staat centraal:

- 'Hoe komt het dat Álvaro Siza voor sociale huisvesting die normaal banaal en anoniem is toch heel karaktervolle, kwalitatieve projecten creëert?, Wat is de rol van vernacularisatie hierin?'

Bijkomstige vragen kunnen dienen om de theoretische kern van het theoretisch kader te beschermen tegen falsificatie en weerleggingen. In deze masterthesis dient zo'n bijkomstige vraag vooral om dieper in te gaan op de probleemstelling. Een deelvraag om te analyseren is:

- 'Hoe komt het evenwicht tussen de universele aspecten van de moderne architectuur en het lokale vernaculaire tot stand?'

---

⁵ Deze bijdrage is gebaseerd op de lessen van LINGUAPOLIS, *Workshop: 'Schrijven van een academische paper'*, Antwerpen, Antwerpen: Universiteit antwerpen (2015), 5/12/19 maart.

⁶ Deze bijdrage is gebaseerd op de lessen van LINGUAPOLIS, *Workshop: 'Schrijven van een academische paper'*, Antwerpen, Antwerpen: Universiteit antwerpen (2015), 5/12/19 maart.

⁷ DE VOS Els, *Gender & Planning. Ruimtelijke patronen voor diversiteit in parken, scriptie Stedenbouw en Ruimtelijke Planning*, Leuven, Leuven: Katholieke Universiteit Leuven (2002), 46.

1.2 ONDERZOEKSMETHODIEK

1.2.1 ONDERZOEKSVELD⁷

De volgende afbakening van het onderzoeksveld is nodig om de leesopdracht te begrenzen. Het onderzoeksveld/kader van de masterthesis bestaat hierbij uit een theoretisch kader en een empirisch kader. De afbakening gaat samengevat als volgt:

a) Definiëring theoretisch kader

THEMA:

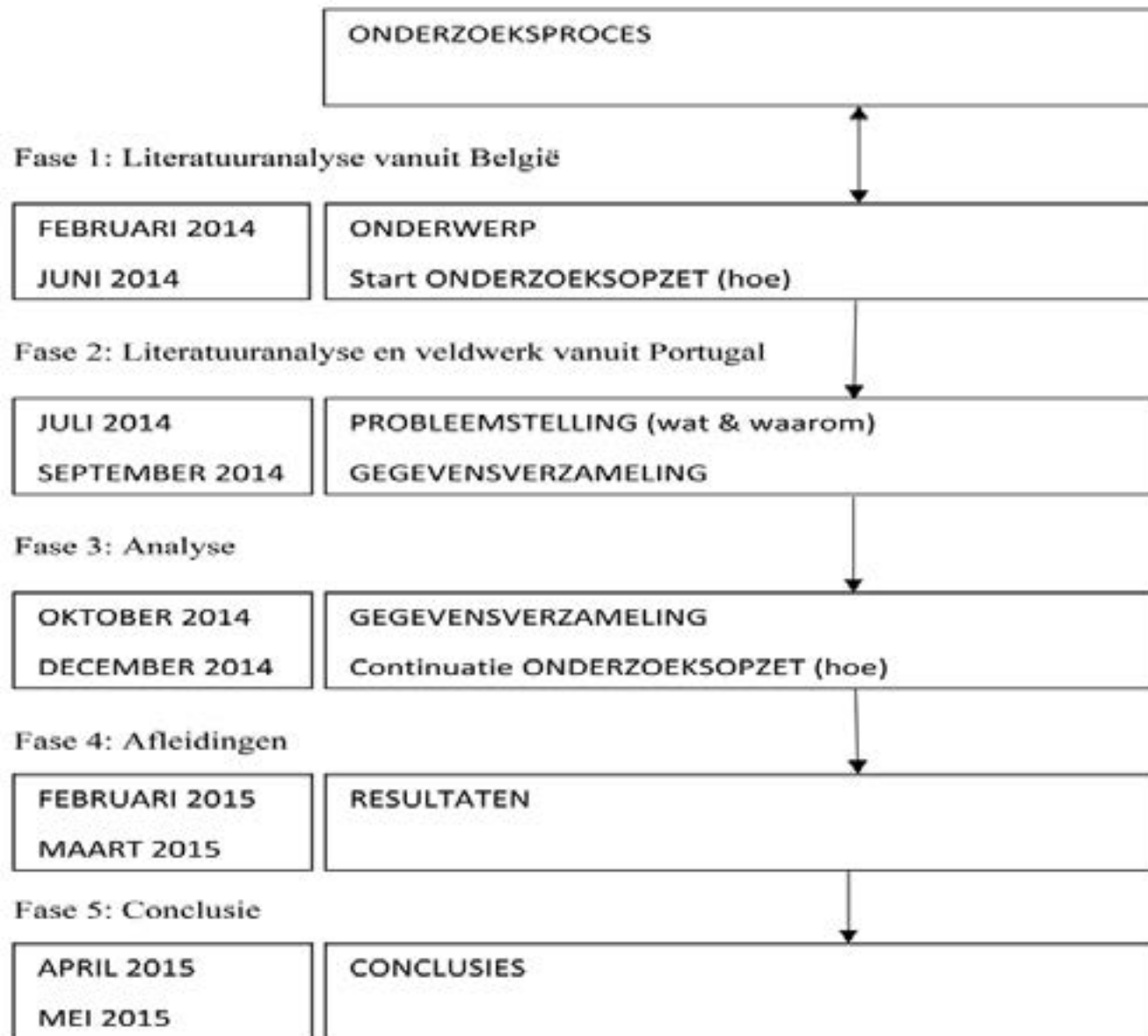
- Ik koos ervoor om het thema sociale huisvesting en zijn problematiek rond anonimiteit met de daaruit volgende prikkelende factor: 'Hoe de banaliteit ervan op te lossen?' te bestuderen.

AFBAKENING VAN DE CONTEXT:

- Ik besloot verder om de context duidelijk te begrenzen. Ik wens daarom de voor Portugal politiek moeilijke jaren '70 te onderzoeken, waarbij de 'Revolução dos Cravos of Anjerrevolutie' plaatsvond in 1974. In dat jaar was er de val van het laatste autoritaire regime en de overgang naar een parlementaire democratie. Dit vormde een drastische breuk in het recente verleden van dit land. De revolutionaire Portugese dienst voor sociale huisvesting SAAL werd gevormd.

DE TERM 'VERNACULARISATIE':

- De ervaringen van SAAL in samenwerking met één van de grootste architecten van de laatste decennia: Pritzker Architecture Prize winnaar Álvaro Siza (°1933) brengt de connectie met het kritisch regionalisme met zich mee. Een thematologische studie rond vernacularisatie wordt gevormd.
  - Mijn onderzoek zal door de term 'Vernacularisatie' een specifieke invalshoek op het sociale huisvestingsthema en zijn banaliteit hanteren. Het onderzoek krijgt zo een beperktere visie.
- b) Verantwoording empirisch kader
- Ik ging op zoek naar een zorgvuldig gekozen representatief canon van drie waardevolle vergelijkbare Portugese sociale huisvestingswijken. Het selectieproces ervan werd gestuurd door het theoretisch kader.

1.2.2 ONDERZOEKSFASES⁸

Het onderzoek bestaat uit twee delen met vijf fases, zie tabel 1.

Fase 1: Literatuuranalyse vanuit België

In deze eerste fase wordt het onderwerp of de onderzoeksvraag gevormd en onderbouwd. Het bepalen van de onderzoeksopzet of de structuur van de masterthesis wordt gestart. In deze fase wordt vanuit België gewerkt. Hierbij wordt gezocht in Belgische bibliotheken (UA, KU-Leuven, UGent, LUCA, Permeke,...) naar materiaal bestaande uit algemene theorieën, modellen of ideeën met onderwerpen als sociale huisvesting in Zuid-Europa, Álvaro Siza, de drie cases en vernacularisatie. Enkel secundaire literatuur, later dan de jaren '70 en door de afstand tot Portugal, kan worden geraadpleegd zoals vb: over de cases en Álvaro Siza met beschrijvende plannen, sneden per case:

- JODIDIO Philip, Álvaro Siza Complete Works 1952-2013, Germany, Germany: Taschen (2013), 520. (secundair)

Tijdens de eerste fase wordt er verkend. Dit is nodig om de tweede fase naar behoren en doordacht uit te voeren. Hieruit is de probleemstelling voortgekomen.

Fase 2: Literatuuranalyse en veldwerk vanuit Portugal.

Het minder evidente onderzoek kan beginnen en bestaat uit een gegevensverzameling met twee verschillende soorten onderzoek ter plaatse in Portugal, beiden worden uitgevoerd eind juli-begin augustus 2014.

- a) Literatuuronderzoek (theorie)
- b) Belevingsonderzoek: observaties (praktijk)?

De Portugese literatuuranalyse in de bibliotheek van FAUP, Porto is een verdere aanvulling van de Belgische literatuuranalyse. Dit keer zijn er echter naast secundaire ook primaire bronnen ter beschikking, nodig voor het empirisch kader. Literatuurbronnen uit de jaren '70 of specifiekere zeldzame Portugeestalige literatuurbronnen die men enkel ter plekke vindt worden geraadpleegd en verzameld voor verdere studie zoals vb:

Over de gedetailleerde werking van SAAL met beschrijvende plannen, sneden per case:

- HUET Bernard, "Portugal", *AA L'architecture d'aujourd'hui* 185, Paris, Paris: Groupe Expansion (1976), 113. (primair)

Over de populaire regionale Portugese architectuur:

- BARATA MARTINS J.P., *Arquitectura Popular Portuguesa*, Portugal, Portugal: Correios e Telecomunicações de Portugal (1989), 95. (secundair)

⁸ DE WETENSCHAPSWINKEL, *Handleiding bij het schrijven van een thesis*, Antwerpen, Brussel: VUB (2005), 5.

⁹ Deze bijdrage is gebaseerd op de lessen van VALLET Nathalie, *Master Stedenbouw: Onderzoeksmethodes: kwalitatieve methode*, Antwerpen, Antwerpen: Universiteit Antwerpen (2014), februari-juni.

In het belevingsonderzoek wordt gekozen voor het verzamelen van een grote diverse hoeveelheid aan kwalitatieve gegevens, mogelijk gemaakt door de beheersing van de Portugese taal bij contact met enkele bewoners van de drie wijken en door waarneming van de regionale archetypes in de context van/in de drie wijken.

Fase 3: Analyse

De derde fase omvat de ordening en het vatten van de accurate verzamelde gegevens. Enkele tot nog toe ontbrekende acute informatie wordt bijgevoegd. De bepaling van het onderzoeksopzet wordt vervolgd waardoor de analyse van start kan gaan. De gevormde onderwerpen of hoofdstukken uit deze vernieuwde opzet krijgen een uitgebreide en specifiekere behandeling. Ze moeten worden uitgediept na de reeds opgedane kennis.

Fase 4: Afleidingen

Aan het begin van de vierde fase wordt de stand van het onderzoek, de doelstelling/ambitie, het verdere actieplan en de tot nog toe onopgeloste of te verwachten problemen bekeken en bijgestuurd. In het empirisch kader worden afleidingen uit de analyse gemaakt, resultaten uit de drie wijken: São Victor, Bouça, Quinta da Malagueira vinden plaats. In bijlage worden alle vernaculaire architecturale overwegingen benoemd met verdere uitleg. Een fotoreportage en gedetailleerde typeplannen worden weergegeven in steekfiches.

Fase 5: Conclusie

In de laatste fase wordt nog eens kort geformuleerd hoe het proces van vernacularisatie exact heeft plaatsgegrepen in de drie Portugese case studies van Álvaro Siza. Hieruit worden conclusies getrokken door de doelstelling uit de eerste fase terug aan te kaarten. Een antwoord op de onderzoeksvraag wordt gevormd.

1.2.3 UITDAGINGEN VAN HET ONDERZOEK¹⁰

De grootste en meest significante moeilijkheid is dat de masterthesis draait om Portugese sociale huisvesting. Dit kan voor enige te verwachten problemen of obstakels zorgen:

- a) Het land Portugal bezoeken lukt om praktische redenen enkel net na het vooronderzoek, eind juli-begin augustus, waarin de vraagstelling/onderzoeksopzet nog niet scherp stond.
- b) Door de taalbarrière bij Portugese literatuur kan inhoudelijk de geraadpleegde documentatie interpretatiebeperkingen of de kans tot onjuistheden bevatten.
- c) Het belevingsonderzoek bij de drie case studies is beperkt door het tijdstip en de toegankelijkheid van woningen ervan. De ondervraging naar de ervaring van 'Vernacularisatie' in de drie wijken kan vaak niet doorgaan door de weinige aanwezigheid van bewoners tijdens de werkuren of door op vakantie te zijn tijdens de maanden juli-augustus.

---

¹⁰ CORTE REAL FERREIRA DE LIMA Maria Eugénia, *Operações SAAL, uma política urbana vanguardista. O caso do SAAL no bairro do Casal das Figueiras, em Setúbal*, Lisboa, Lisboa: Instituto Superior Técnico, Universidade Técnica de Lisboa (2011), 18.

Een laatste moeilijkheid die eigen is aan het onderwerp is dat de masterthesis gaat om de jaren '70.

- a) Er zijn sinds dan al vele aanpassingen aan de woningen van de wijken. Zo is het moeilijker om de 'Vernacularisatie' te vatten. Een verschil tussen het hedendaagse ontwerp en het oorspronkelijke ontwerp naar de hand van Álvaro Siza moet gereconstrueerd worden a.d.h.v. foto's uit de literatuur of a.d.h.v. contact met de bewoners waarbij ook alweer de taalbarrière speelt.
- b) De verzamelde gegevens bij ondervraging over de ervaring van vernacularisatie door de bewoners kunnen daarbij echter het resultaat zijn van uiteenlopende persoonlijke of subjectieve interpretaties. Dit door leeftijdsverschillen, de eigen opinie en het eigen geheugen over het wonen in de wijken doorheen de jaren.

1.3 STRUCTUUR¹¹

De masterthesis is georganiseerd of onderverdeeld in twee onderdelen nl. DEEL I: de eigenlijke masterthesis, het onderzoekskader of corpus en in appendix DEEL II: BIJLAGEN. Deel I bestaat uit een THEORETISCH KADER en een EMPIRISCH KADER, elk met ongeveer hetzelfde aantal hoofdstukken zodat er een evenwichtige verdeling is. Deel II bevat in aanvulling van het eerste deel de basistekst van Kenneth Frampton en ook de steekfiches van de verschillende cases met een meer gedetailleerd fotografisch materiaal zijn hierin aanwezig.

---

¹¹ CORTE REAL FERREIRA DE LIMA Maria Eugénia, *Operações SAAL, uma política urbana vanguardista. O caso do SAAL no bairro do Casal das Figueiras, em Setúbal*, Lisboa, Lisboa: Instituto Superior Técnico, Universidade Técnica de Lisboa (2011), 18.

In de 1. INLEIDING wordt het onderwerp -vernacularisatie in drie Portugese sociale huisvestingsprojecten van Álvaro Siza tijdens de jaren '70- toegelicht. Dit gebeurt door een persoonlijke verantwoording door meerdere verscheidene motivaties en een doelstelling of onderzoeksvraag. Via een beschrijving van de onderzoeksmethodiek met onderzoeksveld worden de fases bij het schrijven van de thesis en de techniek van de gehele uitvoering gerechtvaardigd.

In hoofdstuk 2. INZICHT TOT INVLOEDEN IN DE EUROPESE SOCIALE HUISVESTING wordt gefocust op de uitlichting van het paradigma van en de terminologie rond sociale huisvesting. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen sociale huisvesting en aanverwante coöperatieve woningbouw, samenhuizen. Verder gebeurt de uitlichting hiervan met zowel Nederlandstalige/voor België als voor Portugal toekenbare benamingen.

Later volgt in het hoofdstuk: 3. DE PORTUGESE SOCIALE HUISVESTING een onderverdeling tussen het historisch-politiek en het sociaal-cultureel referentiekader, maar ook tussen voor 1974 en na 1974. Deze onderverdeling is nodig om over de Portugal te handelen en om de totstandkoming van de context of het klimaat waarin de Portugese sociale huisvesting zich bevindt te duiden. Wat was de inspiratie? Wat waren de invloeden? Bij de historisch-politieke nadruk wordt de evolutie met verschillende fasen van de controversiële politieke en sociale huisvestinggeschiedenis van Portugal gereconstrueerd a.d.h.v. een tijdlijn zodat de dienst SAAL duidelijk en bondig omschreven wordt. Hieronder verstaat men de context waarin de dienst geboren is, haar ontstaansgeschiedenis en de belangrijkste doelstellingen van het programma, de organisatie en werking, het belang van de activiteiten ervan en de belangrijkste actoren in dit programma. Daarna wordt bij de sociaal-culturele na-

druk het participatieproces met natuurlijk de drijfveren en verwachtingen van SAAL met technici en bewoners uitgelegd a.d.h.v. een citaat door Álvaro Siza. Tot slot bevat het derde hoofdstuk zeer specifieke Portugese begrippen of fenomenen die de context nog verder en specifiek uitleggen zodat ze zeker belangstelling krijgen voor er naar het onderzoekskader kan gegrepen worden. Hierna volgt natuurlijk nog de plaatsing met specifieke interpretatie en rol in de SAAL van architect/figuur Álvaro Siza a.d.h.v. enkele literaire quotes.

In het volgende hoofdstuk: 4. VERNACULARISATIE wordt de bijna gelijknamige terminologie van 'Vernaculair', 'Vernacularisatie in de architectuur' en 'Vernaculaire traditie', maar met telkens andere betekenis uitgelicht zodat de centrale kern of problematiek van de gehele masterthesis bekend gemaakt wordt. Zo kunnen deze termen later toegepast worden in de analyses van het empirisch kader. Belangrijk is het achterplan van Europese stromingen tijdens de jaren '70 waarin vernacularisatie ontstaat. Kernconcepten dringen zich op en worden uitgelegd a.d.h.v. essentiële citaten door specifieke auteurs. Het bestaan van een eventuele wederzijdse afhankelijkheid tussen de universele aspecten in de moderne architectuur en het lokale 'Vernaculaire' wordt aangekaart en afgetast. Dit net als de mening van Álvaro Siza over innovatie bij de juiste interpretatie van traditionele vernaculaire elementen of archetypes in zijn citaat.

Door in het vijfde hoofdstuk: 5. TOELICHTING VAN DE METHODOLOGIE VAN HET VELDWERK de methodes voor het veldwerk doordacht te onderbouwen is het mogelijk om daarmee gedetailleerd de SAAL operaties in samenwerking met Álvaro Siza te analyseren en de bijkomstige deelonderzoeksvraag die al aangekaart werd in hoofdstuk één te beantwoorden bij de conclusie aan het einde van het empirisch kader.

In het hoofdstuk: 6. VELDWERK vind er allereerst een introductie plaats over de algemene context van deze cases. Er wordt vervolgens telkens ingezoomd op situeringskaarten, overeenkomstig met de structuur van de theorie en startend met een Europese contextualisering waarbij de universele modernistische invloeden worden herkend en toegelicht, verder naar een Portugese contextualisering met historisch-politieke en sociaal-culturele uitvouwing en met de geografisch-culturele nadruk op de vele grote regionale verschillen in de Portugese architectuur. Deze verschillen zijn duidelijk tussen: Noord-, Midden- en Zuid-Portugal, tussen litorale en binnenlandse gebieden, tussen stad en platteland. Na de situering van de vele regio's, overeenkomstig met de Portugese provincies, is de volgende stap de regionale contextualisering met het inzoomen op de regio per case. Ze worden dus elk verder gecontextualiseerd door hun eigen specifieke regionale taal uit te leggen nl. de ilha of de quinta. Na de regio volgt de stad en wijk of ook wel de vernaculaire locatie. Het hoofdstuk handelt daarbij in het bijzonder over de urbane kleinere wijken São Victor en Bouça tijdens SAAL in de stad Porto en over de jongere suburbane wijk Quinta da Malagueira in navolging van SAAL, net buiten de stad Évora. Na het verschil in regionale taal, wordt er daarna gewerkt per case. De vernaculaire kenmerken en hun ontwikkeling zijn hier telkens op dezelfde manier met gedetailleerde typeplannen of grafische figuren specifiek per wijk gevisualiseerd en aanvullend beschreven. Verscheidene thema's, categorieën of velden worden aangesneden volgens grootte: de architecturale plaatsing in de urbane compositie, een confrontatie met het architecturale concept, de accessoires en het geheel, spatiale en sociale relaties en de representatie van de bewoners. Een overeenkomstige fotoreportage met o.a. foto's uit de regio en de jaren '70 bevindt zich in de steekfiches van de bijlagen.

THEORETHISCH KADER: Vernacularisatie in de Portugese sociale huisvesting

2. INZICHT TOT INVLOEDEN IN DE EUROPESE SOCIALE HUISVESTING

2.1 HET PARADIGMA VAN DE SOCIALE HUISVESTING

Ik verhandel in deze masterthesis sociale huisvesting, zowel op financieel als architecturaal vlak. En dit tijdens de jaren '70 omdat deze jaren een breuk of keerpunt vormen tussen de decennia ervoor en erna.

Tot en met jaren '60:

Het paradigma bestond eruit dat van begin 20e eeuw tot en met de jaren '60 precies niet verder gekeken kon worden dan enkel de gehele, gedeeltelijke of beperkte financiële steun van de overheid/welvaartsstaat. Hieruit volgde al vlug de voorziening van een beperkt budget, mede voor de architect. Zo moest die architect op van alles en nog wat besparen: ofwel op de vormgeving ofwel op de materiaalkwaliteit ofwel op de woonkwaliteit. Dit beperkte economisch budget droeg volgens deze zienswijze bij aan de banaliteit en het stereotiepe beeld van anonimiteit. Er was daarom een gebrek aan collectieve identiteit.

Sociale huisvesting stond tot in de jaren '60 in Europa dan ook vaak synoniem voor: de herhaling van een module, de loutere vermenigvuldiging van woningen, het alleen maar hergebruiken van universeel modernisme, de massa, de wegcijfering van bewoners, uitsluiting, monotonie, uniformiteit, het gebrek aan individualiteit,.... Sociale woningbouw was een symbool voor saai, grijze en inspiratieloze uitbreidingsbouw, want overheden gingen tijdens het interbellum uit van een schakering van verschillende maatschappelijke groepen. Er werd nl. gestreefd naar een nieuwe klasseloze maatschappij, waar een zekere collectiviteit zonder collectieve identiteit heerste in plaats van individualiteit. Een homogene samenleving van mensen met universele behoeften was

de inzet. De basis van de ontwerpopvattingen van het modernisme gingen immers uit van een type 'moderne' mens waarvoor door middel van rationele analyse, een 'typewoning' kon worden gestandaardiseerd: de existenz-minimumwoning die voldeed aan alle functionele vereisten die de moderne conditie opleverde. Deze laatste was eigenlijk universeel en de rationele existenz-maximumwoning, een woonmachine in de beeldspraak van Le Corbusier was dan ook voor iedereen gelijk. Het betrof de rationele woning voor het moderne gezin, de moderne 'universele' mens. In die zin werd er ook geen verschil gemaakt wat de socioculturele herkomst van de bewoners betrof. Alle bewoners van sociale woningen, ex-krotbewoner of ambtenaar, maatschappelijk onaangepaste of bediende, kregen in principe dezelfde woning toebedeeld ondanks dat sommige huurderscategorieën hadden een streepje voor hadden. Enkel de gezinssamenstelling verklaarde de typologische variatie. Serieproductie en standaardisering werden hiertoe onontbeerlijk geacht. Sociale woningbouw betekende een industriële productiemodus.¹²

Daarbij functioneerden de nieuwe stedelijke woningbouwcomplexen die uit de stadssaneringen van de jaren '60 voortsporen ruimtelijk als geïsoleerde eilanden te midden van het stedelijke weefsel. De interne coherentie en structuur van deze dikwijls modernistische woningbouwgroepen bleek in de praktijk immers haast nooit verenigbaar met de complexe textuur van de omliggende historische stad. De historische stedelijkheid was ontwricht. Overigens bleek de open ruimte die veelvuldig werd voorzien in de dagdagelijkse culturele praktijk moeilijk toe-eigenbaar en dus beleefbaar door

---

12 VAN HERCK Karina, DE MEULDER Bruno, *Wonen in Meervoud. Groepswoningbouw in Vlaanderen 2000-2010*, Leuven, Amsterdam: Uitgeverij SUN en auteurs (2009), 14.

de bewoners. De nieuwe openbare ruimte sorteerde hierdoor eerder een afbakend en afscheidend effect dat het isolement van de moderne sociale woningbouwcomplexen enkel versterkte. Eigenlijk was dit het tegenovergestelde van de doelstelling. Volgens het modernistische concept moest de open ruimte worden heroverd ten bate van de gemeenschap. Alleen bleek een wezenlijk verschil tussen de ruimtelijke conceptie en het eigenlijke gebruik ervan. In feite werden dergelijke ruimtes zelden effectief gebruikt, en bleek de toe-eigening zo minimaal tot onbestaande, dat ze op het ogenblik dat het onderhoud door de publieke sector uitbleef, een soort niemandsland geworden. De onbenutte ruimte tussen een groep woningen werd als verloren beschouwd. De eerste decennia van de 20e eeuw werden achtervolgt door de herinnering aan loutere vermenigvuldiging van typeplannen en hele stadssaneringen. Er kwam de noodzaak aan een andere aanpak dan de tabula rasa en aan een sociale grondslag.

Sociale huisvesting tot en met de jaren '60 was door de band genomen dus ondermaats, zowel op ruimtelijk vlak als op het vlak van woonkwaliteit. Enkele sterk uiteenlopende stedenbouwkundige voorbeelden van het sociale huisvestingsparadigma waren de 'Tuinwijkgedachte' of 'Siedlung' en 'Modernistische middelhoog- en hoogbouw'. Zo werden als antwoord op de woningnood en miserabele huisvesting door de bevolkingsgroei als gevolg van de Eerste Wereldoorlog begin 20e eeuw arbeiderswijken met tuinwijkgedachte door sociale woningbouwmaatschappijen gebouwd. Hierbij werd geëxperimenteerd met

strokenbouw, een hoge dichtheid, rationalisme, serieproductie, standaardwoningen, geprefabriceerde materialen en systemen, nieuwe constructietechnieken, de herhaling van typewoningen met modelplannen,... Groepen huizen werden allemaal gebouwd volgens eenzelfde plan en met dezelfde materialen. Het was een coherent alternatief voor de bestaande stad. De siedlung gaf daarbij betekenis aan de ontwikkeling van massale woningbouw. Het bevatte een propagandistische waarde voor de Moderne Beweging door architecten als Bruno Taut, Ernst May,... bij een groot publiek. Hiertegenover stond middelhoog- en hoogbouw. Dit was een woontype van midden 20e eeuw met verregerende kenmerken van industrialisatie, standaardisatie en functiescheiding, naar voorbeeld van het 'existenzminimum'.^{13 14 15 16 17}

Vanaf jaren '70:

Maar dan vanaf de jaren '70 vormde het strikte Europese modernisme van uit het interbellum, de basis van tal van ontwerpvoorstellen en als dominant stedenbouwkundig model, het onderwerp van reacties met hevige kritiek. Zij waren scherp en stelden het modernistische systeem in vraag. Lessen werden getrokken en er kwamen de eerste

---

13 VAN HERCK Karina, DE MEULDER Bruno, *Wonen in Meervoud. Groepswooningbouw in Vlaanderen 2000-2010*, Leuven, Amsterdam: Uitgeverij SUN en auteurs (2009), 14.

14 MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP, *Huiszoeking: een kijkboek sociale woningbouw*, Brussel, Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (1999), 36.

15 ARCHITECTENWEB
<http://www.architectenweb.nl/aweb/archipedia/archipedia.asp?ID=18102>, geraadpleegd op 27 december 2014.

16 LYPPENS Glenn, *Het dilemma van de collectieve actie*, Antwerpen, Antwerpen: UAntwerpen (2013), 53.

17 SMETS Marcel, *Onzichtbaar aanwezig. Sociale huisvesting in Vlaanderen, vandaag*, Gent, Gent: New Goff (2008), 9.

figuurlijke barsten in het dogmatische van de modernistische woonvormen, met protest tegen de functionele ideeën. Nu werd er wél verder gekeken dan de gehele, gedeeltelijke of beperkte financiële steun van de overheid/welvaartsstaat. Sociale woningbouw werd nadrukkelijk met economische en politieke vraagstukken in verband gebracht. Tijdens die breuk met voorgaande decennia in de jaren '70 werden architectuur en stedenbouw niet langer beschouwd als resultante van een analytische demontage van functies, maar vanuit menselijke relaties en interacties. Europese landen waren bezig aan het herstel van de sociale en individuele waarden. De menselijke behoefte aan identificatie kreeg terug aandacht en de materiële uitdrukking van het gemeenschapsgevoel als functie van de stad werd onderkend. Kritieken en reacties gaven aan dat de louter functionele ideeën en de architectuur verre van ideaal waren nl.: het noodzakelijke contact tussen de bewoners van de sociale woningen en de modernistische architecten verwaterde steeds meer. De algemene woonbehoeftes hielden geen rekening met de individuele verschillen en eisen van de diverse bewoners.^{18 19}

Daarbij was onderdeel bij die hevige kritiek: het grote bezwaar tegen de modernistische woongebieden en architectuur dat ze bijdroegen tot de ontmanteling van traditionele gemeenschappen, zoals het gezin, het dorp en de overzichtelijke buurten van de vroegere steden. Woongebieden, parallel aan de stadsuitbreiding, moesten weer de afspiegeling worden van de kleine kernen uit het platteland waarbinnen een intensief sociaal leven tot ontplooiing zou kunnen komen. Kleinschalige laagbouw met hoge dichtheid werd vanaf dan vooropgesteld. Zo keerde de tuinwijkgedachte terug, samen met de middelhoog- en

hoogbouw in vormen van een echte dorp-stad. Vervreemdende effecten van de modernistische kaalslag en groot-schaligheid moesten weer een intensief sociaal leven kunnen enten. De herwaardering van de stad was toen al een ideaal en renovatie won sinds de jaren '70 aan belang. Er werd steeds meer geëxperimenteerd. Het belang van de stedelijke textuur en korrel, van het historische patrimonium en de dagelijkse gebruikswaarde werden langzaamaan als noodzakelijke kwaliteiten herkend. Daarbij maakte tijdens bij de promotie van sociale huisvesting het participatorische gedachtegoed een opgang met overstap op buurtwerking, buurtcomités namen de verdediging op van zwakke bewonersgroepen. Ze gingen later systematisch werken aan buurtontwikkeling en samenlevingsopbouw. Ze kwamen dus terug zeer dicht bij de essentie van de stedenbouw van onderuit, de basis, en niet langer als utopisch project.²⁰

Radicale architecten als Team X namen afstand van de algemene normen, de statische plannen van de modernisten, de eentonigheid van de architectuur en het gebrek aan differentiatie. Zij verkozen de individuele vrijheid zowel van de zelfstandige architect als van de stedenbouwkundige boven de dogmatische drang van de modernistische principes, om tot een andere betere architectuur te komen.

Ook hadden de sociale woningen van de naoorlogse periode door het urgente aspect van de woningnood, een lage technische kwaliteit en speelden niet meer in op de nieuwe bouwtechnieken van de jaren '70. Er bleek dat na een grondige analyse van de woonbehoeftes het tekort aan sociale woningen niet verholpen werd met de uitgevoerde modernistische opties. Niet één bepaalde stijl werd tijdens de jaren '70 aangemoedigd maar de mogelijkheid tot diversiteit werd opengelaten.

¹⁸ MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP, Huiszoeking: een kijkboek sociale woningbouw, Brussel, Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (1999), 8.

¹⁹ MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP, Huiszoeking: een kijkboek sociale woningbouw, (1999), 57

²⁰ VLAAMSE HUISVESTINGSMAATSCHAPPIJ, Bouwstenen van een sociaal woonbeleid: de VHM bekijkt 50jaar volkshuisvesting in Vlaanderen, Deel 1, (1997), 313-315.

2.2 DIVERSE VORMEN VAN BETAALBAAR WONEN

In het panorama aan verscheidene betaalbare woonvormen kon er voor en tijdens de jaren '70 steeds een onderscheid gemaakt worden naargelang de soort financiering ervan: met overheidssteun (term 1) of zonder (termen 2 en 3). Hierdoor zal de overkoepelende gebruikte term afwijken om dit verschil te duiden. Een vergelijking met uitleg rond de voor Portugal toekenbare terminologie wordt uitgelicht.

Term 1: 'Sociale huisvesting'.

Voor velen is sociale huisvesting als eerste gedachte louter een middel of instrument om diegenen die zelf niet in hun huisvesting kunnen voorzien toch financieel te ondersteunen en een dak boven hun hoofd te geven. Het lijkt bijvoorbeeld niet meer dan de subsidiëring door de overheid of sociaal welvaartregime (democratisch, transitieel, corporatistisch, liberaal, rudimentair,...) Subsidiëring kan dan gebeuren door directe object subsidies of persoonlijke subject subsidies. Directe object subsidies worden ook wel baksteen of mortelsubsidies genoemd en zijn bedoeld voor nieuwbouw of renovatie van een gelimiteerde groep, maar niet voor de sociale huursector. Persoonlijke subject subsidies zijn gerichte vraag subsidies waarbij maar een laag investeringsniveau nodig is: zo veel mogelijk huishoudens een relatief gelimiteerde steun geven.^{21 22}

21 VLAAMSE HUISVESTINGSMATSCHAPPIJ, *Bouwstenen van een sociaal woonbeleid: de VHM bekijkt 50jaar volkshuisvesting in Vlaanderen*, Deel 1, (1997), 313-315.

22 BALCHIN, *Housing Policy in Europe*, Londen, New York: Routledge (1996), 69.

Het is precies niet meer dan het verstrekken van hulp door publieke initiatieven als constituties, nationale bouwmaatschappijen, sociale huisvestingsmaatschappijen, huisvestingsassociaties, huisvestingscorporaties of lokale huisvestingsautoriteiten van de overheid. Het lijkt ook niet meer dan een middel van huurcompensatie, die kan voorkomen in een unitaire of dualistische huurmarkt. Bij een unitaire huurmarkt is er een geïntegreerd systeem waarin non-profitorganisaties sterk genoeg zijn om zonder hulp van de overheid te concurreren met profitorganisaties op de vrije markt. Dit systeem staat tegenover een dualistische huurmarkt waarbij de non-profitorganisaties geïsoleerd van de profitorganisaties zijn en buiten de markt worden gehouden. Het moet dus meer zijn dan premies, goedkope loten en sociale leningen. Sociale huisvesting heeft bij deze gedachte meerdere terminologieën. Die terminologieën worden vaak door elkaar gebruikt, maar toch heeft elk een lichtjes andere betekenis naargelang de tijdperiode.²³

Nederlandstalige benamingen: 'Volkswoningbouw', 'Sociale woningbouw' en 'Groepswoningbouw'.

- 'Volkswoningbouw':

De woonvorm 'sociale huisvesting' komt voor het eerst voor eind 19e eeuw in de term 'Volkswoningbouw' door het aanbieden van arbeiderswoningen (o.a. in de vorm van Cités) en later door het aanbieden van noodwoningen na de Eerste Wereldoorlog.

23 BALCHIN Paul, *Housing Policy in Europe*, (1996), 1.

Het huisvestingsvraagstuk raakte zo opgelost. 'Volkswoningbouw' is dus een instrument van de overheid voor het beheren en het oplossen van de arbeiderskwestie of de sociale kwestie.²⁴

- 'Sociale woningbouw':

Dezelfde woonvorm als 'Volkswoningbouw', maar een recentere term dat substantieel deel uit maakt van de woningbouwproductie in de 20e eeuw en een duidelijk product van de welvaartsstaat is. Het bevat publieke gronden voor sociale huurders die een strategische hefboom van en voor de overheid zijn om sturing te geven aan het woonbeleid.^{25 26}

- 'Groepswoningbouw' of 'Collectieve woningbouw':

Er wordt steeds gebouwd met de overheid en haar sociale huisvestingsmaatschappijen, projectontwikkelaars, collectief particulier opdrachtgeverschap, autonome gemeentebedrijven en intercommunales.²⁷

24 MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP, *Huiszoeking: een kijkboek sociale woningbouw*, Brussel, Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (1999), 11

25 SMETS Marcel, *Onzichtbaar aanwezig. Sociale huisvesting in Vlaanderen, vandaag*, Gent, Gent: New Goff (2008), 9.

26 SWINNEN, *Pilootprojecten Wonen. Nieuwe vormen van collectiviteit*, Brussel, Brussel: Vlaams Bouwmeester (2013), 9.

27 VAN HERCK Karina, DE MEULDER Bruno, *Wonen in Meervoud. Groepswoningbouw in Vlaanderen 2000-2010*, Leuven, Amsterdam: Uitgeverij SUN en auteurs (2009), 14.

Dit in tegenstelling tot woonvormen als 'Volkswoningbouw' en 'Sociale woningbouw'. 'Groepswoningbouw' is een 21e eeuwse term waarbij een meerwaarde kan worden gerealiseerd voor de bewoners, als ook voor de maatschappij. Als de schijnbaar letterlijke vertaling van 'Wonen in meervoud' wordt daarbij de belangrijkste woonkwaliteiten van het individuele gebouwde huis geboden.

Portugese benamingen: 'BCE' (Bairros das Casas Económicas), 'Bairro Provisório' en 'Bairro das Caixas'.

- 'Bairros das Casas Económicas':

Tijdens de jaren '30 controleert de overheid (een regime, geen welvaartsstaat) van bij het begin heel het bouwproces, inclusief de aankoop van bouwgronden, het financiële, de constructie, de verdeling en het beheer. Hierbij heeft de overheid het sturende idee bij de vertaling van de term 'Sociale huisvesting' om een architecturaal model te creëren van uni-familiaire woningen die worden verhuurd aan één enkel gezin van de werkende middenklasse of van de kleine bovenklasse i.p.v. de gebruikelijk lage inkomensklasse bij sociale huisvesting. In deze economische woningen verschuilen zich de ideeën van de overheid over de familie als centraal element en over de samenleving.²⁸

28 MOURA GADELHO TAVARES Bruno Miguel, *Estudo da Operação SAAL-Da teoria à prática. Carácter da sua execução no Porto*, Porto, Porto: Universidade Lusíada do Porto (2011), 14.

- 'Bairros Provisórios':

Dit is het architecturaal jaren '30-'40 prefabmodel van het regime voor voorlopige sociale huisvestingswijken, bedoeld voor gezinnen met een laag inkomen. Grote wijken kunnen ermee goedkoop en snel gebouwd worden. Het model is minder sturend en strategisch dan de BCE door het tijdelijke karakter ervan.²⁹

- 'Bairros das Caixas':

Tijdens de jaren '50 worden deze 'Corbusiaanse' blokken gefinancierd en gecontroleerd door het Caixa de Providência (Welzijnsfonds) van de Estado Novo.³⁰

Termen 2 en 3: 'Coöperatieve woningbouw' en 'Samenhuizen'.

Ook woonvormen zonder overheidssteun: zonder o.a. subsidiëring, hulp van publieke initiatieven of huurcompensatie kunnen toch nog betaalbaar zijn. Dit is dus geen sociale huisvesting meer. Bewoners nemen hierbij het heft in handen, met een verschil tussen 'Coöperatieve woningbouw' en 'Samenhuizen'.

²⁹ BAIRRO DA QUINTA DA CALÇADA

<http://bairrodaquintadacalcada.blogspot.be/2012/09/bairro-da-quinta-da-calcada-1938-1992.html>, geraadpleegd op 18 januari 2015.

³⁰ VAN DEN HEUVEL D., MESMAN M., QUIST W., *The Challenge of Change: Dealing with the Legacy of the Modern Movement: Proceedings of the 10th International DOCOMOMO Conference*, Delft, Amsterdam: IOS Press BV (2008), 225.

Nederlandstalige benamingen: 'Coöperatieve woningbouw'.

- 'Coöperatieve woningbouw':

Sinds eind 19e eeuw ontstaan als initiatief vanuit de bewoners en een formule zonder overheidssteun van gezamenlijk opdrachtgeverschap waarbij bewonersbelangen gekoppeld worden aan ondernemerschap en marktdenken. Het is een samenwerkingsvorm waarin private ontwikkelaars (de 'Bouwgroep', 'de Coöperatieve' of de 'Community-land-trust') aan de slag gaan en een coalitie vormen met publieke sociale huisvestingsmaatschappijen. Vanaf de 20e eeuw gebeurt de formule ook met beperkte overheidssteun.^{31 32}

- 'Samenhuizen' of 'Gemeenschappelijk wonen':

Een 21e eeuwse woonvorm waarbij een groep gezinnen elkaar vaak al op voorhand kennen en zich verenigen als aandeelhouder om zo samen een 'Woongemeenschap' of 'Commune' te bewonen. De juridische vormen van zo'n groep kunnen zijn: het mede-eigendom, de coöperatieve vennootschap, de vzw en de vennootschap met sociaal oogmerk. Het verschil in de juridische formule geeft een verschil in de fiscaliteit en kan eventueel toegang geven tot overheidspremies.³³

³⁴

³¹ SWINNEN Peter, *Pilootprojecten Wonen. Nieuwe vormen van collectiviteit*, Brussel, Brussel: Vlaams Bouwmeester (2013), 6.

³² SWINNEN, *Pilootprojecten Wonen. Nieuwe vormen van collectiviteit*, (2013), 69.

³³ SAMENHUIZEN

<http://www.samenhuizen.net/wiki/doku.php?id=definitie>, geraadpleegd op 26 oktober 2014.

³⁴ VRIEZE Melanie, "Dossier COHOUSING. Wonen anders bekeken", *Beter bouwen en verbouwen*, Brussel, Brussel: Knack November (2012), 13-40.

Portugese benamingen: 'Cooperativismo Habitacional'.

- 'Cooperativismo Habitacional':

Pas sinds de 2e helft van de 20e eeuw bezitten de bewoners met Cooperativas de Habitação Económica (economische huisvestingscoöperatieven) huisvesting. Een private huurmarkt wordt gecreëerd waarbij de overheid in tegenstelling tot België toch nog steeds een dominante rol speelt. De essentiële basis van deze organisaties bevat een maatschappelijke rol en dezelfde kwaliteiten als bij sociale huisvesting. In deze opzichten leunt deze Cooperativismo Habitacional aan bij sociale huisvesting.³⁵

2.3 HET SOCIALE ASPECT

De jaren '70 betekende voor de Europese bewoners van sociale huisvesting een weg naar meer mondigheid en een collectieve identiteit. Ze werden door een gedaanteverandering bekeken als doelgroep én als partner.

De eerste tekenen van dit bewonersbewustzijn manifesteerden zich het vroegst onder invloed van de krottenpolitiek, vooral in de grote steden. Op het einde van de jaren '60 doken de uitingen van bewonersprotest op in de sfeer van ruimtelijke ordening en leefmilieu. Opvallend, maar begrijpelijk in het eerste geval, was dat het protest niet zelden gedragen en verwoord werd door welzijnswerkers. In het tweede geval ging het in doorsnee om meer mondige burgers die zich in hun onmiddellijke woonomgeving om

één of andere reden bedreigd voelden en zelf het heft in handen namen. Naarmate de welvaartsstaten tegen het begin van de jaren '70 meer en meer aan al hun stereotiepe karakteristieke beantwoorden, nam ook de onvrede met de bijbehorende eenzijdig materiële oriëntatie toe. De bewonersbeweging uitte kritiek op de gang van zaken. Er was een protest tegen de onmondige positie die hen werd gereserveerd. Dat fenomeen manifesteerde zich binnen het huisvestingsbeleid.

Alleen moest de burger er, vooral in de hoedanigheid van de zwakke bewoner, bijkomend nog optornen tegen een negatief imago: 'de strijd tegen krotten' werd in de jaren vijftig eigenlijk gevoerd vanuit een louter negatieve houding zowel tegenover de slechte behuizing als tegenover de bewoners van die huizen. De burger legde een oorzakelijk verband tussen de woning en de sociale on-aangepastheid. De woningen moesten gesloopt worden en de bewoners elders verspreid, geherhuisvest, waar ze 'heropgevoed' konden worden. Nog tot het einde van de jaren '70 dacht de heersende klasse over de krotwoningen eigenlijk nauwelijks anders dan in de 19e eeuw. Dat bleek niet alleen uit uitspraken van talrijke beleidsverantwoordelijken, het zat ook doelbewust ingebakken in het concrete krottenbeleid. Deze bouwde nieuwe vervangingswoningen, ofwel aan de rand van de steden, ofwel op de plaats van de gesloopte gebouwen. Maar die waren in eerste instantie bedoeld voor bewoners van andere sociale woonbuurten of anderen. De bewoners om wie het allemaal te doen was, moesten vrede nemen met de oudste sociale woningen. Door het beleid werd dus een filteringsproces van bewoners in de hand gewerkt. Maar er wachtte een erger lot voor veel andere krotbewoners. De sanering van hun buurt verplichtte hen als saneringsnomaden te verhuizen naar andere oude buurten.

³⁵ CORDEIRO SANTOS Ana, TELES Nuno, SERA Nuno, 'Cadernos do observatório', *Finança e habitação em Portugal*, Lisboa, Lisboa: Observatório sobre Crises e Alternativas CES Lisboa 2 (2014), 6.

Inherent aan die behandeling was ook het gebrek aan aandacht voor de samenlevingsaspecten in de woonsfeer. In de lijn van de overwegende accentuering van de fysieke dimensie van de individuele woning, ontging het de toenmalige huisvestingsinstanties klaarblijkelijk dat wonen (zeker voor zwakke bewoners of huishoudens met de minste maatschappelijke kansen) ingebed ligt in een lokaal samenlevingsverband en dus meer inhield dan de individuele beschikking over een woning.

Coöperatieve bouwmaatschappijen kende beperkte successen en pas na de jaren '70 was de bewoner in Europa op weg naar het stilaan volwaardig partner zijn bij het woonbeleid. Er volgde een onmiskenbare kentering in de verhouding tussen bewoners en huisvestingsverantwoordelijken. Die ontwikkeling was ten dele te verklaren door de crisissituatie waarin de klassieke sociale huisvestingssector sinds de economische crisis van 1972 gelijkelijk aan verzeild is geraakt. De crisis diende dus als katalysator voor nieuwe lokale bewonersinitiatieven en objectieve probleemformulering. De zorg voor een behoorlijke woning werd vanaf nu op een evidente manier gekoppeld aan één of andere vorm van 'sociaal werk' met en voor de bewoners.³⁶

Sociale huisvesting stond vanaf dan niet enkel meer voor collectief samenwonen in groep: voor het clusteren van wooneenheden, voor meerdere woningen die gelijktijdig gebouwd en ontworpen waren. Bij de hieruit volgende identiteit ligt sinds de jaren '70 de nadruk op de term 'Collectieve identiteit' van het geheel:³⁷

---

36 VLAAMSE HUISVESTINGSMMAATSCHAPPIJ, *Bouwstenen van een sociaal woonbeleid: de VHM bekijkt 50jaar volkshuisvesting in Vlaanderen, Deel 1*, Brussel, Brussel: Vlaamse Huisvestingsmaatschappij (1997), 272-273.

37 SWINNEN Peter, *Pilootprojecten Wonen. Nieuwe vormen van collectiviteit*, Brussel, Brussel: Vlaams Bouwmeester (2013), 7.

- 'Collectieve identiteit' of 'Sociale identiteit':

De definitie van 'Collectieve identiteit' of ook wel 'Sociale identiteit' genaamd is opgebouwd uit collectiviteit en identiteit. Met collectiviteit wordt bedoeld: de samenhang van de gemeenschap waartoe een bewoner kan behoren wanneer deze bewoner woont in sociale huisvesting. Deze samenhang wordt bereikt door de identiteit van de gemeenschap zoals nationale, culturele, politieke of stedelijke identiteit. Want sociale huisvesting is niet alleen stenen en mortel. Er wordt een plaats en een manier van leven vertegenwoordigd als lid van een sociale categorie ervan, met inbegrip van haar waarden en normen op een bepaald sociaal-historisch punt in de geschiedenis. Het kan een bewaarplaats zijn van kennis en locus, waar de symbolen van deze samenleving worden tentoongesteld. Terwijl identiteit normaal een vluchtig, flexibel en abstract ding is, zijn verschijningsvormen en de manieren waarop het wordt uitgeoefend in architectuur dit niet. De identiteit kan o.a. zichtbaar worden gemaakt door het gebruik van markers zoals de herhaling van regionale traditionele elementen uit het collectieve geheugen van de bewoners en het tot uiting komen in de omliggende bebouwde omgeving. Zo is er een continuïteit van abstracte concepten die cultuur als product van het verleden vormen. Vermits in deze masterthesis vernacularisatie wordt onderzocht, komt collectieve identiteit door het gevoel van verbondenheid met de locatie en de gemeenschap door vernaculaire tradities aan bod.³⁸

---

38 STUDYMODE

<http://www.studymode.com/essays/Highlighting-The-Architectural-Collective-Identity-1795863.html>, geraadpleegd op 25 augustus 2014.

Wonen kon dan als collectief gebeuren in een gedeelde woonomgeving naast financiële ook sociale en ruimtelijke voordelen of gevolgen bevatten waaruit persoonlijk voordelen volgden. Deze collectiviteitswinsten konden zijn: een groter veiligheidsgevoel, een divers sociaal weefsel, het verweven van functies, het delen van infrastructuur, weefselversterking en landschapsbesparing, verhoging van de leefbaarheid in steden, het redden en hergebruiken van het patrimonium. Dit allemaal naargelang de schaalgrootte. Het sociale aspect of de bereikte collectieve identiteit met collectiviteitswinsten kon dan tot uitdrukking komen door formules in een panorama aan verscheidene betaalbare woonvormen onder de termen 'Sociale huisvesting', 'Coöperatieve woningbouw' of 'Samenhuizen', wat voor een bepaalde sociale samenhang kon zorgen. Dit o.a. naargelang de mate waarin men als bewoner iets gemeenschappelijks deelde. Zo waren de verwachtingen van verschillende sociale doelgroepen beantwoord. Deze formules waren:³⁹

- 'Gegroepeerd wonen' of de 'Woongroep':

'Gegroepeerd wonen' is hetzelfde als 'Kangoeroewonen' of 'Zorgwonen'. Er wordt een kleinere woongelegenheden gecreëerd binnen een bestaande woning zodat maximaal twee oudere of hulpbehoevende gehandicapte personen kunnen inwonen. De wooneenheid bevat daarbij privéruimtes van verscheidene bewoners.

- 'Co-housing' of 'centraal wonen':

Voortkomend uit de termen 'Sociale huisvesting', 'Coöperatieve woningbouw' en het 'Samenhuizen'. Iedere bewoner heeft een eigen unit/huis of appartement met naast slaap- en woonkamer ook een keukentje en badkamer. Daarnaast kunnen er op projectniveau een aantal gemeenschappelijke voorzieningen zijn zoals gedeelde tuin, bewonerscafé, werkplaats, gastenkamers, ontspanningsruimte,... Er is zeer zelden een keuken en eetzaal voor de volledige gemeenschap. Verder zijn er gedeelde kosten.^{40 41}

³⁹ SWINNEN Peter, *Pilootprojecten Wonen. Nieuwe vormen van collectiviteit*, Brussel, Brussel: Vlaams Bouwmeester (2013), 5.

⁴⁰ SAMENHUIZEN

<http://www.samenhuizen.be/startgids>, geraadpleegd op 26 oktober 2014.

⁴¹ DE VRIEZE Melanie, "Dossier COHOUSING. Wonen anders bekeken", *Beter bouwen en verbouwen*, Brussel, Brussel: Knack November (2012), 13-40.

3. DE PORTUGESE SOCIALE HUIS- VESTING

Om de verschillende betaalbare huisvestingsvormen, toegepast op Portugal, te begrijpen is het nodig om terug in de geschiedenis te gaan. Er wordt een schets gemaakt over de kanteling van sociale huisvesting in een coöperatieve woningbouw.

3.1 EEN HISTORISCH-POLITIEKE ANALYSE

Naar aanleiding van de specifieke Portugese gebeurtenis in 2014: 40 jaar Portugese democratie en SAAL 1974-1976 (de revolutionaire toonaangevende Portugese dienst voor sociale huisvesting) is het jaar 1974 de rode draad en onderverdeling in dit hoofdstuk. Het is een zeer actuele verjaardag dat vanaf 31 juli 2014 veel aandacht krijgt te Portugal. Een jaar lang zal worden teruggekeken naar die 40 jaar geleden. Een inventarisatie wordt gemaakt en zo zal er naar aanleiding van deze monumentale verjaardag verschillende herdenkingen en festiviteiten zijn:

Om te beginnen is er op 11 april 2014 de tentoonstelling: 'O projecto SAAL no concelho de Lagos'. Dit vindt plaats in de LAC (Galeria do Laboratório de Artes Criativas) te Lagos. De tentoonstelling toont een gedetailleerde documentatie over 16 SAAL projecten met geschreven, fotografisch en filmisch materiaal. Het slot van de dag is een debat. Daarna is er op 10 mei een conferentie in het Auditorium van Serralves. Deze conferentie start met een discussie over de ideologie van de SAAL die zal doorgaan doorheen het jaar 2014. De sprekers zijn historici, architecten en promotoren van de SAAL zoals Álvaro Siza, Nuno Portas,...⁴²

---

42 ALGARVE PRIMEIRO

<http://www.algarveprimeiro.com/d/debate-encerra-exposicao-do-projecto-saal-no-concelho-de-lagos-/3544-1>, geraadpleegd op 13 mei 2014

Vervolgens start op 31 oktober een tentoonstelling: 'O processo SAAL: Arquitectura e Participação 1974 -1976' in het Museum voor Hedendaagse Kunst te Serralves. De tentoonstelling eindigt op 1 februari 2015 en vindt plaats op een retrospectieve manier met speciale aandacht voor de protagonisten van de SAAL. Dit is de eerste grote tentoonstelling gewijd aan de SAAL. De tentoonstelling toont 10 voorbeelden van SAAL projecten door middel van modellen, historische foto's, geluidsopnamen, documentaires en films. Een hedendaagse reflectie op de gevolgen van SAAL wordt bevorderd, met inbegrip van een reeks fotografische opdrachten waarbij de huidige situatie van een aantal van de meest iconische ontwerpen van de SAAL wordt getoond. Deze tentoonstelling is samengesteld door onafhankelijke curator Delfim Sardo, artistiek directeur van het Lissabon Architecture Triennale 2010 en wordt georganiseerd door het Serralves Museum in samenwerking met het Canadian Centre for Architecture, Montreal waar tussen mei-oktober 2015 dezelfde tentoonstelling wordt tentoongesteld. Tot slot is er op 14 november 2014 een internationale conferentie: '74 # 14 SAAL ARQUITECTURA' in de Universiteit van Coimbra. Deze wordt georganiseerd door het CES (Centro de Estudos Sociais da Universidade de Coimbra). De conferentie laat perspectieven, (onderzoeks-) methoden en instrumenten van de SAAL zien.^{43 44}

---

43 PUBLICO

<http://www.publico.pt/politica/noticia/arquitectos-que-protagonizaram-saal-vao-debater-projecto-em-serralves-1632695>, geraadpleegd op 13 mei 2014.

44 SERRALVES

<http://www.serralves.pt/pt/actividades/simposio-saal-em-retrospectiva/?menu=799#tabs0-html>, geraadpleegd op 13 mei 2014.

Tabel 2: Tijdlijn Portugese politiek met nadruk op de jaren '70.

3.1.1 VOOR 1974: VAN EEN EERSTE PORTUGESE REPUBLIEK NAAR EEN DICTORAAL REGIME.

De sociale huisvestingspolitiek van de jaren '70 in Portugal waren erg kritiek turbulente jaren en werden verdeeld door de significante datum van 25 april 1974. Om de periode van de jaren '70 era uit te leggen is een situatieschets van de eerdere politieke sfeer nodig. Voor 1974 waren er drie opeenvolgende politieke besturen: een republiek en twee regimes met elk een specifieke modernistische sociale huisvestingspolitiek: zie tabel 2.

Primeira República (1910-1926)

Het eerste politieke bestuur was de patriottistische, conservatieve en populistische Primeira República (Eerste Republiek) van 1910-1926. Het volk had voor dit bestuur democratisch meerdere, elkaar opvolgende presidenten uit de Republikeinse elite mogen kiezen. Deze volgde na de revolutie op de laatste Liberale Monarchie in 1910. De economische conjunctuur tijdens dit bestuur was echter een zwakke industrie met een lage urbanisatie t.o.v. andere Europese landen. Het werd geconfronteerd met sociale bewegingen en stakingen, want er werd druk uitgeoefend door de werkende lage klasse. Dit vormde de basis van de sociale steun. Hieruit volgde de eerste wet en het eerste overheidsprogramma voor huurmodernisering in 1918-1919. Zo werden de eerste sociale wijken in Lissabon, Setúbal en Porto gefinancierd en gebouwd met deze wet. Die gebieden hadden de grootste intensiteitsgraad, maar Portugal liep toch nog achter op de urbanisatie in Europa.

Betaalbare woonvorm: het onopgeloste probleem aan sociale huisvesting.

- *Onopgelost probleem:*

De eerste sociale wijken van de jonge, fragiele, onstandvastige Primeira República voor het arme land Portugal met financiële, economische moeilijkheden waren een complete mislukking en alles behalve toonaangevend door een tekort aan attributen. De republiek maakte zich dan ook niet populair door enkel de ergste gebreken en wisselvalligheden in de huurmarkt te verminderen. Het dure probleem van de huisvesting bleef in die periode nog lang onopgelost.⁴⁵

Ditadura de Estado Novo (1933-1974)

Het tweede politieke bestuur na deze Primeira República was een kort regime: het autoritaire Ditadura Nacional (Nationale Militaire Dictatuur) van 1926-1933 die verder liep in een groter, langer politiek bestuur. Het was een anti-liberaal, extreem nationalistisch en fascistisch regime: de corporatistische moderne Estado Novo (Nieuwe Staat) met minister-president António de Oliveira Salazar van 1933-1974 en premier Marcelo Caetano (Marcelismo) van 1968-1974, waarbij de wetgevende macht wordt toegekend aan de vertegenwoordiging van economische, industriële, agrarische en professionele groepen.

---

⁴⁵ SERRA Nuno, *Território e Habitação em Portugal*, Coimbra, Coimbra: Oficina do Centro de Estudos Sociais (1997), 2.

Dit was een totaal nieuw bestuur n op politiek, economisch en sociaal vlak. Beiden waren regimes en dus niet door het volk verkozen. Het land geraakte daarbij geïsoleerd van de rest van Europa. Deze periode had eigen afspraken maar eenzelfde intuïtie: er bestond het 'Garantismo' of hyperbescherming voor de gepersonaliseerde top van lokale autoriteiten. Interacties, speculatieve activiteiten en afspraken waren geïndividualiseerd en gebeurden face to face. Vaak was er dan ook zelf-promotie. De besturen waren ondoorzichtig en met grote discretie. Daarentegen was een gelijkaardig nadeel dat de werknemers bij de bouw van sociale huisvesting in ongezonde en minimale omstandigheden werkten. Sociale huisvesting was erg afhankelijk van de staat. Het was rudimentair en stond 'half in en half uit' de Estado Novo, want deze was gecentraliseerd zonder regionale of intermediaire voorziening. De staat had daarbij niet de capaciteit om een voldoende sociale huursector te ontwikkelen. Toch werd de weinige toonaangevende stabiele en duurzame sociale huisvesting echter enkel naar initiatief van het gecentraliseerde bestuur van de Estado Novo gebouwd.^{46 47}

Er zijn verscheidene redenen voor de versnelling van de ontwikkeling van de sociale huisvesting. Om te beginnen was er de verandering van sociaal huisvestingsrecht naar eigendomsrecht in de Grondwet van 1933.

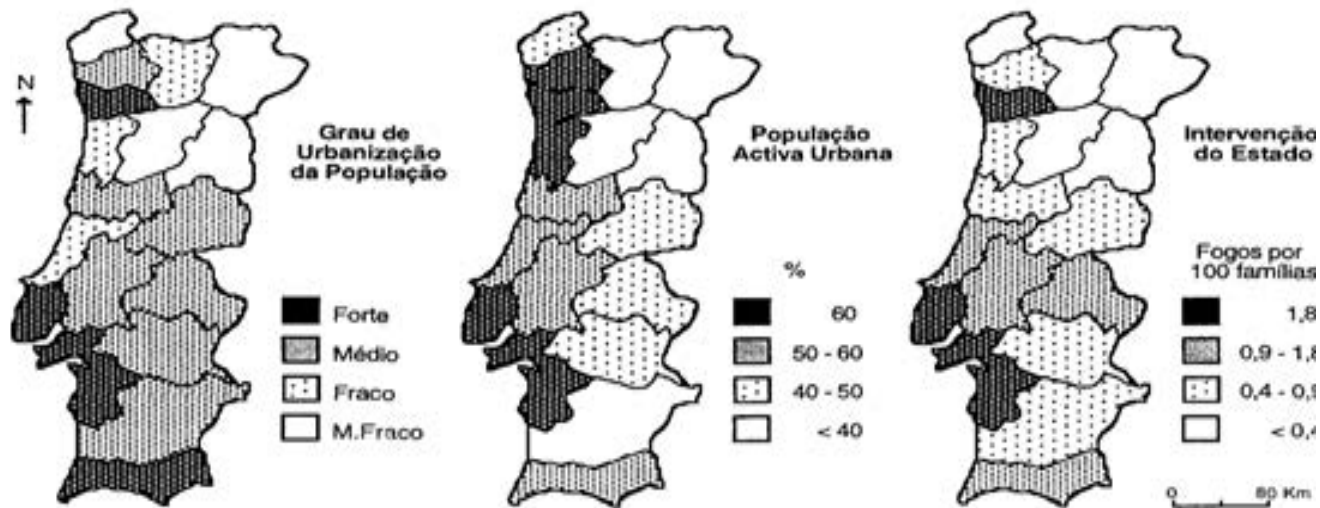
Hierna volgden dan weer twee emigratiegolven met telkens een verhoogde urbane en industriële ontwikkeling als gevolg in een anders zo traditioneel ruraal land als Portugal. In 1940 gingen inwoners emigreren naar Amerika. De huurprijzen in steden moesten als gevolg worden bevroren en er waren maatregelen zoals interventies en promoties voor sociale huisvesting. In 1960 volgde er een tweede emigratie, dit keer naar elders in Europa.

---

46 Deze bijdrage is gebaseerd op de film *As Operações SAAL* (2009) onder regie van João Dias, productie van Midas Filmes, redactie van Maria de Lurdes Oliveira

47 ALLEN Judith, "Welfare Regimes, Welfare Systems and Housing in Southern Europe", *European Journal of Housing Policy*, York, York: University of York 6 (2006), 253-257.

Telkens was er een verhoogde industrialisatie, verhoogde plattelandsvlucht en de gebieden met verhoogde urbane ontwikkeling waren steden en kustgebieden als: Porto (Noord-Portugal), Lissabon met Sétubal (Centraal-Portugal) en Algarve (Zuid-Portugal) zoals u kan zien op figuur 1. Hier kwam er sociale bescherming en werkzekerheid. Landelijke gebieden werden door de Estado Novo gediscrimineerd. De urbanisatie betekende een verdeelde bevolking inlands en het ineensinken van de landbouw, maar urbane centra bleven erg afhankelijk van dichtstbijzijnde landelijke gebieden. Er ontstond zo een asymmetrisch nederzettingpatroon in de metropolitane gebieden. Er was een dualistische structuur tussen centrum en periferie. Toch was dit nederzettingpatroon sterk geconditioneerd door de interventies van de staat zijn sociale huisvestingspolitiek.⁴⁸

Figuur 1: Urbanisatie-indicatoren en interventie van de Estado Novo bij de promotie van sociale huisvesting (1951-1970), a.d.h.v. districten.

48 SERRA Nuno, *Território e Habitação em Portugal*, Coimbra, Coimbra: Oficina do Centro de Estudos Sociais (1997), 5.

Tot slot werd dan nog in 1969 het bureaucratische kabinet FFH (Fundo de Fomento de Habitação) opgericht voor het centraliseren en organiseren van de administratieve structuur en in 1970 ontstond de Lei dos Solos (Landwet). Ook deze droegen bij aan de versnelde ontwikkeling.⁴⁹

Betaalbare woonvormen: 'BCE', 'Bairro Provisório' en 'Bairro das Caixas'.

- 'BCE' (Bairros das Casas Económicas):

Een voorbeeld van de toonaangevende sociale huisvesting door de Estado Novo waren de woonvorm BCE (Bairros das Casas Económicas, wijken met economisch voordelige woningen) sinds 1933. Het was een eigen Portugese vertaling van sociale huisvesting. Enerzijds controleerde de staat van bij het begin heel het bouwproces, inclusief de aankoop van bouwgronden, het financiële, de constructie, de verdeling en het beheer. De staat liet geen participatie toe tussen de bewoners en de Staat. De structuur werd immers gecoördineerd door een departement van het Nationale Instituut voor Werk en Pensioenfondsen. Anderzijds kwam het initiatief uiteindelijk in private handen terecht. De woningen werden verhuurd aan één enkel gezin van de werkende middenklasse of van de kleine bovenklasse als sociale klasse. In deze economische woningen verschuilde zich de ideeën van de Staat over de familie als centraal element en de samenleving.

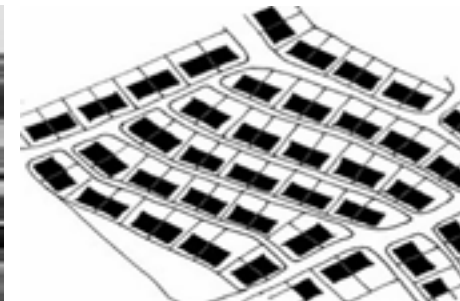
Het urbane en architectonische model hiervan greep daarbij terug naar het model geïnspireerd op het Engels onafhankelijke tuinstadmodel van Ebenezer Howard uit 1898, met modernistische vormgeving (figuren 2,3,4,5). De wijken waren goed gedefinieerd, bestaande uit individuele volumes met elk een eigen grondgebied. Dit model had dus niets te maken met Portugese (traditionele) architectuur. De organisatie van de woningen volgde een orthogonaal plan of een driehoekig maas. Er waren twee principes, gesteund op de graat van de wijk. Ten eerste op een kruispunt van wegen was er een plein met gemeenschappelijke voorzieningen of een sociale ondersteuning en controle voor de wijk. De staat wou hierbij een weefsel van laagbouw dat het idee van het eeuwige dorp aan de periferie van de stad illustreerde. Dit toont organisatieve sensibilliteit, democratische voorzichtigheid en een sociaal karakter. Ten tweede waren de generisch toegepaste reeksen onafhankelijke gezonde woningen georganiseerd per sociale klasse, hierdoor ontstonden de typologieën. Dit zag je aan de morfologie (een reductie van het burgerlijk model), het inplantingsgebied, de oriëntatie, de constructie en afwerkingen van de archetypes. De typologieën hingen daarbij ook af van de kostprijs en minimumruimte. De gebruikte materialen waren metselwerk, kalk, adobe, beton en gewapend beton. Sommigen leken wel tweelingwoningen met een eigen tuin, anderen waren erg verschillend. Elke woning van de BCE had een voortuin en achtertuin. Er was enige bezorgd-

⁴⁹ SERRA Nuno, *Território e Habitação em Portugal*, Coimbra, Coimbra: Oficina do Centro de Estudos Sociais (1997), 5.

heid bij de verwachtingen en toe-eigening van de urbane ruimte. Alle condities als stevigheid, duurzaamheid, isolatie, ondoordringbaarheid, seismologie, hygiëne en modern comfort waren voorzien. De woningen werden gebouwd in 10 jaar. Eind jaren 40 en begin jaren 50 laat de Estado Novo het model van de gebruikte uni-familiaire woning vallen.⁵⁰

Fig. 3. Plannear Howard. Garden City. General notes, 1902, in Garden City of Tomorrow.

50 MOURA GADELHO TAVARES Bruno Miguel, *Estudo da Operação SAAL-Da teoria à prática. Carácter da sua execução no Porto*. Porto, Porto: Universidade Lusíada do Porto (2011), 14.

Figuur 2,3: Onafhankelijk tuinstadmodel.
Figuur 4,5: Bairro das Condominhas (1934-1935).

- 'Bairro Provisório':

Een ander voorbeeld van voorlopige sociale huisvesting door de Estado Novo waren de Bairros Provisórios (voorlopige wijken), zie figuur 6. Door de plattelandsvlucht in de jaren '30-'40 gingen de arbeiders wonen in 'Bairros de lata' (blikken wijken/sloppenwijken), 'Barracas' en 'Bairros clandestinos' (illegale wijken) van lage kwaliteit aan de rand van Lissabon en andere steden. Daar waar de leefomstandigheden uitermate slecht waren, onofficieel en illegaal. Sociale en economische omstandigheden, maatschappelijk welzijn moesten verbeterd worden voor gezinnen met een laag inkomen. Daarom voorzag de Estado Novo onder leiding/controlle van Duarte Pacheco, minister van openbare werken en communicatie, tijdelijke erg kleine anoniem uitziende prefab woningen in uiterst grote wijken tot wel 500 wooneenheden. Er werd gebruik gemaakt van een nieuw bouwsysteem met vezelcementplaten om goedkoop en snel te bouwen. Het was daarbij de bedoeling om de wooneenheden vlug te vervangen wegens minimale brandveiligheid. Deze huurwoningen bestonden uit 3, 4 of 5 kamers, parallel aan de straat. Gemeenschappelijke faciliteiten als scholen, wasplaatsen en een kerk werden voorzien.^{51 52}

51 BAIRRO DA QUINTA DA CALÇADA

<http://bairrodaquintadacalcada.blogspot.be/2012/09/bairro-da-quinta-da-calcada-1938-1992.html>, geraadpleegd op 18 januari 2015.

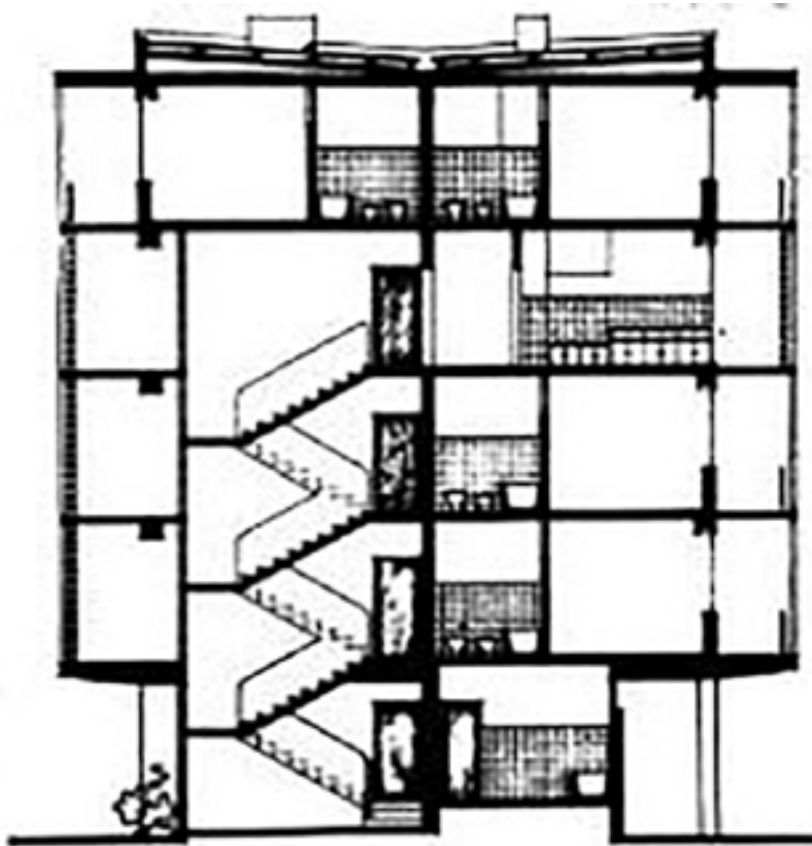
52 ALVES COSTA Alexandre, BOASSON Dorien, CASTANHEIRA Carlos, MENDES Manuel, VAN DIJK Hans, VAN VEEN René, "Architectuur en stadsvernieuwing in Portugal", Wonen TABK, Amsterdam, Amsterdam: Uitgeverij Van Loghum Slaterus, Deventer: november 22-23 (1983), 11.

Figuur 6: Bairro da Quinta da Calçada (1940).

- 'Bairro das Caixas':

Vele 'Bairros das Caixas' (blokken wijken of 'Corbusiaanse' wijken), zie figuur 7, werden tijdens de jaren '50 gefinancierd en gecontroleerd door het Caixa de Providência (Welzijnsfonds) van de Estado Novo. Het was sociale huisvesting voor de middenklasse met gesloten, geïsoleerde middelhoogbouw blokken, bestaande uit een repetitie aan twee verdiepingshoge units en een duplex, geplaatst op een structureel grid. Deze werden verhoogd op 'Pilotis' en geschikt volgens de beste bezonning naar aanleiding van Athene Charter en de CIAM. De circulatie gebeurde centraal en de blokken werden uiterst snel gebouwd.⁵³

Figuur 7: Bairro das Estacas (1949).

⁵³ VAN DEN HEUVEL D., MESMAN M., QUIST W., *The Challenge of Change : Dealing with the Legacy of the Modern Movement: Proceedings of the 10th International DOCOMOMO Conference*, Delft, Amsterdam: IOS Press BV (2008), 225.

3.1.2 NA 1974: TIJD VOOR EEN NIEUWE PORTUGESE DEMOCRATIE

25 april 1974 was de belangrijkste datum uit de recente geschiedenis van Portugal. Het betekende 'Revolução dos Cravos of Anjerrevolutie', nl. de val van het laatste autoritaire regime en de overgang naar een parlementaire centrum links-liberale democratie. De overheid had nu geen controle meer op elke informatie. Men mocht als architect ook terug vrij reizen. De territoriale impact van de Estado Novo nam dus af. Er was nl. een zekere verduistering van de geanalyseerde tendensen uit de voorgaande periodes. Het architecturale gezicht van het land veranderde drastisch.

Estado Providência of Estado Social (1974-1976)

Als antwoord op 25 april was er de Estado Providência of Estado Social. Iets later, op 31 juli 1974 volgde de constitutie SAAL (Serviço Ambulatorio de Apoio Local of ambulante dienst voor lokale ondersteuning) als voorzieningssysteem van deze staat. Het was een symbool voor de strijd voor vrijheid van expressie, voor achtergestelde mensen en de hoop op een nieuwe democratie. De operaties van de SAAL waren één van de rijkste documenten in deze kritische periode van de recente geschiedenis van Portugal. De dienst was aangepast aan de nieuwe realiteit, situaties en context. De institutionalisering van de vrijheid claimde het consumeren van het sociaal urbanisme nl. door huurlimieten en sociale uitrusting. Er was een korte culturele evolutie met spanningen tussen het emotionele, het conceptuele, het professionele en het wetenschappelijke. Dit zowel sociaal, urbaan en architectonisch.

Staatssecretaris van Huisvesting en Urbanisme: Nuno Portas gaf het wetgevend initiatief aan de pilootervaring. De structuur was experimenteel/organisch, met verschillende factoren en entiteiten. Staatssectoren namen deel met lokale departementen zodat die zich konden aanpassen aan de lokale omstandigheden. De Staat controleerde en betaalde dan de gebruikte materialen, met gebruik van technische documenten.

Het programma van de dienst was assisterend en werd gepromoveerd door bewonersassociaties. De Staat liet een deelname zien aan de democratie. Het collectief bewustzijn werd hiermee aangewakkerd: 'De bewoner leeft samen met individuele dromen'. De armen bezaten nu woningen die ze zelf mee bouwden. Toch hadden de operaties van de SAAL het moeilijk op het niveau van wetgeving want er was een juridisch tekort. De procedure was bureaucratisch, maar het was zwaar om aanvragen en onteigeningen goed te keuren want formaliteiten vertraagden en demoraliseerden de procedures en interventies. De normen en wetsdecreten waren niet bevredigend. De politieke conjunctuur was fragiel en dubbelzinnig.⁵⁴

Nog nooit was de complexiteit zo groot. De staat, lokale overheden, instituten, kabinetten, technici, landbouwers, intellectuelen en militairen konden nu immers hun ideologieën kwijt. Alles was nieuw en de deelnemers waren niet georganiseerd, later verbeterde dit. Een pluri-disciplinair technisch team werkte gedecentraliseerd bij de conceptplanning van nieuwe residenties voor toekomstige bewoners. Er ontstonden arbeidsrelaties die

⁵⁴ BANDEIRINHA José António, *O Processo SAAL e a Arquitectura no 25 de Abril de 1974*, Coimbra, Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra (2007), 107-137.

luisterden naar de opinie van de inwoners bij verscheidene opties en beslissingen. De architecten organiseerden reünies en seminars met de populatie, met een debat om de visie duidelijk te maken. Zo was er nog nooit een dynamische en coherente participatie gezien. Deze fusie tussen architectuur en de directe participatie in een poging om aan de behoeften van achtergestelde bevolkingsgroepen te lenigen, was één van de baanbrekende projecten in Europa van zijn tijd. Stimulerende ervaringen als conflicten, druk en shocken werden gebundeld en de problemen door het gebrek aan effectieve plannen werden verbeterd, verholpen en opgelost.

Tijdens de korte periode van de SAAL bestond deze uit vier brigades met meerdere interpretaties door de verschillende architecten van de SAAL, nl. in het noorden: SAAL Norte/Porto met Álvaro Siza Vieira, Souto de Moura, Alexandre Alves Costa ... in het midden: SAAL Lisboa met Teotónio Pereira, Manuel Vicente, Raúl Hestnes,... en in het zuiden van het land: SAAL Setúbal met Gonçalo Byrne,... en SAAL Algarve met architecten als José Veloso,... De vier brigades komen overeen met de urbane gebieden van Portugal, als aangeduid op figuur 8. De dienst werd ontbonden en doofde al uit in oktober 1976 omdat 'sommige technische brigades duidelijk afdwaalden van de geest van het decreet dat zijn organisatie had gevormd'. Nieuwe initiatieven werden ontmoedigd.⁵⁵

Figuur 8: Geografie van de operaties SAAL a.d.h.v. provincies.

⁵⁵ Deze bijdrage is gebaseerd op de film *As Operações SAAL* (2009) onder regie van João Dias, productie van Midas Filmes, redactie van Maria de Lurdes Oliveira

Betaalbare woonvorm: zoektocht naar een architectonisch antwoord voor sociale huisvesting en coöperatieve woningbouw.

- Zoektocht naar architectonisch antwoord.

Bij de sociale huisvesting en Cooperativas de Habitação Económica (economische huisvestingscoöperatieven) van SAAL werd er gezocht naar een architectonisch antwoord. De dienst creëerde woningen voor miljoenen mensen van een lagere klasse die in krotten woonden tijdens het einde van de dictatuur. De schaalgroottes per wijk konden verschillen. Er werden interventies aangereikt voor gedegradeerde bouwblokken evenals nieuwe operaties en projecten werden uitgevoerd. Er waren economische limieten waardoor de constructies een lage kost hadden. De typologieën waren steeds laagbouw. Ze waren herleid tot een minimaal simplisme, rudimentair en robuust, maar elk werk was gekarakteriseerd door de architect. Elk project op zich was belangrijk, maar ook het geheel van projecten. Ook was het enerzijds nodig om te vechten voor de recuperatie van de traditionele Portugese architectuur: de historische waarden, het beschermen van het patrimonium en het 'Kritisch Regionalisme'. Er was dus een relatie tussen het heruitvinden van het verleden en het uitvinden van de toekomst. Of zoals toonaangevend SAAL architect Álvaro Siza citeerde 'een geheel vormen met ruïnes'. Anderzijds waren de operaties een werk van monumentale bricolage. Traditionele vernaculaire architectuur werd deze keer vermengd met modernisme van de Moderne Beweging uit het Interbellum en nieuwe technieken. Het was on-

vermijdelijk om te reconstrueren zonder de destructie van het land te herkennen. Het werk van de architect in Portugal was afhankelijk van de condities van de verandering en er was een achteruitgang van vakmanschap van de voormalige productiefabricatie. Het was daarbij moeilijk om nieuwe technologieën aan te nemen, maar de jonge generatie van Portugese architecten was vrijer van remmingen en contradicties dan de voorgaande generaties. SAAL volgde daarom het modernisme van de jaren dertig en veertig, geïnspireerd door Frankrijk of Oostenrijk, Duitsland of Nederland, Italië en Groot-Brittannië. De herontdekking van het modernisme werd gezien als hedendaags, universeel en een verstaanbaar verleden. Door de kritische vermenging werd een nationale stijl gevormd. De architecten projecteerden dit vaak in een al gedefinieerd maas, er was een wederkerige relatie met de plaats. SAAL liet wegen zien die architectuur en urbanisme doorkruisten.

De dienst werd publiekelijk vergroot, een publieke plek in de stad. Er was bezorgdheid over de associatie tussen privéruimtes en gemeenschappelijke ruimtes. Ruimtes met gemeenschappelijk gebruik bezaten een sociale controle. De dienst bouwde een programma die wijken en straten verdedigde. De operaties van de SAAL waren een echte stadsoefening in een participatieve democratie waardoor gemakkelijk Cooperativas de Habitação Económica (economische huisvestingscoöperatieven) gevormd worden. De dienst wilde geen wijken meer bouwen aan de rand van grote steden omdat de bevolking daardoor gedelocaliseerd raakte, vervreemd zonder een territoriale logica.

Opeenvolging democratische republieken (1976-...)

Na 25 april 1974 was de politieke context links tot extreem links, met een nieuw rudimentair neoliberal systeem. Er volgden na de Estado Providência of Estado Social meerdere democratische republieken met verscheidene verkozen presidenten. Ook was er een verschuiving van landbouw naar dienstensectoren. Daarbij was er protagonisme, institutionalisering en een verhoging aan directe publieke voorzieningen. Hierdoor kwam er dus, in dezelfde urbane gebieden: Porto (Noord-Portugal), Lissabon + Sétubal (Centraal-Portugal) en Algarve (Zuid-Portugal), een nog grotere versnelling in de sociale huisvesting. Tussen 1974-1976 kwamen er zo de richtlijnen voor het Plan Porto en Os Programas de Empréstimos às Câmaras Municipais (Gemeentelijke Leningen). Aan deze versnelling kwam een einde aan, er volgde een graduele vermindering van directe promotie voor sociale huisvesting door de economische crisis van 1979. Het FFH werd stopgezet. Midden 1980 startte het liberalisatieproces: de BP (Nationale Bank) werd geprivatiseerd en er kwam een verscheidenheid van kredietmechanismen. Ondanks de inkrimping aan sociale huisvesting waren er nieuw de FAIH (Fundo de Apoio ao Investimento na Habitação), INH (Instituto Nacional de Habitação) en het PER (Programa Especial de Realojamento) in 1995.^{56 57}

Betaalbare woonvorm: gedifferentieerde combinaties met sociale huisvesting.

- *Gedifferentieerde combinaties:*

De hulp of steun van een groots publiek initiatief zoals met de dienst SAAL van de overheid valt weg. Er wordt vanaf nu als gevolg geëxperimenteerd met combinaties in eigenaarschap die kunnen voorkomen tussen verhuring, privaat en coöperatief. Naargelang het percentage zal het ene eigenaarschap meer doorwegen dan de anderen. De coöperatieve woningbouw hierin is geen sociale huisvesting meer.⁵⁸

3.2 EEN SOCIAAL-CULTURELE ANALYSE

3.2.1 VOOR 1974: DE SCHREEUW TOT OPSTAND

Voor 1974 was er bij de Eerste Republiek (1910-1926) en de twee regimes: de Nationale Militaire Dictatuur (1926-1933) samen met de Estado Novo (1933-1974) amper tot geen gehoor naar de wensen of ambities van de bevolking bij de definiëring van ruimtes, eigendommen en gemeenschappelijke configuraties,... van sociale huisvesting. Slechte huisvestingscondities bleven bestaan en de wachtlijst voor sociale huisvesting werd steeds langer door de beperkte financiële staatssteun. Daarbij was er geen participatieproces, maar net onderdrukking bij elke verandering. De schreeuw tot opstand en ma-

⁵⁶ SERRA Nuno, *Território e Habitação em Portugal*, Coimbra, Coimbra: Oficina do Centro de Estudos Sociais (1997), 10.

⁵⁷ DOLING John, FORD Janet, *Globalisation & Home Ownership: Experiences in Eight Member States of the European Union*, Delft, Delft: DUP Science (2003), 141.

⁵⁸ HOUSING PROTOTYPES

http://housingprototypes.org/project?File_No=POR003, geraadpleegd op 19 mei 2014.

nifestaties ging niet lang meer duren. De politiek was ondoorzichtig en bepaalde partijen of lokale individuen werden voorgetrokken waardoor hun ideeën werden gefavoriseerd en opgelegd. Deze ideeën werden dan ook opgelegd aan de architect. Daarbij werd de gezondheid van de technici niet gerespecteerd.^{59 60}

3.2.2 NA 1974: EEN REVOLUTIONAIR PARTICIPATIEPROCES

Wat was nu de plaats van de architect in de nieuwe gedecentraliseerde regionale gemeenschap voor professionelen of brigades van Nuno Portas bij het huisvestingsvraagstuk na de breuk met het verleden na 25 april 1974? Er was nl. een link tussen de achtergestelde bewoners, technici en nieuwe architecten. Het was duidelijk dat een interdisciplinair team voor samenwerking en communicatie bijna in het hele proces, vanaf de start tot aan de implementatie, betrokken diende te zijn. SAAL organiseerde reünies en seminars met de populatie, met een debat om hun visie duidelijk te maken. Na 1974 was er nl. bij de populatie een verhoogde bewustwording naar meer vrijheid, meer rechten, de nood aan expressie, aan een stem, de eis om gelijkheid, waardig werk, betere levensomstandigheden,... Er ontstonden verscheidene bewonersassociaties. Ook gebouwdetails werden samen besproken, zo sprak de architect dezelfde architecturale taal. Was de architect dan enkel uit-

voerder van de vormgeving gekozen door de bewoners bij het participatieproces? Het participatieproces, als in figuur 9, was erg vernieuwend en revolutionair voor een land in West-Europa in de jaren '70. Functievermenging creëert de nl. afwisseling, stabiliteit, kwaliteitsverhoging en veerkracht.⁶¹

'I am a firm believer in praxis, and I don't have much time for the idea of the loner of genius who does everything all by himself. You need other people as well, at every level.'

Álvaro Siza⁶²

59 BANDEIRINHA José António, *O Processo SAAL e a Arquitectura no 25 de Abril de 1974*, Coimbra, Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra (2007), 107-137.

60 MOURA GADELHO TAVARES Bruno Miguel, *Estudo da Operação SAAL-Da teoria à prática. Carácter da sua execução no Porto*, Porto, Porto: Universidade Lusíada do Porto (2011), 27.

61 BANDEIRINHA José António, *O Processo SAAL e a Arquitectura no 25 de Abril de 1974*, Coimbra, Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra (2007), 107-137.

62 ÁLVARO SIZA VIEIRA QUOTES, <http://www.quoteauthors.com/quotes/alvaro-siza-vieira-quotes.html>, geraadpleegd op 19 april 2014.

De betrokkenheid bij SAAL leidde voor elke architect ervan vaak tot de intense en moeilijke ervaring van het simplistische populisme: 'de mensen geven wat ze willen'. De SAAL bouwcomités ontkenden echter al deze problemen. Toch was hun houding autoritair en effectief, de dienst legde op hoe men als bewoner dingen moest zien en begrijpen. Men controleerde economisch en administratief het programma, concept en uitvoering van elk project. Elke dialoog met deze comités was omstreken. In dit geval kon de architect twee houdingen aannemen. Hij kon toestemmen om spanningen te vermijden. De tussenkomst van de architect werd hierdoor nutteloos. Of hij kon, zoals Álvaro Siza, conflicten confronteren. Deze waren onvermijdbaar bij het overbrengen, de controle en het aanpassen van informatie aan de samenleving. Om deel te nemen aan het echte proces van participatie moest men conflicten dus accepteren. De uitvoering en uitwisselingen waren hard en vaak moeilijk. Het falen en succes van 25 april 1974 werd

bepaald door het bevrijdende creatieve potentieel van de SAAL. Toch had men als architect remmingen met de nationale representatie van de SAAL projecten. Portugal had nu economische beperkingen en condities: er was een achteruitgang van vakmanschap van de voormalige productiefabricatie en het was moeilijk om nieuwe technologieën aan te nemen. Ondanks de economische schaarheid waren er nog genoeg werkrachten. Daarom was een innovatieve oplossing bij de conventionele herontdekte vormgeving van de Moderne Beweging uit het Interbellum als de mix met heruitgevonden lokale, premoderne elementen noodzakelijk. Hierbij greep Álvaro Siza de voortrekkersrol naar vernacularisatie bij het toekennen van een collectieve identiteit voor het oplossen van de sociale huisvestingsparadigma.

3.3 INNOVATIEVE EXPERIMENTEN MET REGIONALE ARCHITECTUUR

3.3.1 VOOR 1974: DE MODERNE BEWEGING ALS CONVENTIONELE INSPIRATIE

Vanaf het begin van de 20e eeuw werd in Portugal het modernisme van vooral de Moderne Beweging bij de sociale huisvesting als conventioneel gebruikt: zowel bij de Eerste Republiek van 1910-1926, als bij het Nationale Militaire Dictatuur van 1926-1933, als bij de Estado Novo van 1933-1974. Het concept van het moderne werd aanvankelijk steeds gekoppeld aan de vraag om een duidelijk nationalistisch beeld.

Primeira República (1910-1926)

Gelijk met de Eerste Republiek ontstond de Movimento Modernista Português (Portugese Modernistische Beweging). Dit was vooral een nieuwe esthetische, kunstige, intellectuele en literaire beweging met sociaal realistische, provocerende ondertonen. Deze beweging werd beïnvloed door het Futurisme en het Expressionisme. De beweging was erg geavanceerd in vergelijking tot de rest van het 'Nieuwe' Europa en bevatte een zekere nationale originaliteit. Toch betekende het maar weinig innovatieve en bevrijdende impulsen op Portugees architecturaal, modernistisch vlak door de financiële en economische moeilijkheden van de republiek.⁶³

⁶³ PUBLICO

<http://www.publico.pt/culturaipsilon/noticia/a-primeira-guerra-mundial-e-a-queda-da-republica-uma-relacao-com-plexa-1667778>, geraadpleegd op 17 februari 2015.

Dictadura de Estado Novo (1933-1974)

Tijdens het Nationale Militaire Dictatuur die verder liep in de Estado Novo werd getracht het bevrijdende Europees modernisme te combineren met propaganda voor het nationalistische regime van Salazar. Uit de erfenis van de Moderne Beweging ontstond de Estilo Português Suave (zachte Portugese stijl), kenmerkend voor de Estado Novo. Industriële ingenieurstechnieken werden in deze stijl gecombineerd met 17e/18e eeuwse Portugese esthetische elementen, monumentale Art Déco, kubistische vormgeving en CIAM pincipes. Voorbeelden van Le Corbusier, Mies Van der Rohe, Alvaró Aalto,... werden overgenomen.⁶⁴

3.3.2 NA 1974: DE INVRAAGSTELLING VAN DE MODERNE BEWEGING

- 'Pós-Inquérito':

De jaren '70 leiden met de Estado Providência of Estado Social en zijn staatssecretaris van Huisvesting en Urbanisme: Nuno Portas niet enkel tot een participatieproces met technici in een economische schaarheid, maar ook tot de Pós-Inquérito (het na-onderzoek of de na-invraagstelling) na de Inquérito tussen 1955-1960. Hierbij bleven vele vragen

⁶⁴ FRAMPTON Kenneth, PORTAS Nuno, ALVES COSTA Alexander, NICOLIN Pierluigi, Alvaro Siza Poetic profession, Italia, New York: Rizzoli International Publications Inc. (1983), 188.

over van de modernistische architectuur bij de sociale huisvesting van voorgaande 20e eeuwse regimes dat eindigde na de Estado Novo. De Pós-Inquérito volgde op de Inquérito uit de jaren 1960 waarbij men als architect al vragen begon te stellen. De evolutie van de zelfbewuste Portugese Pós-Inquérito architectuur ging van start.

- 'Influência popular':

De Pós-Inquérito architectuur maakte gebruik van innovatieve experimenten tussen de influência popular (populaire Portugese architectuur) met modernistische restanten van de architectuur zoals bij de sociale huisvesting van de Estado Novo. Zo werden vooral restanten van de Deutsche Werkbund met 'Siedlung' concept, de CIAM en het Tuinstadmodel van Ebenezer Howard herbruikt in de drie Portugese sociale huisvestingsprojecten van Álvaro Siza tijdens de jaren '70. Heel deze jaren waren een disciplinair architecturaal debat waarbij men van deze Pós-Inquérito architectuur gebruik kon maken voor verscheidene programma's. Deze invloed vond zijn expressie in projecten als o.a. scholen, markten en andere publieke gebouwen.

De traditionele populaire Portugese architectuur werd dus gebruikt bij vernacularisatie en het ontwerp van zowel collectieve sociale huisvesting als bij het urbane weefsel. Dit met onderzoek naar de schaal van het urbane weefsel, zijn constructies, zijn infrastructuren, ... Vaak in connectie met de

(rurale) omgevende regio en zijn lokale traditionele taal. De architect ontdekte weer de traditionele constructietechnieken in relatie met de site. Ook ontdekte men weer het Mediterrane. De architectuurprojecten kenden een grote simpliciteit van de populaire elementen (vernaculaire tradities). Zo werden interne organisatorische of volumetrische oplossingen gevonden bij de plaatsing van de sociale huisvesting op de site door de affiniteit ermee.

De inspiratie daarbij werd vaak geput uit urbane groeperingen in kleinere schaal, als ook tijdens de Estado Novo maar dan tijdens zijn verklarende periode (Bairros das Casas Económicas). Het resultaat was een organische relatie tussen de nieuwe constructie van sociale huisvesting en de reeds bestaande karakteristieke urbane structuur. De architect was zorgvuldig met individuele ruimtes en met het proportioneren van buitenruimtes in een gemeenschappelijke omgeving. Er werd voorzichtig zonder marginalisatie van zowel de influência popular als de architectuur bij de sociale huisvesting van de Estado Novo gebouwd en gepromoot in heel het land Portugal voor een nieuwe generatie. Dit keer met een attente bezorgdheid over de objectieve realiteit van omstandigheden en noodzaken van bewoners.

De huurnoden werden hierbij beantwoord door een team aan erkende architecten (o.a. pionier Álvaro Siza) en georganiseerde technici verantwoordelijk per toepassingsgebied of regio met elk uiteraard een specifiek onderzoek voor dit toepas-

singsgebied of regio. Het onderzoek ging dan verder met reflecties over de resultaten. De ontwikkeling van routine-oplossingen werd voorkomen. De onderzoeken bij de SAAL interventies tijdens de jaren '70 waren wijdverspreid.

Vandaag de dag in Portugal bestaat er daarom geen systematische herkenning van architectuurprojecten, van opties voor structuren en morfologische organisatie, over de schaal van gerealiseerde operaties en zijn belang in bij de groei van urbane agglomeraties. Bij de onderzoeken is dan ook de keuze tussen verscheidene factoren in een geografische omkadering en een economisch-sociale omkadering die zorgen voor een steeds hogere vrijheidsgraad van de verantwoordelijke architecten in de vele regio's.⁶⁵

3.4 DE DERDE WEG VAN ÁLVARO SIZA

In de ontluikende bloei van zijn carrière, tussen 1973 en 1977 ontwierp Álvaro Siza drie Portugese sociale huisvestingsprojecten die belangrijk waren voor het vroege professionele werk van de architect. Twee ervan: São Victor en Bouça, in samenwerking met SAAL en een laatste: Quinta da Malagueira, in navolging van SAAL. Wie was Álvaro Siza en wat was zijn rol als architect bij de drie Portugese cases? Dit zowel positief als negatief. Een algemene omschrijving van het figuur van Álvaro Joaquim de Melo Siza Vieira en een korte schets van het werk van zijn persoon was allereerst nodig om de drie cases te begrijpen.

De omschrijving begint met zijn geboorte in Matosinhos, nabij Porto (1933). Als 16-jarige gaat hij naar de Academie voor Schone Kunsten te Porto (1949-1955). Hierna studeert hij aan de faculteit architectuur (ESBAP) in dezelfde stad, waar hij onmiddellijk prof wordt in de jaren 1960. Na de samenwerking met Fernando Távora (1955-1958 en CIAM lid) opent hij een eigen professionele studio in Porto. In 1966-1969 geeft hij les aan de architectuurfaculteit van de School van Porto (FAUP), waar hij na 1976 terug lesgeeft. Álvaro Siza is ook professor in verscheidene internationale universiteiten, met eredoctoraten tot gevolg. De interventies van SAAL worden dus verspreid via studenten, onderzoekers en lesgevers van de architectuurfaculteiten als de School van Porto (FAUP). Zo wordt de Portugese architectuur uit de jaren '70 gelanceerd, die andere internationale programma's beïnvloedt. Verder wordt het professionele werk van

⁶⁵ COSTA R, *Conceitos e experimentação de desenho urbano em Portugal: do modernismo à revisão dos modelos*, Coimbra, Coimbra: Departamento de Arquitectura da Faculdade de Ciência e Tecnologia da Universidade de Coimbra (2006), 149-153.

Álvaro Siza getoond op meerdere tentoonstellingen vb. de Biennale van Venetië, de Triennale van Milaan, ... en gepubliceerd in belangrijke architecturale magazines. Ook wordt hij uitgenodigd om deel te nemen aan prestigieuze internationale competities, vooral eind jaren '70. Sinds de vroege jaren 1980 heeft Álvaro Siza daarom verscheidene internationale prijzen ontvangen met de Pritzker Prijs in 1992 als hoogtepunt.⁶⁶

Álvaro Siza zorgde met de drie cases voor een vernieuwingsbeweging. Tussen het populisme van de jaren '70 en het dogma van het modernisme was er nl. Álvaro Siza's derde oplossing naar beschrijving van Nelson Mota. Hierbij volgde hij een eigen persoonlijke en unieke benadering waarbij beiden werden weerstaan, maar ook uitgedaagd. Er was een vage hybride grens tussen beiden. De architectuur van Álvaro Siza leek afgeleid te zijn van diepgewortelde inheemse bronnen en ideeën. Toch bleek het omgekeerde gebeurt te zijn: afgeleid van universele vooraf vastgestelde civilisatiebronnen en beïnvloed door onderliggende diepere lokale omstandigheden. Zo maakte hij dezelfde beweging als de Pós-Inquérito architectuur: net als de Estado Novo vertrokken van modernistische interbellum voorbeelden, deze in vraaggesteld en dan aangepast aan het vernaculaire met vernaculaire tradities uit de regionale architectuurtaal. Hij bleef loyaal aan de regionale culturele diversiteit, door het gebruik van Portugese historiek, rationalisme en met de kracht van de juiste interpretatie/transformatie. Eenmaal onderworpen te zijn geweest aan een kritische selectie bleven enkel de (economisch) noodzakelijke en meest karakteristieke, attractieve in het ontwerpproces te passen. Het was een fundamentele consistentie.

⁶⁶ BOUDON Philippe, "Pessac de Le Corbusier", Collection Aspects de l'Urbanisme, Paris, Paris: Dunod (1977), 59-60, 87-91.

Siza realizes that both 'tradition' and 'modern' are no longer stable values that allow the formulation of a synthesis.

Jorge Figueira⁶⁷

Álvaro Siza daagde met zijn voorgaande ervaring de standaard sociale huisvestingsstrategie uit. Er was een evenwicht en zijn architecturale benadering was geen puur imitatief contextualisme. Hij ontwikkelde wel een gevonden realistische benadering maar de (suburbane) context ging voor hem verder dan het ontwerp, het was een socio-fysische en historische matrix van transformaties, conflicten en interpretaties. Beide onderstaande citaten omschrijven Siza's derde wegrol:

To work as an architect requires great confidence and capacity of affirmation, and, at the same time, a certain distancing. This is an attitude with regard to theatre⁶⁷ distancing does not mean that one does not assume the role, it means that one becomes conscious of acting out that role.

Álvaro Siza⁶⁸

Only after a lot of experience and a lot of knowledge one achieves that naturalness present in the architecture without architects'.

Álvaro Siza⁶⁹

⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ MOTA Nelson, "Between Populism and Dogma: Álvaro Siza's Third Way", *Footprint: Delft architecture theory journal*, Delft, Delft: Tu Delft (2011), 46,48,53.

Álvaro Siza's contextualisme omvatte de constructie van relationele structuren (spatiale en sociale relaties, de representatie van bewoners) tot het vernaculaire om tot een collectieve identiteit te komen, niet puur de replica van het vernaculaire.

Participation procedures are above all critical processes for the transformation of thought, not only of the inhabitants' idea of themselves, but also of the concepts of the architect.

Álvaro Siza⁷⁰

Hij vond een nationale architectuurtaal in dit contextualisme om tot karaktervolle, kwalitatieve projecten te komen: een natuurlijke architectuur met nieuw modernisme was (her)uitgevonden. Het ultieme streefdoel was een respectvol, poëtisch vocabularium met verwoording van positieve idealistische boodschappen. De gevonden nationale architectuurtaal bestond uit mimiek zoals architect, schrijver en prof. aan de Universidade de Coimbra José António Bandeirinha beweert:⁷¹

Mimicry - A strategy which aims towards the appropriation of the other, granting it simultaneously the illusion of some power, through a false homogenisation. The ability to mingle with a formal or material expression which was very closely linked to that of the living and urban spaces, 'popular spaces', in the end resorting to a mimicry effect, *avant la lettre*.

José António Bandeirinha⁷²

70, 72 MOTA Nelson, "Between Populism and Dogma: Álvaro Siza's Third Way", *Footprint: Delft architecture theory journal*, Delft, Delft: Tu Delft (2011), 52-53.

71 AGAREZ Ricardo, 'Peripheral building bureaucracy: modernism, regionalism and architecture in the south of Portugal 1925-1965.' (PT), Gent, Gent: Vakgroep Architectuur en Stedenbouw Universiteit Gent (2015), 10 maart.

4. VERNACULARISATIE

4.1 VERNACULAIR

'It is not the discovery of the vernacular per se, we contend, that makes it interesting. It is, rather, the negotiation between, and the interdependence of, the regional and the global, concrete locality, and border-devouring abstraction, that can generate a new and more complex narrative of the modern.'

In: Vernacular Modernism: Heimat, Globalization and the Built Environment, Stanford University Press(2005).

Dit citaat beschrijft de strijd van het lokale (vernaculaire) en het globale (universele). Het interessante hierin is de ambivalente relatie of de wederzijdse afhankelijkheid tussen de twee. Hoe worden lokale en regionale entiteiten dan gereconstrueerd? Want wat betekent het om ergens te wonen? Wat betekent de lokale plaats (stad, regio, land, roots) waar we wonen, geboren zijn? En hoe lang moeten we er blijven wonen om gehecht te geraken en om de gewoonten ervan te verwerven na verloop van tijd? Ik behandel hier deze wederzijdse afhankelijk doordat toonaangevend SAAL architect Álvaro Siza opereert met een monumentale bricolage tussen 'een geheel vormen met ruïnes' (het vernaculaire) en het modernisme van de jaren '30 en '40 (het universele). Lokale gewoonten zijn nl. een teken van aanpassing aan de plaats. Door onbruik raken ze vergeten. Gewoonten, een natuurlijke plaats met inheems karakter en een land behoren samen voor altijd. Een vaste plaats kan gezien worden als een thuisbasis of uitvalsbasis (emotionele plaats). Plaats vereist verplichte ontmoetingen en persoonlijke banden.

Slechts weinigen verhuizen dan ook ver van familie en vrienden. Er is de behoefte aan deelname in een stabiele gemeenschap met bijzonder verleden en bepaalde verwachtingen voor de toekomst: het nationalisme is diepgeworteld. Dit hoewel hiertegenover talrijke belangrijke levensgebeurtenissen: naar de universiteit gaan, in het huwelijk treden, de geboorte van kinderen, een nieuwe baan, een echtscheiding, het op pensioen gaan,... voor verandering kan zorgen. Mobiliteit is essentieel voor persoonlijke rijping en economische ontwikkeling, voor het ontsnappen en het ontwijken van onderdrukkende beperkingen, het creëren van mogelijkheden en het delen van ervaringen. De universele ruimte symboliseert zo hoop en prestatie. Hiertegenover blijven de bewoners gevangen tussen de traditionele nostalgie met steunpunten en afstandelijkheid, tussen een gevoel van verantwoordelijkheid en vrijheid of net eenzaamheid. Want de verhoogde mobiliteit in de jaren '70 bedreigt en vernietigt met zijn fragmentatie de gevestigde tradities.⁷³

⁷³ TALL Deborah, "Dwelling, Making peace with space and place", *Rooted in the Land: Essays on Community and Place*, Yale, Yale: Yale University Press (1996), 104-112.

Tabel 3: Tijdlijn internationaal modernisme met nadruk op de jaren '70.

4.2 VERNACULARISATIE IN DE ARCHITECTUUR

'Vernacularisatie' is relatief jong nl. pas na de jaren '70 ontstaan. Het vervangt termen als 'Populair', 'Volks', 'Folk', 'Regionaal', ... Op heden wordt de term steeds meer gebruikt.⁷⁴

- 'Vernacularisatie':

'Vernacularisatie is een actuele architecturale term die refereert naar een proces van opname van lokale elementen als: bouwtechnieken, gebouwde vormen en het gebruik van bepaalde materialen bij een specifieke locatie. Vernacularisatie is daarmee de essentie van het loyaal zijn aan de lokale traditie en regionale diversiteit. Het is een uitkomst door beïnvloeding van historische, sociale en culturele processen. De manier van behandelen en het behouden van ruimtes wordt daarbij geobserveerd. Ook een onderzoek tussen landschap en context en naar de nieuwe relatie ermee is vereist. Uiteindelijk voorziet vernacularisatie het gebruik van archetypes bij het tot stand komen van nieuwe architectuur. Vernacularisatie wordt bovendien daarbij als een zeer belangrijke factor beschouwd voor de onmiddellijke invloed op de collectieve identiteit van de bewoners in deze nieuwe architectuur dat voor verbondenheid met de locatie, architectuur en met elkaar zal zorgen.

4.2.1 VERNACULAIR MODERNISME

Het vernaculair modernisme is echter een al veel langer bestaande architecturale houding, voortkomend uit het Latijnse 'Verna' en 'Modernus'. De beiden hebben een antieke achtergrond van al vijf eeuwen voor Christus. De eerste term duidt op agrarische methoden en materialen, terwijl de tweede term duidt op de Moderne Beweging. Het vernaculair modernisme omarmt beide termen. Maar wat is nu de rol van de eerste term: plaats (of het vernaculaire) in de tweede term: het moderne waarbij het modernisme zelf een verzamelnaam is voor verscheidene stromingen? En wat kan de vernacularisatie laten ontdekken in het modernisme?

De representatieve moderne industriële samenleving wordt in vraag gesteld. Het vernaculair of huiselijk modernisme gelooft dat enkel bij moderne architectuur zonder vernacularisatie lokale tradities worden uitgeroeid door corrupte politieke instrumenten. De kans bestaat dat lokale culturen worden vernietigd en gediscrimineerd, want plaats is altijd belangrijk in de politiek en bureaucratie. Er is dan fysieke én psychologische schade. Het gelooft dat de wereld verandert in een gezichtsloze stadsuitbreiding met machtshiërarchieën en uitsluitingen. Er zijn geen emotionele verbindingen meer aan de fysieke en sociale omgeving. Zonder vernacularisatie, enkel met modernisme, is er een radicale breuk met tradities. Want moderne architectuur wordt vaak gelinkt aan globalisering, functionalisme en internationalisme. Oude architecturale theorieën maken dan plaats voor de universalisatie van het lokale. De architect ontkent de historiek en academische artistieke theorieën met klassieke esthetiek. Er is een duidelijke grens tussen het moderne en het premoderne.

⁷⁴ AGAREZ Ricardo, 'Peripheral building bureaucracy: modernism, regionalism and architecture in the south of Portugal 1925-1965.' (PT), Gent, Gent: Vakgroep Architectuur en Stedenbouw Universiteit Gent (2015), 10 maart.

De Moderne Beweging is daarbij tijdelijk en verschillend van voorgaande perioden door economische, sociale en politieke veranderingen. Het contrast is groot. De heroïsche Internationale Stijl is rond 1920-1930 gevormd en er is het complexe concept van de Sachlichkeit. Deze moderne wereld is abstract, economisch en met continue innovatie. Er is een obsessie voor urbaniteit, voor snelheid, voor mobiliteit, voor technische infrastructuur, voor flexibiliteit, voor verandering en voor standaardisering. Alles is absoluut, puur, tijdelijk en rationalistisch. De radicale modernistische theorie bevat vooruitgang, ontwikkeling, intelligentie, optimisme, emancipatie met een structurele transformatie van de organisatie of configuratie van het publieke, van de urbane ruimtes. Het design is industrieel en conceptueel. Interventies zijn socio-technisch. Het betonnen brutalistische utopisme bevat geen comfort. Nieuwe revolutionaire industriële materialen en vocabularium worden gebruikt als: een plat dak, industrieel glas, bandramen, balkons, noodzakelijke kolommen, een spel van licht en massa/volumes, prefabwoningen,... Er zijn grote veranderingen. De proporties en lijnvoering zijn uitermate belangrijk. Er is een breuk met traditionele producten, vormen en nieuwe minimalistische geometrische architectuur. Innovatie is nodig door het verlies aan de continuïteit van artefacten. De laatste deeltjes van het verleden glijden weg. Het modernisme is net plaatsbepalend en individualiserend. Het modernisme is autonoom. De architect ontwerpt voor een groot publiek, de massa. Experimenten zijn ambitieus: wolkenkrabbers met huurappartementen worden gebouwd en de modelwoning moet een praktische machine zijn. Stadsplanning staat voor de-humanisatie. Er lijkt geen kans te zijn om te ontsnappen aan de bedreiging. De formele moderniteit voorziet geen thuis, is anoniem en niet domestiek. Er zou een vereniging van ideale ruimte en samenleving moeten zijn, maar is een afstand waardoor sociale verplichtingen worden geïdealiseerd.⁷⁵

⁷⁵ UMBACH Maiken, HÜPPAUF Bernd, Vernacular Modernism: Heimat, Globalization and the Built Environment, California, Stanford: Stanford University Press (2005), 1-25.

Het is moeilijk om het vernaculair modernisme juist te situeren op de tijdlijn. (zie tabel 3: Tijdlijn internationaal modernisme met nadruk op de jaren '70). Het was een soort overgang van modernisme naar postmodernisme. Het was een reactie voor de reconstructie van het neovernaculaire en de opkomst van het anti-modernisme. Net als men met de Engelse terugvalstijl naar de 19e eeuw: Arts & Crafts na de Grote Depressie teruggreep naar het pre-industriële. Samen met het postmodernisme (1960), na de crisis van 1979 en de politieke polarisatie bevatten de laatste decennia van de 20e eeuw terugvallen naar het lokale, de regionale. Vernaculaire culturen kwamen op in de nieuwe postindustriële wereld waar anti-kapitalisme en tijdelijkheid heerste. Het vernaculair modernisme ontstond en was noodzakelijk. Het rurale verleden, het onaangetaste dorp met lokale intimiteit uit de 19e eeuw werd daarbij geïdealiseerd.

Het primitieve, manuele werd aanbeden. De anonieme stad of centrale metropolis was slecht. Dagelijkse natuurlijke gevoeligheden moesten in de moderne stad worden gebracht. Daarom was er bij het vernaculair modernisme een zoektocht naar bemiddelingen tussen plaats en ruimte, tussen het vernaculaire en het abstracte in de architectuur. Over plaats, geografie, context en ruimte werd op een andere manier nagedacht. Hierbij waren er verschillende levels van historisch bewustzijn. Lokaliteit kwam terug met het organische en karakteristieke vernaculaire dat staat voor het premoderne. Want de sites en gebouwen rondom rond waren zo karakteristiek. Daarbij was er een zoektocht naar referenties zoals plaatsen, culturele geografieën met emotionele identiteit die de rationalistische destructie hebben overleefd. Authentieke vernaculaire tradities waren nl. stabiel en tijdloos. Ze bevatten sociale herinneringen en betekenissen. De gehele natie werd hiermee geïdentificeerd en culturele verschillen werden aangegeven. Bij elke specifieke regio van die natie hoorden representatieve karakteristieken met etnische kwaliteiten. Territoriale

fragmentatie was nodig. De vernaculaire expressie duidde op het voelen bij een samenleving, op de collectieve identiteit, op het collectieve geheugen ervan doorheen architectuur, in architectuur. Dit domineerde de architecturale vorm. De Duitse term 'Heimat' (plaats van herkomst, familiair, paternalistisch, conservatief, folkloristisch, volkskunst, het lokale, het provinciale) kwam aan bod. Heimat stond voor veiligheid, vertrouwen. De vernaculaire tradities hiervan konden de native taal zijn van een minderheid of net de artefacten van een populaire cultuur. Er was daarbij heimwee, nostalgie. Alle vormgeving moest cultureel verantwoord zijn. Er waren materiële, psychische, sociale en economische relaties.

De correlatie met het modernisme was dan ook moeilijk. Het vernaculaire was al een deel van de geschiedenis van het moderne. De minimalistische vormgeving omvatte zo al vernaculaire restanten: materialen, proporties,... Niets kon er nog uitgevonden worden. Het vernaculaire, een optie dat bereikbaar was, beïnvloedde onopvallend het vroeg-modernisme of klassiek modernisme en zelfs het hoog-modernisme of Internationale Stijl van Le Corbusier die 'Vers une architecture' in 1923 schreef en inspiratie opdeed tijdens zijn 'Voyage d'Orient'. Dit gebeurde ook bij veel andere prominente innovatieve internationale architecten in Europa (Adolf Loos, J.J.P. Oud, Mart Stam, Alvar Aalto) die het modernisme promootten. Maar er was dan de kans tot oververeenvoudiging, van vormen en culturele betekenissen. De architect moest rekening houden met de spanning tussen het domestieke en het publieke. Suburbane vernaculaire typologieën werden herbruikt. Vernacularisatie was daarmee een emotionele reactie tegen het moderne abstracte en homogene. Het was een weerstand tegen de asociale effecten van de industrialisatie (eind 19e- midden 20e eeuw). Het modernisme werd zo zelf-

bewust en er was opnieuw een dialoog met het verleden en de historische evolutie. Er was nu een synthetisch ingebeelde plaats met gevoel van lokaliteit of Heimat met een taal aan esthetische vormen. Traditionele typologieën en bouwwijzen waren nu aangepast aan nieuwe levensstijlen, oude concepten werden nieuw. Toch waren er al enkele positieve ondertonen: zo was het gevoel van plaats nooit helemaal verdwenen tijdens het modernisme en bood de globalisering meerdere kansen. Bij vernaculair modernisme was dus het vernaculaire een deel van het modernisme geworden in een veranderende samenleving. Vernaculair modernisme was daarbij dezelfde benaming als regionaal modernisme en romantisch modernisme waarbij er een modernistisch regionaal patrimonium was.⁷⁶

4.2.2 NEGEN EUROPESE ARCHITECTURALE STROMINGEN TIJDENS DE JAREN '70.

Het 'Kritisch Regionalisme' was in tegenstelling tot het vernaculair modernisme geen houding maar een stroming. Deze situeerde zich in het gefragmenteerde architectuurlandschap tussen acht andere typerend Europese stromingen sinds begin jaren '70: het 'Populisme', le 'Rappel à l'ordre', het 'Neo-Rigorisme', het 'Skin-Rigorisme', de 'Call to disorder', het 'Realisme', de 'Eight Tendency' en het 'Structuralisme'.^{77 78}

76 UMBACH Maiken, HÜPPAUF Bernd, *Vernacular Modernism: Heimat, Globalization and the Built Environment*, California, Stanford: Stanford University Press (2005), 141-147.

77 TZONIS Alexander, LEFAIVRE Liane, *Architecture in Europe since 1968: memory and invention*, London, London: Thames and Hudson Ltd. (1997), 10-23.

78 DE CAUTER Lieven, HEYNEN Hilde, LOECKX André, VAN HERCK Karina, *Dat is architectuur*, Antwerpen, Rotterdam: Uitgeverij 010 (2009), 497.

- Stroming 1: 'Populisme'

De jaren '70 stonden in Europa bekend voor een oncontroleerbare spontaniteit: individuele verbeelding betekend immers revolutie. De ontwikkeling van een radicaal socio-therapeutisch landschap met participatief design kwam op gang. Architectuur werd gebruikt om over armoede en de machinale samenleving te discussiëren en deze tegen te gaan. Nieuwe, jonge architecturale en urbanistische voorstellen rond productie, consumptie, bureaucratie, vervreemding, verzakelijking, toe-eigening, gemeenschap, directe democratie, voortbestaan en de manier van leven werden gedaan. Hierdoor werd de architecturale horizon verbreed en verdiept. Architectuur moest vanaf nu absolute en tijdloze principes bevatten waarbij de ontwerp-normen werden gecontextualiseerd, gerelativeerd en gepolitiseerd. De eerdere ideeën van het modernisme rond objectiviteit, sociale liefdadigheid en waarheid werden bekritiseerd. Modernistische-architectuur en urbanisme waren volgens het populisme enkel een expressie van een productivistische ideologie (massaproductie) en kon zo geen diepere fysieke menselijke verlangens behartigen. Architectuur werd anders bekeken: er was een verschuiving van het ruimtelijke en esthetische naar het aanvoelen: vrijheid door verbeelding. Gebouwen werden gezien als netwerken waarin mensen flexibel bewogen, aan participeerden en omgingen met elkaar; als een basis voor emancipatie. De gebruikers of bewoners vormden de façade en individuele voorkeuren passen in een globaal geheel. Het populisme was typisch voor een liberale welzijnsarchitectuur en stond voor collectieve noden, omgevingscomfort en kwaliteit. De stroming had een korte impact.⁷⁹

Vb. La Mémé: Lucien Kroll, Leuven (België), 1968-1972. (figuur 10)

Figuur 10: La Mémé, Lucien Kroll

⁷⁹ TZONIS Alexander, LEFAIVRE Liane, *Architecture in Europe since 1968: memory and invention*, London, London: Thames and Hudson Ltd. (1997), 10-23.

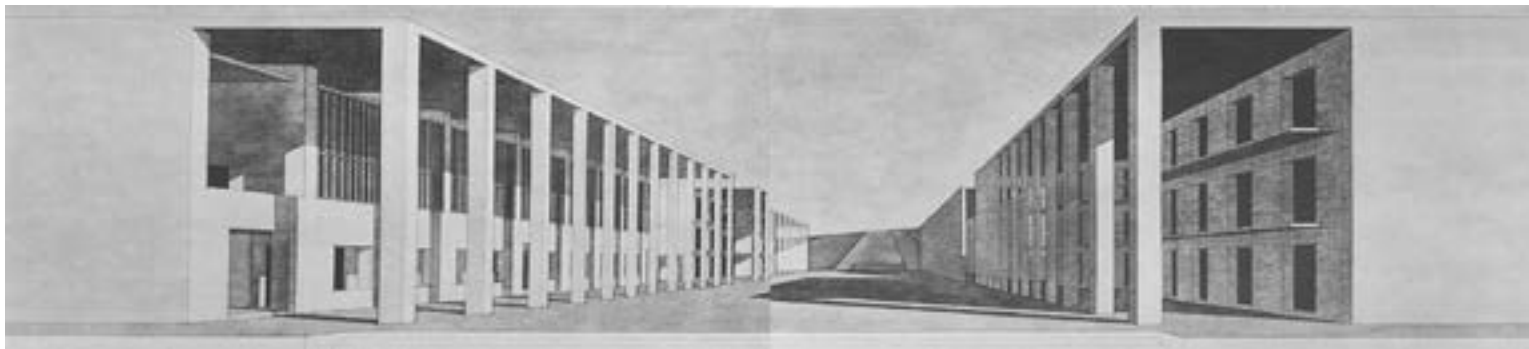
- Stroming 2: 'Rappel à l'ordre', 'Neo-rationalisme', 'Nieuwe Truttigheid' of 'La Tendenza'

Bij de stroming van het 'Rappel à l'ordre' greep men terug naar conservatieve waarden, naar voor Wereldoorlog I. Het was een reactie tegen o.a. het populisme in de jaren '70. I.p.v. een politiek, economisch, sociaal en functioneel programma betekende het 'Rappel à l'ordre' de onafhankelijkheid of autonomie van architecturale vormen. De stroming was een benadering tot het formalisme. Het stedelijk weefsel en het stratenpatroon determineerden de vorm van een gebouw. Er was een historische en traditionele kennis vereist. Het verleden liep verder en werd gradueel herbruikt in geabstraheerde, compositionele elementen. Het concept van de specifieke typologie met canonieke karakteristieken stond centraal. De typologie was eerder nostalgisch, semantisch en verhalend bedoeld dan puur stilistisch. Het bouwtype was een contextueel kader, vol met fragmenten en een nieuwe betekenis. Ook waren er sociale typologieën. Het was een ruimtelijk patroon uit het gehe-

gen. Artefacten werden een instrument voor de bewuste analyse van een verborgen structuur. Architecten hielden rekening met de problemen van een historisch centrum in de Europese steden en gingen terug naar professionele specialisatie of vakmanschap. Spijtig genoeg hielp de stroming niet bij problemen rond technologie en functie. Het rappel à l'ordre moest voor zekerheid zorgen in de financiële chaos door twee crisissen in de jaren '70. Net als het populisme hoorde de lange termijn stroming tot een welzijnstaat.

Eind jaren '70 diende de stroming 'Rappel à l'ordre' of voor Nederland de '(Nieuwe) Truttigheid' door de neo-rationalisten als verzamelnaam voor alles wat fout was aan de gangbare woningbouw en stedenbouw. Het was een reactie op de neo-stijlen van eind 19e eeuw en het Structuralisme. Ook was het een aanval op de kleinschaligheid. In Italië was deze stroming bekend onder de term 'La Tendenza'.⁸⁰

Vb. Student House: Giorgio Grassi, Chieti (Italië), 1979. (figuur 11)

Figuur 11: Student House, Giorgio Grassi

⁸⁰ GALEMA Wijnand, VOLLAARD Piet, *Rotterdam herzien: dertig jaar architectuur, 1977-2007*, Rotterdam, Rotterdam: Uitgeverij 010 (2007), 128.

- Stroming 3: 'Neo-Rigorisme'

Het 'Neo-Rigorisme' stond voor de echte, ware, dienende functie. Naakte elementen werden intellectueel zichtbaar gemaakt en alle ornamentatie werd geweerd: een sculpturale kwaliteit was geboren. Architectuur moest zich hierbij hernieuwen met vooruitstrevende technologie om zo tijdloos te kunnen zijn. Nieuwe wetenschappelijke technieken en analyses waren als gevolg volgens het 'Neo-Rigorisme' belangrijker dan traditie. Dit kwam ook door de socio-culturele crisis eind jaren '60. Het 'Neo-Rigorisme' liet de architecturale eerlijkheid aan het publiek zien. Structurele, rationele en functionele mechanismen voorzagen een model aan universele fenomenen, bestaande uit: hiërarchie, grenzen, kwaliteiten en relaties onderling. Het ordenen van ruimten gebeurde voorschrijvend en beschrijvend waardoor en nieuwe typologie ontstond door de opdeling in dienende en gediende ruimten, maar ook met een multifunctionaliteit van ruimte. De topologie van ruimten en de iconologie van structuren behoorden tot de vooruitgang van technologie en high tech. Er was een bizonale planning tussen mobiliteit versus traagheid, tussen gemeenschap versus privaat,... De wereld werd via het 'Neo-Rigorisme' zonder verbeelding getoond door de visuele expressie van: de eigenschappen van materialen, de verdeling van krachten,... en via gemakkelijke formules. Nieuwe mogelijkheden in de architectuur werden ontdekt, de omgeving werd daarbij uitermate gecontroleerd.⁸¹

Vb. Umlauftank: Ludwig Leo, Berlin (Duitsland), 1975. (figuur 12)

Figuur 12: Umlauftank, Ludwig Leo

⁸¹ TZONIS Alexander, LEFAIVRE Liane, *Architecture in Europe since 1968: memory and invention*, London, London: Thames and Hudson Ltd. (1997), 10-23.

- Stroming 4: 'Skin-Rigorisme'

De essentie van architectuur lag in de exterieure enveloppe van een gebouw. Tegenover het 'Neo-Rigorisme' liet het 'Skin-Rigorisme' het skelet en het interieur achter zich voor de huid of de oppervlakte van het gebouw. De huid was onafhankelijk. Ook bij vernaculaire gebouwen was de huid belangrijk, deze liet als eerste traditie zien. Vooral curtain walls en beton speelden bij het 'Skin-Rigorisme' een belangrijke rol. Soms was er een experimenteel spel in wat de architect over het skelet en het interieur wou laten zien. Dit o.a. door spiegeleffecten, transparantie,... Soms was er ook een spanning tussen het gehele volume en het detail. De huid werd een conceptuele poëzie met symbolische, expressieve en representatieve kwaliteiten. Er was een revolutie in de economische, technische en ecologische aspecten van architectuur.

Vb. Maison de la Culture: Oscar Niemeyer, Le Havre (Frankrijk), 1972-1982. (figuur 13)

Figuur 13: Maison de la Culture, Oscar Niemeyer

- Stroming 5: 'Call to disorder'

Chaos creëerde een nieuwe cognitieve wetenschap. Pure geometrie leek gepasseerd en de klassieke samenhang was weg. Er was geen organisatie meer, complexe composities met iconische elementen waren enkel ruimtelijk en experimenteel. Dit duidde op een anti-methodische methodiek. Alles gebeurde onvoorspelbaar in de architectuur en een nieuwe alternatieve samenhang ontstond. Toch was er een achterliggende orde. Het leek meer een sculptuur dan architectuur. Dynamiek en beweging waren belangrijk. De architecten achter de 'Call to disorder' hadden kritiek op alles wat heersend was. De architectuur was het gevolg van een evolutionair tijdsproces aan analyse van de moderne idealen.⁸²

Vb. Ivry Town Centre: Jean Renaudie, Ivry-sur-Seine (Frankrijk), 1970-1978. (figuur 14)

Figuur 14: Ivry Town Centre, Jean Renaudie

⁸² TZONIS Alexander, LEFAIVRE Liane, *Architecture in Europe since 1968: memory and invention*, London, London: Thames and Hudson Ltd. (1997), 10-23.

- Strooming 6: 'Realisme'

Architectuur en urbanisatie werden na Wereldoorlog II gelinkt aan onmenselijkheid, desoriëntatie en verwoesting. Door deze slechte veralgemening kregen de gebruikers tijdens de jaren '70 de belofte om mee te beslissen. Architectuur hoorde volgens hen tot traditie en gemeenschap. Toch werd deze belofte geen realiteit door technocratische en bureaucratische redenen. Ook is er een urbane veroudering met vergeten urbane plaatsen (anti-city) die plots attractief worden tijdens de jaren '70. Stedelijke binnengebieden worden vernieuwd (stadshernieuwing). Realistische architecten presenteren negatieve kwaliteiten: fragmentatie, harde materialen, industriële kleuren, enz. Karakteristieken van een site of context komen terug in een gebouw, maar dan veel intensiever. Er is een terugkeer naar het 'Realisme' en een harde kritische kijk op het leven met onderdrukkend consumptisme wordt gegeven. Urbane desintegratie, de destructie van de plek waartoe men behoort (het vernaculaire),... worden in vraag gesteld en beargumenteerd. Waarheid, eerlijkheid en zekerheid zijn nu aan de orde.⁸³

Vb. Rooftop Remodeling: Coop Himmelblau, Vienna (Oostenrijk), 1983-1989. (figuur 15)

Figuur 15: Rooftop Remodelling, Coop Himmelblau

⁸³ TZONIS Alexander, LEFAIVRE Liane, *Architecture in Europe since 1968: memory and invention*, London, London: Thames and Hudson Ltd. (1997), 10-23.

- Stroming 7: 'Kritisch Regionalisme'

a) A. Tzonis & L. Lefaivre

Tzonis en Lefaivre introduceerden in 1976 het begrip 'Kritisch Regionalisme', dat later door Kenneth Frampton in 1983 werd overgenomen en op een iets andere wijze werd uitgewerkt.

Het idee van universele maatstaven en de daarbij behorende institutionalisering van de architectuur voor de jaren '70 gold zowel voor de visuele als de functionele aspecten van het ontwerp. Deze architectuur werd voortaan door Tzonis en Lefaivre de architectuur van de welvaartsstaat genoemd. De welvaartsarchitectuur was als een begrip, als een pure ontwerptheorie van de door de mens geschapen omgeving, onafhankelijk van maatschappelijke belangen, was het geenszins toevallig dat hun kritiek kwam op het moment dat de theorie van de welvaartsarchitectuur als doctrine zijn geloofwaardigheid had verloren (zoals de welvaartseconomie zelf uit de tijd was geraakt) en daarmee zijn vermogen de waarneming van de realiteit verder te manipuleren op een manier die overeenkwam met de nieuwe richting die de economie was ingeslagen. De ontwerper van de welvaartsstaat, architect of planoloog, was elitair en stelde zich met zijn persoonlijke theorieën op tegenover de smaak van de gebruikers. Hij was een bureaucraat, die in de war raakte als de mensen plezier wilden maken om hun dagelijkse noden te vergeten. In het algemeen, zo stelde men, maakte hij zich schuldig aan 'professioneel imperialisme ten opzichte van de armen'.

Daarbij beschouwde de welvaartsarchitectuur de structuur van het ontwerpproces als een middel om de gemaakte ontwerpkeuzes kracht bij te zetten: alle bevelen stromen omlaag van de top van een piramidale ordening, geleidelijk afdalend tot de laagste geleidingen van de organisatie, om uiteindelijk aan de gebruiker opgelegd te worden. In een algemenere formulering zou men kunnen zeggen dat, terwijl de welvaartsarchitect zocht naar algemene, identieke regels voor alle individuen in een hypothetische homogene samenleving, i.p.v. een democratische maatschappij met subjectieve waarden. De fout van de welvaartsarchitecten, zo werd gesteld, lag in het feit dat zij inbreuk maakten op de heilige rechten van de gebruiker in zaken als kleurencombinaties, interieurinrichting, indeling van de kamers, de plaats van ramen, enz. Hierdoor brachten zij de gebruiker in een afhankelijkheidspositie.⁸⁴

Tijdens de jaren '70 zagen Tzonis en Lefaivre in relatief uiteenlopende bewegingen als de participatiebeweging en de neo-vernacular een gemeenschappelijke gevoeligheid, als reactie op die architectuur van de welvaartsstaat, die te maken zou hebben met een geloof in de kracht van het volk en het populaire. De basisgedachte van de populistische architectuur (stroming 1) kon als volgt worden samengevat: gezien het feit dat alles pleitte tegen het bestaan van een enkele universeel goede en wenselijke formule voor de architectuur, en gezien het feit dat de architectuur van de welvaartsstaat, zowel in theorie als in praktijk, individuen dwong te leven in een omgeving die hun vreemd is, moest hiervoor in de plaats een alternatieve manier van denken over en beoefenen van architectuur worden gevonden. Ni. hoewel populisten zich door een zekere individualiteit onderscheidden, bleken

84 DE CAUTER Lieven, HEYNEN Hilde, LOECKX André, VAN HERCK Karina, *Dat is architectuur*, Antwerpen, Rotterdam: Uitgeverij 010 (2009), 498.

ze toch door een gemeenschappelijke beweegreden met elkaar te zijn verbonden: ontevredenheid over de traditionele rol van de architect en over de structuur van het ontwerpproces in de architectuur. Ze wensten een architectenpraktijk die op een visuele en functionele discipline berust ter zijde te schuiven, ten gunste van een idealistische aanpak van de behoeften van de individuele gebruiker. De gebruiker moest volgens de populistische officiële mentor worden, zo niet de meester, van de ontwerpbeslissingen 'in naam van het volk'. Tzonis & Lefavre stelden:

'the role of the architect was symbolically reduced [...] to a "minimum structure" while that of the user was to increase proportionally'

A. Tzonis & L. Lefavre ⁸⁵

De welvaartsarchitecten 'onderdrukten' volgens de populistische gebruikers door hun de vorm van hun milieu voor te schrijven en hun het recht op een vrije zelfexpressie te ontzeggen.

Tzonis en Lefavre kwamen tot de volgende eindconclusie: wanneer we accepteren dat de maatschappij zelf zich beweegt in de richting van een 'liberale afhankelijkheid', moeten wij de populistische beweging beschouwen als de natuurlijke opvolger van de welvaartsarchitectuur in een overtuiging, een geloofssysteem, waardoor de politiek van de opkomende overvloedstaat werd beleefd als gunstig voor iedereen. Er kan geen twijfel over bestaan dat het populisme een bevrijdend effect heeft gehad.

Tegelijkertijd verbonden Tzonis en Lefavre aan deze interpretatie een kritische analyse die er op wees dat het populisme schatplichtig was aan de consumptiemaatschappij en tekortschoot als het er om ging daadwerkelijke, maatschappelijke veranderingen en de 'menselijke natuur' af te dwingen. Dit standpunt van de populistische was volgens Tzonis en Lefavre, op zijn zachtst gezegd, naïef. Indien een klasse enkel werd gedefinieerd op basis van zichtbare normen en waarden, volgde hieruit dat sociale 'onderdrukking' enkel een afhankelijkheid in consumptiezaken inhield. Terwijl de welvaartsarchitecten de omgeving beschouwden als een goed geordend legerkamp, zagen de populistische haar als een welvoorzien supermarkt. De favoriete metafoor was: ieder pakt wat hij nodig heeft van de schappen, zonder toezicht, controle of bureaucratie. Het model van het ontwerpen als een autonoom politiek proces, dat de 'bevrijding' van de gebruiker veilig stelde door deelname in het ontwerpproces, berustte op de uitbuiting van het ontwerpproduct als bron van maatschappelijke macht, evenals op de hypothese dat klassenwaarden onafhankelijk waren van de algemene ontwikkeling van de maatschappelijke organisatie. Zo komen Tzonis en Lefavre tot de conclusie dat de onderliggende, fundamentele onderstellingen van het populisme impliciet gebaseerd waren op niet-geverifieerde hypothesen. Men nam stilzwijgend aan dat ze juist waren. Het populisme als theorie berustte op een vertekende voorstelling van zaken en was niet geschikt voor universele toepassing. Hieruit trokken ze de conclusie dat, hoewel het populisme een ontwerptheorie heette te zijn, het niet voldeed aan de kennistheoretische eisen die gesteld werden aan een systeem dat de status van 'theorie' ambieerde.

85 MOTA Nelson, "Between Populism and Dogma: Álvaro Siza's Third Way", Footprint: Delft architecture theory journal, Delft, Delft: TU-Delft (2011), 36.

Het kritisch regionalisme was daarbij naar mening van Tzonis en Lefaivre geen stroming als later bij Kenneth Frampton maar wél een theorie of ontwerphouding dat in de jaren '80 werd toegepast voor een positieve attitude, ethische code of bron van hoop en verwachting. De ontwerphouding kende immers geen stilistische kenmerken, maar was puur gericht op het proces van het ontwerp. Ze zeiden dat er geen gebouw was waarvan je meteen kon zeggen dat het kritisch regionalisme betraf. Het ging niet om ontwerpregels of stilistische elementen. Het kritisch regionalisme was een instrument die zijn invulling vond aan de hand van de context. Hierbij hoefde een architect niet uit de regio te zijn om met een kritisch regionalistische houding een project te ontwerpen. Tzonis & Lefaivre beschreven de transformatie van elementen, 'het ontrafelen van en opnieuw toepassen in'.

'The fundamental strategy of critical regionalism is to mediate the impact of universal civilization with the elements derived indirectly from the peculiarities of a particular place.'

A.Tzonis & L. Lefaivre⁸⁶

Daarbij benadrukten Tzonis en Lefaivre in de attitude van het kritisch regionalisme de toewijding tot plaatseloosheid en het gebruik van regionale ontwerpelementen. Maar de definitie van plaats of vernaculair ging hierin verder dan etniciteit. Tegengesteld aan nationalistische bekrompenheid moest het regionalisme niet lokaal zijn maar internationaal, met regionale aanpassingen. Deze kritische aanpak was geformuleerd vanuit de ontwikkelde en geïndustrialiseerde wereld, met betrekkingen tot regionale architectonische benaderingen die zich juist anti-geïndustrialiseerde wereld opstelden.

b) Kenneth Frampton

Bij Frampton nam het kritisch regionalisme de vorm aan van een reeks begrippenparen waarbij de tweede term hoger aansloeg dan de eerste: beschaving/cultuur, ruimte/plaats, visueel/tactiel, kunstmatig/natuurlijk, typologisch/topografisch, scenografisch/tektonisch. Het was een term die hij overnam van Alexander Tzonis en Liane Lefaivre. Kenneth Frampton zorgde met zijn essay 'Towards a Critical Regionalism. Six Points for an Architecture of Resistance' begin jaren '80 voor een brede bekendheid van de architectuurstroming of beweging: 'Kritisch Regionalisme'. De zes behandelde punten of vervanging van die begrippenparen waren: 1. Cultuur en civilisatie, 2. De opkomst en val van de Avant-Garde, 3. 'Kritisch Regionalisme' en wereldcultuur, 4. De weerstand van de plaatsvorm, 5. Cultuur versus natuur: topografie, context, klimaat, licht en tektonische vorm, 6. Het visuele versus het tactiele.

⁸⁶ TZONIS Alexander, LEFAIVRE Liane, "Why Critical Regionalism Today?", *Architecture and Urbanism*, New York, New York: Princeton Architectural Press 236 (1990), 22-23.

Kort samengevat betekende dit:

1. CULTUUR EN CIVILISATIE.

Elke moderne ontwikkeling zou moeten zorgen voor sociale controle maar moderne gebouwen werden universeel geconditioneerd door geoptimaliseerde technologie zodat het creëren van significante urbane vormen beperkt werd. Uiteindelijk was er steeds een dialectisch spel tussen cultuur en civilisatie, tussen de hightech en de façade die het harde universele moest verbergen. Een metropolitaanse ontwikkeling ontstond in de jaren '60, zodat de controle over het urbane verloren ging. 19e eeuwse fabrieken werden gemengd met hoogbouw, tertiaire en secundaire industrie met residentiële gebouwen. Een bureaulandschap werd werkelijkheid. Hoe kon de stad dan modern worden én terug keren naar de culturele bronnen? Vertrouwen in modernisatie bleek apocalyptische gevolgen te hebben. Terwijl civilisatie voor instrumentele redenen stond, was cultuur bezorgd om de collectieve psychosociale realiteit.

2. DE OPKOMST EN VAL VAN DE AVANT-GARDE.

De opkomst van de vooruitstrevende en met het verleden brekende avant-garde betekende de modernisatie van samenleving en architectuur, daarom ook wel arrièrè-garde genaamd.

Architecture can only be sustained today as a critical practice if it assumes an arrièrè-garde position, that is to say, one which distances itself equally from the Enlightenment myth of progress and from a reactionary, unrealistic impulse to return to the architectonic forms of the preindustrial past.

Kenneth Frampton

Hierbij nam de avant-garde verscheidene rollen aan: progressief bevrijdend (futurisme), historiserend (neo-classicisme, Arts and Crafts, Art Nouveau,...). Uiteindelijk werden die rollen tijdens het interbellum (met noodzaak aan een psychosociale stabiliteit door oorlog en crisis) vervangen door purisme, neo-plasticisme en constructivisme. De val van de Avant-Garde kwam na de jaren '70 met de ontwikkeling van het postmodernisme.⁸⁷

3. KRITISCH REGIONALISME EN WERELDCULTUUR.

Om het arrièrè-gardisme (Dat wil zeggen, een positie die zich evenzeer van de vooruitgang als van een reactionaire, onrealistische neiging terug te keren tot het pre-industriële verleden) te verankeren in een kritische strategie was het zinvol van Kenneth Frampton om de term 'Kritisch Regionalisme' over te nemen, die door Alexander Tzonis en Liane Lefaire werd geïntroduceerd in 1981. In zijn algemeen-

⁸⁷ DE CAUTER Lieven, HEYNEN Hilde, LOECKX André, VAN HERCK Karina, *Dat is architectuur*, Antwerpen, Rotterdam: Uitgeverij 010 (2009), 558.

heid kon Frampton stellen dat het regionalisme de bijzondere en lokale architectonische kenmerken hielp standhouden tegenover meer universele en abstracte kenmerken. Daarnaast stond het regionalisme echter ook voor ambiguïteit. Aan de ene kant werd het geassocieerd met hervormings- en bevrijdingsbewegingen, aan de ander kant was het een krachtig instrument van onderdrukking gebleken. Het kritisch regionalisme resulteerde als culturele strategie evenzeer drager van de wereldcultuur als probleem van de universele civilisatie. In de eerste plaats zei Frampton dat het kritisch regionalisme de wereldcultuur diende te deconstrueren. In de tweede plaats moest het een zelfbewuste kritiek geven op de universele civilisatie: het impliceerde door analyse van de universele techniek dat er grenzen werden gesteld aan de toepassing van industriële en postindustriële technologie. Daarbij bleek dat het kritisch regionalisme alleen kon bestaan door cruciale kritische inspiratie op te doen uit bv. de variatie en kwaliteit van het lokale licht, of uit een tektoniek afgeleid van een bepaalde bouwkundige modus, of uit de topografie van een bepaalde locatie. Toch anders dan bij het kritisch regionalisme was het communicatieve of instrumentele symbool het primaire obstakel van het voorgaande populisme of zoals Frampton beschouwde:

'the demagogic populism of post-modern architecture'

Kenneth Frampton⁸⁸

It is necessary to distinguish at the outset between-critical regionalism and the simplistic evocation of a sentimental or ironic vernacular. I am referring, of-course, to that nostalgia for the vernacular which is currently being conceived as an overdue return to the ethos of a popular culture; for unless such a distinction is made one will end by confusing the resistant capacity of Regionalism with the demagogic tendencies of Populism.

Kenneth Frampton⁸⁹

4. DE WEERSTAND VAN DE PLAATS-VORM.

De Megalopolis bleef zich overal in de geïndustrialiseerde wereld zodanig vermenigvuldigen dat we niet langer konden uitgaan van vastomlijnde stedenbouwkundige vormen, maar van een fenomeen van universele plaatseloosheid in de moderne omgeving. De afgebakende plek, in zijn openbare betekenis was essentieel voor datgene wat omschreven was als de ruimte van het menselijke fenomeen. Het kritisch regionalisme richtte zich dan hoofdzakelijk op het verdedigen van een expressieve dichtheid en weerklink in een architectuur van

88, 89 MOTA Nelson, "Between Populism and Dogma: Álvaro Siza's Third Way", Footprint: Delft architecture theory journal, Delft, Delft: Tu Delft (2011), 35, 38.

verzet. Het meest algemene voorbeeld van een dergelijke stedelijke vorm was wellicht het gesloten bouwblok, hoewel ook andere hieraan verwante introspectieve vormen konden worden genoemd, zoals de galerij, het atrium, de voorhof en het labirint. De megalopolis was evident, maar de 'Cittá Diffusa' was overal. Er waren overblijfselen van de pre-industriële agrarische topografie met maximale economische ontwikkeling. Het centrum was dominant. Elke mogelijkheid van uitbreiding werd kritisch bekeken, de moderne structuren waren geïntegreerd in het landschap. Dit waren beperkingen van de site: er was slechts een relatieve doordringbaarheid. Er was contextueel respect.

5. CULTUUR VERSUS NATUUR: TOPOGRAFIE, CONTEXT, KLIMAAT, LICHT EN TEKTONISCHE VORM.

Het kritisch regionalisme had een meer directe relatie met de natuur dan mogelijk was binnen de abstracte formele tradities van de moderne avant-gardistische architectuur, waarbij een volkomen vlakke bodem werd beschouwd als de meest economische basis voor de rationalisatie van de constructie. Dit had als gevolg een absolute plaatseloosheid, met cultivering van de locatie. Het kritisch regionalisme opende de methode van 'het bouwen van de locatie'. Hierbij kon men stellen dat de specifieke cultuur van de streek –haar geschiedenis in geologisch en landbouwkundig opzicht – werd ingeschreven in de vorm en uitvoering. Ze kon de voorgeschiedenis van de locatie, het archeologisch verleden, de latere cultivering en de veranderingen die ze door de eeuwen heen had doorgemaakt belichamen. Dit wou zeggen dat

autonomie werd belichaamd door zichtbare verbanden met de constructie. De weergave van het skelet of tektoniek verwees niet alleen naar het verwaarden van de constructie, maar juist naar het geheel van activiteiten dat deze tot een kunstvorm maakte. De functioneel geschikte vorm moest zodanig worden aangepast dat hij een uitdrukking gaf aan die functie, als krachtig middel om de wisselwerking tussen materiaal, vakmanschap en zwaartekracht zodanig te destilleren tot structurele poëzie. Bij het 'Kritisch Regionalisme' was het landschap een apparaat voor modulatie van de bestaande geurbaniseerde omgeving waarbij de bewoonbare oppervlakte bijna helemaal al bezet was. Bouwen in het midden van een urbane context hing dan samen met de bestaande traditionele residentiële korrel.

6. HET VISUELE VERSUS HET TACTIELE.

Het gezichtsvermogen zorgde voor dominantie van de universele technologie. Kritisch regionalisme herinnerde eraan dat een heel scala aan complementaire zintuiglijke waarnemingen een belangrijke rol speelt bij onze waarneming van de gebouwde vorm.: de intensiteit van licht, duisternis, warmte en kou; het voelen van vochtigheid; de geur van de materialen; de impuls,.... De stroming probeerde onze normatieve visuele ervaring uit te breiden.

De stroming 'Kritisch Regionalisme' was dus volgens Kenneth Frampton een benadering van architectuur die streefde naar het gebrek aan collectieve identiteit van de Internationale Stijl tegen te gaan, maar verwierp eveneens ook het grillige individualisme en versieringen van het postmodernisme. Het kritisch regionalisme had geen echte vaststaande stijlkenmerken, maar één algemeen kenmerk. Dit kenmerk was dat zij de universele aspecten van de moderne architectuur deels wilde toepassen, en tegelijkertijd zocht naar een binding met de context door kritische houding. De architect was niet alleen kritisch tegenover het moderne, maar ook het postmoderne en het anti-moderne. Vernaculaire tradities en moderne elementen werden aangepast i.p.v. enkel geaccepteerd. Dit in tegenstelling tot het traditionalisme en vernaculair modernisme, waarbij bouwstijlen uit het verleden werden gekopieerd, werden bij het kritisch regionalisme' lokale bouwtradities op vernieuwende wijze toegepast in een hedendaags vormgegeven architectuur.⁹⁰

Het kritisch regionalisme van Frampton betrof een eigentijdse, plaatsgebonden architectuur die opging in zijn omgeving. Het was een weerstandscultuur of stroming waarbij sensitieve kritiek werd gegeven op de 'zelf-ingesloten moderniteit' enerzijds en anderzijds was er een verwerping van het onschuldige, nostalgische hersenloze collectieve voortkomend uit kunst, historische en sociaal antropologische fenomenen. De architect zocht kritisch naar subtiele syntheses. Zo stond architectuur dat weerstand bood voor een vrijstaand esthetisch sculpturaal object, vrij van elke esthetische strategie door het modernisme en de algemene moeilijke kwestie van de omgeving met plaatsing van het gebouw. En zo moest bij een andere subtiele synthese de universele moderne technologie als gewapend beton worden aangepast aan de cultuur. Het culturele gevoel met authentieke inhoud moest nl. een nieuw leven ingeblazen krijgen bij de rationele techno-wetenschappelijke modernisatie. Want het bouwproces leek nu achterhaalt en onderwets in karakter door de constante hebzuchtige uitvinding van nieuwe ontwikkelde materialen en meer gesofisticeerde elektromechanische diensten. Toch bevatte ook dit limieten. Architectuur was niet meer wetenschap dan kunst. Kritisch regionalisme kon door Frampton bekeken worden als een soort bemiddelingsstroming met een aangename connectie of evenwicht tussen het vernaculaire en het moderne, bereikt door het instrument: kritiek. Dit evenwicht moest behouden blijven zodat het historische urbane niet destructief vernietigd werd door het in belachelijke te trekken.⁹¹

---

90 KRITISCH REGIONALISME - ARCHIPEDIA

<http://www.architectenweb.nl/aweb/archipedia/archipedia.asp?id=18513>, geraadpleegd op 6 september 2014.

---

91 UMBACH Maiken, HÜPPAUF Bernd, *Vernacular Modernism: Heimat, Globalization and the Built Environment*, California, Stanford: Stanford University Press (2005), 193-199.

Criticus Kenneth Frampton kende de architectuurstroming: 'Kritisch Regionalisme', dat voor een evenwicht tussen het universele en lokale staat, al tijdens de jaren '70 toe aan de architectuur van Álvaro Siza. Dat komt doordat Siza zelf vermeldde:

'Tradition is important when it contains moments of change, when it is not just outward form and when it also implies an idea of what goes on inside a building, of conflicts and a potential for innovation. Otherwise tradition just means being stuck in a rut.'

Álvaro Siza⁹²

Hiermee suggereerde Álvaro Siza innovatie door het belang van de juiste interpretatie van traditionele vernaculaire elementen waardoor 'Collectieve identiteit' samen met architectuur een nieuw uiterlijk, maar in een oude verpakking kreeg. Het conservatieve werd dus progressief. De ontwerphouding en strategie van Álvaro Siza werd ontdekt waarbij hij suggereerde naar het belang van de kritische continuïteit aan traditie. Het interessante aan die quote was dat men als architect zo niet ver moest zoeken naar vernieuwing en oplossingen, want achteruit kijken bleek volgens hem de stap voorwaarts te zijn. De quote werd geselecteerd om het achterliggende motief van Álvaro Siza voor het gebruik van vernacularisatie in de Portugese sociale huisvesting van de jaren '70 te begrijpen en

⁹² ÁLVARO SIZA VIEIRA QUOTES

<http://www.quoteauthors.com/quotes/alvaro-siza-vieira-quotes.html>, geraadpleegd op 19 april 2014

rechtvaardigen. Die conflictueuze jaren betekenden nl. grote politieke en sociale veranderingen voor Portugal waarbij enkel de Portugese traditionele cultuur een vaste waarde bleef en vernacularisatie het gevolg hiervan was. Een evenwichtig collectief karakter werd toegekend door slechts enkele aanpassingen. De quote gaf dus kort en bondig de oorzaak van de toepassing van traditionele vernaculaire elementen weer. Ik wou daarom van deze quote gebruik maken zodat het mogelijke potentieel en de kracht bij het alternatieve en creatieve gebruik van vernacularisatie duidelijk werd als bijdrage aan de drie case studies.

Daarenboven werd ook het kritische in Álvaro Siza's werk zélf bekritiseerd of zoals architect, schrijver, prof. aan de Universidade de Coimbra Jorge Figueira bevestigd en verklaard:

The work of Álvaro Siza in the 70s created a suspension in time that emerged as a kind of re-foundation of modernism. It was this sort of seduction [...] that attracted the attention of the international critics.

Jorge Figueira⁹³

⁹³ MOTA Nelson, "Between Populism and Dogma: Álvaro Siza's Third Way", Footprint: Delft architecture theory journal, Delft, Delft: Tu Delft (2011), 55.

- Stroming 8: 'Eight Tendency'

De jaren '70 stonden voor de opkomst van variëteit, individualiteit en vrijheid aan expressie. Nooit waren er zo veel experimenten met morfologieën, typologieën,... De sofisticatie was groot: complexe problemen om op te lossen, meerder betekenissen om te geven aan een gebouw, verscheidene culturele expressies, uitvindingen gebruiken en toch rekening houden met het geheugen, ... Conflicten tussen individualiteit en efficiëntie uit het populisme, tussen traditie en verandering uit het rappel à l'ordre, tussen waarheid en functionaliteit uit het neo-rigorisisme, tussen samenhang en chaos uit de call to disorder, tussen gemeenschap en globaliteit uit het kritisch regionalisme bleven hardnekkig. Al de tendensen, werelden of stromingen zouden één globale stroming met één geloof moeten worden.⁹⁴

Vb. Department Jewish Museum; Daniel Libeskind, Berlin (Duitsland), 1989. (figuur 16)

⁹⁴ TZONIS Alexander, LEFAIVRE Liane, *Architecture in Europe since 1968: memory and invention*, London, London: Thames and Hudson Ltd. (1997), 10-23

Figuur 16: Department Jewish Museum, Daniel Libeskind

- Stroming 9: 'Structuralisme'

Het structuralisme geeft gestalte aan de kritische gedrevenheid om een meer exacte relatie te vinden tussen de fysieke vorm en sociaal-psychologische behoeften (een humanistisch bewind). De structurele beginselen van de stedelijke groei worden in kaart gebracht: in alledaagse gemeenschapspatronen wordt gezocht naar significante eenheden (met de gezinscel als kleinste eenheid) en naar de wijze waarop deze in de realiteit geschakeld (geclusterd) zijn. Door deze principes te systematiseren en als ontwerp-beginselen te hanteren wordt vorm gegeven aan een complex patroon dat op alle schalen (van woning tot stad) beter tegemoet zou komen aan de menselijk behoefte aan identificatie.⁹⁵

Vb. Centraal Beheer office building: Herman Herzberger, Apeldoorn (Nederland), 1972.(figuur 17)

⁹⁵ TZONIS Alexander, LEFAIVRE Liane, *Architecture in Europe since 1968: memory and invention*, London, London: Thames and Hudson Ltd. (1997), 10-23

Figuur 17: Centraal Beheer office building, Herman Herzberger

4.3 VERNACULAIRE TRADITIE

Vernaculaire tradities zijn leesbare gewoonten die niet voortkomen uit, maar horen bij een plaats en die steeds terugkomen. Een gemeenschap of sociale huisvestingswijk kan vernaculaire tradities bezitten. Deze tradities bepalen de status, het sociale onderscheid of net de intimiteit ervan. Ze bestaan uit de wetgeving, regelgeving of omschrijvingen als identieke kleur, omvang, stijl, typologie, materialisatie,... om een verband te tonen tussen de woningen enerzijds en een verband tot de vroegere thuis van bewoners anderzijds. Monumenten blijven intact om niet uit het geheugen te verdwijnen. Krachtige symbolen of rituelen overleven en blijven gehecht aan de fysieke omgeving of de vernaculaire plaats. Zo wordt een solide vernaculaire traditie gevormd en verspreid, radicaal tegenover de snelle kortstondige veranderingen en het verloren gaan van vluchtige plaatsen. Deze bevat doorzettingsvermogen en weerstand met al onze betekenissen, onze herinneringen op bepaalde momenten, ons verleden en onze geschiedenis van de gemeenschap. Vernaculaire tradities zijn afhankelijk van persoonlijke associaties, het mentaal in kaart brengen van onze kleine plaatselijke wereld waarin we wonen. Ze zorgen voor herkenning. Vernaculaire tradities zijn cruciaal, dus zeker niet overbodig. Een plaats alleen is enkel het beton en de ruimte. Zonder is de plaats verloren, onherkenbaar en ontbreekt er het gevoel van verbondenheid, verbinding, continuïteit,... Zonder mist er een kracht om bewust te leven in de tijd op die plaats. Vroegere ervaringen van persoonlijkheden hebben meegeholpen aan onze waarden en temperamenten. Er is zo grote onderscheiding tussen plaatsen. De verschillen in plaats worden het 'Vernaculaire' genoemd. Een zwak gevoel met vernaculaire tradities stimuleert een

zwak gevoel van plaats. De verbondenheid met de plaats is belangrijk. Het kan gezien worden als een uitbreiding van het collectieve zelf. Vernaculaire tradities zijn daarbij dynamisch en komen voort uit een continu en dialectisch spel tussen het statische en verandering, tussen traditie en creativiteit, tussen stabiliteit en innovatie. Vernaculaire tradities zijn een tijdsproces, afhankelijk van verschillende invloeden. Herkenning van vernaculaire landschappen verandert daarom constant. Het is cruciaal dit te begrijpen voor de toekomst ervan te voorspellen. Vernaculaire herkenbare patronen worden onthouden en herdacht, als een traditie van geduldige langzame veranderingen van een herkenbaar patroon. Het is geen lange termijn fixatie. Soms zijn er kleine, maar specifieke veranderingen.^{96 97}

---

96 TALL Deborah, "Dwelling, Making peace with space and place", *Rooted in the Land: Essays on Community and Place*, Yale, Yale: Yale University Press (1996), 104-112.

97 UMBACH Maiken, HÜPPAUF Bernd, *Vernacular Modernism: Heimat, Globalization and the Built Environment*, California, Stanford: Stanford University Press (2005), 157-172.

CONCLUSIE

Al sinds begin 20e eeuw heerst er een typisch clichématig issue of paradigma als 'banale anonimiteit' rond de sociale huisvestingsarchitectuur waarbij universeel modernisme steeds opnieuw louter wordt gebruikt en steeds herbruikt als standaard.

De overgang van de jaren '60 naar de jaren '70 blijkt dan historisch-politiek en sociaal-cultureel uitermate belangrijk, memorabel, dominant en gevoelig te zijn. Het vormt zowel internationaal als nationaal (Portugal) een keerpunt. Enerzijds is er een drastische breuk met het verleden waarbij er zich grote veranderingen voordoen en anderzijds een verbloemde nostalgie naar het verleden.

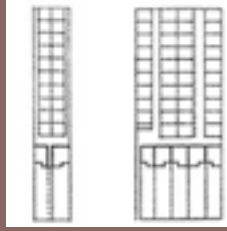
Tijdens de jaren '70 worden nl. voorgaande decennia in vraag gesteld (Pós-Inquérito). Er moeten oplossingen gevonden worden voor die banaliteit en een nieuwe sociale huisvestingsarchitectuur dringt zich op. Doorslaggevende vernaculaire architecturale experimenten komen dringend aan de orde om mogelijks een collectieve identiteit of beter nog een nationale identiteit te voorzien. Vernaculaire tradities zijn zo nog het enige stabiele tijdens de internationale financiële en voor Portugal politieke crisis van de jaren '70.

De Portugese prijswinnaar Álvaro Siza neemt als gevolg van dat keerpunt met zijn internationale én nationale reputatie een belangrijke leidende voorbeeldrol in. Het overgewicht van Álvaro Siza komt duidelijk naar voren naargelang hij de enige en eerste is tijdens die jaren '70 die het paradigma probeert op te lossen. Siza's afstandelijke eigenzinnige derde wegbenedering, naar beschrijving van Nelson Mota, wordt een politiek instrument voor het bereiken van consensus. De ontwerpstrategie van Álvaro Siza in verhouding tot vernacularisatie wordt daarbij duidelijk belicht. Het is hierbij echter geen toeval dat hij als eerste de nieuwe term 'Vernacularisatie' toepast (op een universeel vocabularium).

Deze term betekent voor Álvaro Siza: een proces van opname van lokale Portugese elementen uit de jaren '70 als: bouwtechnieken, gebouwde vormen en het gebruik van bepaalde materialen bij een specifieke locatie. Vernacularisatie is daarmee voor Siza de essentie van het ontlenen van krachtige moderne elementen, maar ook het loyaal zijn aan de diepgewortelde lokale traditie en regionale diversiteit. Het is een uitkomst uit het keerpunt tussen de jaren '60 en '70 door beïnvloeding van historische, sociale en culturele processen. De manier van behandelen van diversiteit en het behouden van ruimtes wordt daarbij door hem geobserveerd. Ook een onderzoek tussen landschap en context en naar de nieuwe relatie ermee is vereist. Uiteindelijk voorziet vernacularisatie het gebruik van zowel moderne als traditionele archetypes bij het tot stand komen van nieuwe architectuur. Vernacularisatie wordt bovendien daarbij als dé belangrijkste factor beschouwd voor de onmiddellijke invloed op de collectieve identiteit van de bewoners in deze nieuwe representatieve architectuur dat voor verbondenheid met de locatie, architectuur én met elkaar zal zorgen.

Vernacularisatie past perfect in de tijdsgeest van de jaren '70, samen met andere Europese bewegingen uit die periode en in de uitermate traditionele aard van Portugal. Het lijkt de beste en meest vanzelfsprekende oplossing tot een nieuwe nodige sociale huisvestingsarchitectuur.

EMPIRISCH VELDWERK:

Drie sociale huisvestingswijken van Álvaro Siza tijdens de jaren '70

5. TOELICHTING VAN DE METHODOLOGIE VAN HET VELDWERK

De volgende probleemstelling of paradox wordt aangekaart:

- 'Hoe komt het dat Álvaro Siza voor sociale huisvesting die normaal banaal en anoniem is toch heel karaktervolle, kwalitatieve projecten creëert?'

Om van probleemstelling tot actie in het veld over te gaan, gebeurt het onderzoek vanuit Portugal op basis van twee manieren of werkwijzen:

- a) Literatuuronderzoek (theorie)
- b) Belevingsonderzoek: observaties (praktijk)

5.1 LITERATUURONDERZOEK⁹⁸

5.1.1 WAT OBSERVEREN?

Het selectieproces van boeken en de literatuurverkenning ter plaatse bestaat uit primaire en secundaire bronnen. Het literatuuronderzoek te Portugal is de voorbereiding op het veldwerk dat meteen hierna gebeurt.

Primaire bronnen:

De primaire bronnen zijn de ideale basis van dit literatuuronderzoek en bestaan uit een document analyse of mapping over alle operaties, de structuur van SAAL enerzijds met vooral aanduiding van deze operaties op plannen anderzijds. De documenten zijn allemaal als criteria bij voorkeur zelf gepubliceerd in de tijdspanne van de jaren '70, zoals het 'Livro Branco do SAAL1974-1976' (Witboek uitgebracht tevens door de dienst SAAL) in de leefwereld van toen, wanneer deze erg actueel waren en ze nieuwe informatie bevatten. Ook buitenlandse publicaties uit die tijdspanne kunnen interessante inzichten en invalshoeken opleveren. Samen zijn de documenten en publicaties een eerste verslag over de ontdekking van de problematiek van de sociale huisvesting met vernacularisatie als oplossing. Ik maak een persoonlijke actualisering van deze primaire bronnen.⁹⁹

Secundaire bronnen:

Hierin is een aanvulling van de primaire bronnen, maar dan later gepubliceerd dan in de jaren '70. Er is een overzicht van de problematiek. Handboeken, bibliografieën, naslagwerken, jaarboeken, literatuu rgidsen,... over de operaties van de dienst SAAL, over de cases, over de regionale taal zoals de 'Ilha' en over traditionele vernaculaire elementen of archetypen worden ter plaatse geraadpleegd. Deze literatuur is echter ook zeldzaam en wordt enkel door de lokale Portugese gemeenschap of de universiteitsstudenten van FAUP uitgeleend.

⁹⁸ Deze bijdrage is gebaseerd op de lessen van VALLET Nathalie, Master Stedenbouw: Onderzoeksmethodes: kwalitatieve methode, Antwerpen, Antwerpen: Universiteit Antwerpen (2014), februari-juni.

⁹⁹ SERVIÇO DE APOIO AMBULATÓRIO LOCAL, *Livro Branco do SAAL1974-1976/ Serviço de Apoio Ambulatório Local : 1974-1976*, Porto, Porto: SAAL (1976), 477.

5.1.2 WANNEER OBSERVEREN?

Ik verzamel archiefmateriaal en (secundaire) literatuur in de bibliotheek/ het archief van FAUP, te Porto tijdens één dag.

21 juli i2014 Porto:

A BILILOTECA / CENTRO DE DOCUMENTAÇÃO FACULDADE DE ARQUITETURA UNIVERSIDADE DO PORTO (FAUP)

5.2 BELEVINGSONDERZOEK: OBSERVATIES¹⁰⁰

5.2.1 WAT OBSERVEREN?

- a) Verantwoording keuze van de cases: drie Portugese sociale huisvestingsprojecten.

Bij het onderzoek wordt er gericht op urbane en suburbane collectieve huisvestingsprojecten, gekenmerkt door een hoog percentage aan maatschappelijk kwetsbare bevolkingsgroepen. Verder zoals in de inleiding toegelicht, heb ik gekozen voor drie concrete cases van SAAL, als aangeduid op figuur 18.

---

¹⁰⁰ Deze bijdrage is gebaseerd op de lessen van VALLET Nathalie, Master Stedenbouw: Onderzoeksmethodes: kwalitatieve methode, Antwerpen, Antwerpen: Universiteit Antwerpen (2014), februari-juni.

Figuur 18: Aanduiding cases op Portugese kaart

Voor deze keuze zijn twee argumenten:

Een eerste argument is de beperking tot drie zodat een kwalitatief belevingsonderzoek mogelijk is waarbij in de uitleg over de cases in detail getreden kan worden, kaarten toegelicht kunnen worden, eventuele afname van één interview per project met de bewoners tot de mogelijkheid kan behoren. En zodat bij het kwalitatief belevingsonderzoek vergelijkingen kunnen worden gemaakt tussen de cases onderling.

Een volgend argument is de ervaring van een architect met de dienst SAAL te onderzoeken zodat het onderzoekgebied deel uitmaakt van een groter overkoepelend, verbindbaar systeem met grotere reikwijdte. (nl. met alle andere projecten van SAAL).

b) Verantwoording van de specifieke architect Álvaro Siza bij de sociale huisvestingskeuze.

De interesse gaat uit naar sociale huisvestingswijken met het volgende kenmerk: collectieve projecten die gebouwd zijn door een bijzonder, krachtig en invloedrijk architect die gebruik maakt van vernacularisatie bij het ontwerp.

Door dit kenmerk komt weer de keuze voor drie wijken voort met het feit dat Álvaro Siza maar liefst drie interventies met of in navolging van SAAL heeft uitgevoerd. Er kan qua ruimtelijke factoren hierbij gewezen worden op hun invloed en de gevolgen van beslissingen van de architect op de sociale relaties en het gevoel van een vernieuwde gemeenschappelijke collectieve identiteit en culturele herkenning in deze wijken.

c) De tijdsperiode: jaren '70.

Dit is het gevolg van de materie van de dienst SAAL. Daarbij wordt de tijdsperiode van de jaren '70 bestudeerd zodat de case studies oud genoeg zijn om te evalueren, maar niet te oud om oorspronkelijke bewoners ervan te vinden. De connectie van vernaculaire architectuur met vernaculaire interieur kan zo worden onderzocht net als het eventuele verschil met wijzigingen tussen de jaren '70 en heden.¹⁰¹

5.2.2 WANNEER OBSERVEREN?

De omstandigheden van het onderzoek omvatten observaties te Portugal in juli/aug 2014. De frequentie en duur aan observatie die per case wordt gependend is één dag. Tijdens deze dag worden zowel de context, de site als het interieur bestudeerd.

30 jul 2014 Évora:

QUINTA DA MALAGUEIRA 1977-1998
Context: regio Alentejo, Évora

6 aug 2014 Porto:

SÃO VICTOR 1974-1977
BOUÇA 1973-1979, 2001-2006
Context: 'Ilhas' Porto

---

¹⁰¹ DE VOS Els, Gender & Planning. Ruimtelijke patronen voor diversiteit in parken, scriptie Stedenbouw en Ruimtelijke Planning, Katholieke Universiteit Leuven (2002), 46.

5.2.3 SOORT OBSERVATOR¹⁰²

Een observatie om vernacularisatie in architectuur te herkennen heeft geen strakke, omlijnde voorschriften. Ervaring in het observeren daarentegen is het belangrijkste in kwalitatief onderzoek. Door te weinig ervaring, als in dit onderzoek, bestaat er de kans op een te eenzijdige manier van observeren. Met het oog op het uitvoeren van bredere observaties zonder veel ervaring wordt de theorie van de etnologisch socioloog Shank (Shank, 2006 in: Mortelmans 2007) erbij gehaald. Deze theorie is van toepassing op de onderzochte architectuur uit deze masterthesis doordat er parallellen zijn met de etnologie waarbij culturele verhoudingen en plaatselijke attitudes van verschillende te onderscheiden gemeenschappen worden bestudeerd. Hij ontwikkelde acht ideaaltypes van observeren zodat het mogelijk wordt om kritisch te zijn tegen de eigen manier van kijken en ontdekken. In dit onderzoek zijn vier ideaaltypes uit zijn theorie van toepassing.

Het eerste gebruikte ideaaltype dat Shank omschrijft is 'DE SECRETARIS', deze observeert heel breed en probeert alle details in zich op te nemen. Dit soort observaties bevatten enerzijds een grote rijkdom in de hoeveelheid details, maar anderzijds een gebrek aan observatiefocus die er voor zorgt dat de veelheid aan informatie arm en eenzijdig kan zijn.

---

¹⁰² Deze bijdrage is gebaseerd op de lessen van VAN GEEL Hendrik, Master Stedenbouw: Onderzoeksmethodes: kwantitatieve methode Antwerpen, Antwerpen: Universiteit Antwerpen (2014), februari-juni.

Daarom is er bijkomstig het volgende ideaaltype 'DE FOTOGRAAF' die sterk op het visuele is gericht. Door te kijken en te registreren vat de fotograaf de basiselementen van een observatie. Maar als er alleen geregistreerd wordt wat er te zien is kan dit ook tot een eenzijdige observatie leiden. Door middel van gerichte schetsen wordt dit vermeden.

Vervolgens beschrijft Shank 'DE KLASSEERDER' die tijdens het observeren met categorieën in zijn hoofd loopt. Alles wat hij ziet, krijgt een plaats is een klassement, waarvan de basis reeds bestaat voor de observaties worden uitgevoerd. Naarmate de observaties vorderen wordt het klassement verfijnd en vervolledigd. Het gevaar aan deze manier van observeren is dat de observator zich angstig probeert vast te houden aan de "veilige" categorieën. De grote angst van dit type observator is volgens Shank om niet wetenschappelijk bevonden te worden. Deze angst kan leiden tot het slaafs overnemen van concepten uit de literatuur, hierdoor kan de observatie eng en steriel worden.

Het laatste gebruikte ideaaltype is 'DE METRONOOM' die aandacht schenkt aan de tijdelijke dimensie van de observatie. Eenzelfde element uit de observatie kan sterk gewijzigd tegenover de '70. De focus op tijd is belangrijk omdat tijd deel uitmaakt van de context, maar niet alles wat we zien is uitsluitend te verklaren uit een tijdsperspectief.

Tot slot zou het ideaal zijn om tijdens het observeren, ter plekke en in documenten uit België en uit Portugal, al deze geselecteerde types tegelijkertijd te kunnen zijn. Enkele aandachtspunten voor een kritische houding bij de interpretatie van observaties zijn.: de tijdscontext waarmee men als observator rekening moet houden als ook de omgevingsfactoren.¹⁰³

---

¹⁰³ SHANK, 2006 in: Mortelmans 2007.

5.2.4 VERANTWOORDING KWALITATIEVE METHODE

Een objectieve of kwantitatieve methode met diepte-interviews door enquêtering, individueel of in groep, met open of gesloten of half gestructureerde vragen ligt uit het bereik van deze masterthesis. Om de antwoorden valabel te kunnen coderen zou de ondervrager minstens 100 personen moeten interviewen. Deze personen zouden in dit onderzoek dan niet alleen grotendeels uit bewoners moeten bestaan maar ook uit enkele geprivilegieerde getuigen als sociale werkers, bouwpromotoren en sociale huisvestingsvennootschappen. Dit is moeilijk haalbaar doordat niet alle bewoners openstaan voor bevraging en door de tijdsbeperking waarbij privilegieerde getuigen aanwezig hoorden te zijn tijdens de beperkte tijd van de jaren '70 in Portugal. Zo worden kwantitatieve interviews uitgesloten. Daarbij ligt de nadruk op de visuele onderdelen van de vernacularisatie. Toch worden enkele korte subjectieve kwalitatieve interviews naar de beleving van en de ervaring met vernacularisatie afgenomen. Daarbij zijn uiteraard vooral kwalitatieve observaties in het belevingsonderzoek waarbij architecturale overwegingen in de drie sociale huisvestingsprojecten worden herkend vanzelfsprekend.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Deze bijdrage is gebaseerd op de lessen van VAN GEEL Hendrik, Master Stedenbouw: Onderzoeksmethodes: kwantitatieve methode Antwerpen, Antwerpen: Universiteit Antwerpen (2014), februari-juni.

5.3 UITWERKING EN TECHNIEKEN

5.3.1 VELDWERK

Het theoretisch kader wordt gecombineerd met een literatuur- en belevingsonderzoek en heeft als doel het behalen van resultaten en de toepassing op de praktijk met cases. Het empirisch veldwerk vergt daarbij meer engagement, toewijding en betrokkenheid in vergelijking met het theoretisch kader dat uitsluitend aan een bureau tot stand is gekomen. Terwijl het theoretisch kader beschrijvend was, zal het empirisch kader eerder verklarend zijn bij het oplossen van de centrale onderzoeksvraag en haar deelvraag.¹⁰⁵

De onderzoeksvraag die in deze masterthesis getracht te worden opgelost, is zoals vermeld:

- 'Hoe komt het dat Álvaro Siza voor sociale huisvesting die normaal banaal en anoniem is toch heel karaktervolle, kwalitatieve projecten creëert?'¹⁰⁶

De deelvraag om te analyseren is:

- 'Hoe komt het evenwicht tussen de universele aspecten van de moderne architectuur en het lokale 'Vernaculaire' tot stand?'

METHODIEK:

De methodiek vormt een aanleiding, geen doel op zich, om meer empirische informatie te verkrijgen over de theoretische opvattingen m.b.t. de actuele nieuwe

¹⁰⁵ Deze bijdrage is gebaseerd op de lessen van LINGUAPOLIS, Workshop: 'Schrijven van een academische paper', Antwerpen, Antwerpen: Universiteit Antwerpen (2015), 5 maart.

¹⁰⁶ Deze bijdrage is gebaseerd op de lessen van VALLET Nathalie, Master Stedenbouw: Onderzoeksmethodes: kwalitatieve methode, Antwerpen, Antwerpen: Universiteit Antwerpen (2014), februari-juni.

term: 'Vernacularisatie' en Álvaro Siza in de drie case studies tijdens de jaren '70. Voor de analyse per sociale woonwijk en de verdere transformatie naar vandaag toe, wordt gebaseerd op twee boeken.

Eenzijds wordt gesteund op het boek '*Pessac de Le Corbusier*' van BOUDON Philippe uit de Collection Aspects de l'Urbanisme. Erg belangrijk: het is een primaire bron want het boek is zelf gepubliceerd in de tijdsperiode van de jaren '70, in de leefwereld van toen, wanneer deze erg actueel was. Het is een buitenlandse publicatie met interessante inzichten en invalshoeken waarvan ik een persoonlijke gelijkaardige actualisering op de drie cases maak. Het vormt nl. de leidraad voor een gedetailleerde tijdsgebonden analyse. Enkel de nadruk op interviews wordt vervangen door de nadruk op kwalitatieve observaties. De indeling met onderwerpen als: de architecturale plaatsing in de urbane compositie, een confrontatie met het architecturale concept, de accessoires en het geheel, spatiale en sociale relaties, de representatie van de bewoners, is dezelfde en zal grondig de problematiek van het thema toelichten. Ook wordt eerst met gedetailleerde typeplannen begonnen, waarna pas in bijlage zich foto's bevinden. Ik trachtte met deze indeling aan te tonen dat een voorbeeld aan analyse uit de jaren '70 als het boek '*Pessac de Le Corbusier*' van BOUDON Philippe nog steeds essentieel kan zijn. De indeling sluit aan op en heeft connectie met de theoretische inhoud. Het biedt een vanzelfsprekende houvast bij het oplossen van de onderzoeksvraag tijdens het veldwerk. Parallellen tussen theorie en praktijk worden duidelijk, net als de uitzonderingen. Daarnaast is er een terugkoppeling met de bijlagen mogelijk.¹⁰⁷

---

¹⁰⁷ BOUDON Philippe, "*Pessac de Le Corbusier*", Collection Aspects de l'Urbanisme, Paris, Paris: Dunod (1977), 176.

Anderzijds wordt gesteund op het boek '*Tuindorp Kethel Schiedam*' van VAN DER HEIJDEN Hans. Dit is, in tegenstelling tot het boek '*Pessac de Le Corbusier*' van BOUDON Philippe, een redelijk recent (2004) voorbeeld voor analyse. Het bevat overeenkomstige onderwerpen met de masterthesis zoals het hoofdstuk: wijzigingen door bewoners. Ook is Álvaro Siza op blz. 12 reeds vermeld en de case van Quinta da Malagueira op blz. 35-37. Net als bij '*Pessac de Le Corbusier*' van BOUDON Philippe wordt gestart met gedetailleerde typeplannen. Daarbij vloeit de indeling van de bijlagen uit dit boek voort: Essay in foto's: vgl. met de oorspronkelijke toestand in de jaren '70 – Catalogus: woontypologieën en detailtekeningen.¹⁰⁸

6.1:

Een algemene context voor het empirisch kader van de drie cases wordt gevormd. Dit volgens dezelfde logica als in het theoretisch kader en tevens weer naar aanleiding van de twee boeken. Ook hierin werd eerst een architecturale tijdsgebonden context of historie uitgevouwen. Verschillend is echter de hierop volgende verdere opdeling in grootte, waarbij op grote schaal (het (sub)urbane) begonnen wordt en steeds dieper ingezoomd (de bewoners). Voor de omschrijving en situering van de cases moet dus op situeringskaarten steeds dieper worden ingezoomd. Telkens maakte ik een Europese situeringskaart, een Portugese situeringskaart en een regionale situeringskaart.

---

¹⁰⁸ VAN DER HEIJDEN Hans, *Tuindorp Kethel Schiedam*. Noddy, Noddy, Rotterdam, Bussum: Uitgeverij THOTH (2004), 107.

- 'Europese situeringskaart':

Eerst wordt bekeken hoe de sociale huisvesting zich per case verhoudt tot de rest van Europa a.d.h.v. drie omschrijvingen: 1. omschrijving van de kritische toepassing van moderne aspecten met stereotiepe invloeden, 2. omschrijving van financiële aspecten of ook wel de verhouding tot overheidssteun en 2. omschrijving van collectieve aspecten.

- 'Portugese situeringskaart':

Er de suggestie om de cases tegen een Portugese achtergrond te schetsen op drie vlakken: 1. historisch-politiek vlak, 2. sociaal-cultureel vlak en 3. cultureel-geografisch vlak. Hierbij kan er aangetoond worden dat er grote verschillen in Portugal zijn tussen Noord en Midden/Zuid, tussen kust en binnenland, tussen stad en platteland.

- 'Regionale situeringskaart':

Tot slot wordt de definitie van vernaculair toegepast op de drie cases a.d.h.v. drie omschrijvingen: 1. omschrijving van de regionale architectuurtaal (als betekenisgever) met ontstaansgeschiedenis en stijlkenmerken, 2. omschrijving volgens fysiek/morfologie en 3. omschrijving van de kritische toepassing van vernaculaire tradities.

6.2.1/6.2.2/6.3.1:

Gedetailleerde typeplannen met extra gevels en sneden van de drie cases, gebaseerd op het boek 'Pessac de Le Corbusier' van BOUDON Philippe en het boek 'Tuindorp Kethel Schiedam' van VAN DER HEIJDEN Hans, geven grafisch de inhoud weer bij het oplossen van de onderzoeksvraag. Deze inhoud bevat ook uitleg over de meetbare indicatoren of vernaculaire tradities. Dit a. d. h. v. vijf categorieën, gerangschikt volgens grootte, geselecteerd uit hoofdstukken en ondertitels van het boek 'Pessac de Le Corbusier' waardoor er in dit veldwerk steeds een terugkoppeling bevindt met de fotoreportage en detailtekeningen in de bijlagen. Waarna ik in de uitleg ga aantonen hoe deze worden geproduceerd en wat de redenen zijn voor deze meetbare archetypes of architecturale overwegingen/patronen. Steeds is er een opdeling te vergelijken of onderzoeken tussen het universele versus het regionale (of het praktische versus het psychologische).^{109 110}

a) Typeplan: de architecturale plaatsing in de (sub)urbane compositie.

De beschrijving van de locuswaarde, de eigenlijke locatie van de drie Portugese sociale huisvestingswijken is nodig om het 'Vernaculaire' of de stedenbouwkundige plaats gedetailleerd te ontleden. Er zijn verschillen in: urbane of suburbane plaatsing met de daaruit volgende densiteit van de omgeving en de schaal of grootte van het project.

¹⁰⁹ BOUDON Philippe, "Pessac de Le Corbusier", *Collection Aspects de l'Urbanisme*, Paris, Paris: Dunod (1977), 55.

¹¹⁰ VAN DER HEIJDEN Hans, *Tuindorp Kethel Schiedam. Noddy, Noddier, Noddiest*, Rotterdam, Bussum: Uitgeverij THOTH (2004), 22-23.

b) Typeplan: een confrontatie met het architecturale concept.

De constructie en typologieën laten de bouwwijze van de cases begrijpen. Hierbij lijkt het mij interessant om de moderne versus eigen manier van ontwerpen, van bouwtechnieken, van bouwvormen, van bouwmaterialen, van regelgeving, het behandelen en behouden van ruimtes te onderzoeken.

c) Typeplan: de accessoires en het geheel.

Universele en vernaculaire accessoires zijn de elementen die op het eerste zicht meteen opvallen maar ook het geheel compleet maken.

d) Typeplan: spatiale en sociale relaties.

Hierbij komen de ervaringen van de bewoners aan bod, tijdens de jaren '70 en nu: met een specifieke te ontdekken relatie tussen landschap/context/'Vernaculaire' van de drie cases, de indeling ervan en het publiek aan bewoners.¹¹¹

e) Typeplan: de representatie van de bewoners.

Het lijkt mij ook uiterst interessant om net als in het boek *'Pessac de Le Corbusier'* van BOUDON Philippe de gewoonten en levensstijl als gevolg van het verschil in eigen verleden te onderzoeken. Hoe zijn de toegepaste universele en vernaculaire elementen veranderd door bewoners sinds de jaren '70?¹¹²

5.3.2 BIJLAGEN

Hoewel de methode van het veldwerk goede bruikbare resultaten en heel wat materiaal zal opleveren, blijft de gevoelige tekortkoming van een meer diepgaand onderzoek bestaan waaruit de exacte determinatie van de vernacularisatie duidelijk moet worden. Om de vernacularisatie van de cases dus tot het uiterste te ontleden is er in de appendix in aanvulling nog dieper achtergrondmateriaal te vinden. Steekfiches van de cases blijken nodig en worden in bijlage bijgevoegd. Via veldwerk worden deze volgende bijkomstige deelvragen geanalyseerd:

- 'Welke set van ingrepen of vernaculaire overwegingen en hoeveel van de traditionele architecturale cultuur wordt er gebruikt, waarom, wat is de betekenis ervan?', 'Hoe worden deze regionale elementen uit de regionale architectuurtaal getransformeerd?'
- 'Zijn de vernaculaire overwegingen nog steeds dezelfde als tijdens de jaren '70, zo niet wat zijn de aanpassingen (door de bewoners) geweest?'

---

¹¹¹ Deze bijdrage is gebaseerd op de lessen van VALLET Nathalie, Master Stedenbouw: Onderzoeksmethodes: kwalitatieve methode, Antwerpen, Antwerpen: Universiteit Antwerpen (2014), februari-juni.

¹¹² BOUDON Philippe, *"Pessac de Le Corbusier"*, Collection Aspects de l'Urbanisme, Paris, Paris: Dunod (1977), 176.

ANALYSE-CATEGORIEËN:

In de bijlagen is er de onderverdeling en ontrafeling van de vernaculaire tradities die passen bij een regionale architectuurtaal. Hierin zijn er dezelfde indeling met vijf vlakken als in het veldwerk waarop vernacularisatie in de architectuur kunnen afspelen. Een gedetailleerde theoretische tabel (tabel 4) bied hierbij een noodzakelijk overzicht. Er volgt de zichtbaarheid van verscheidene zorgvuldige operationele architecturale/stedenbouwkundige overwegingen of vernaculaire tradities (indicatoren) die specifiek meetbaar zijn en op de typeplannen aangeduid worden. Het vernaculaire wordt gecodeerd. Deze gedragen zich als eenheden en onderdelen uit een catalogus met als doel om een specifiek plaatselijk Portugees karakter bij het ontwerp van sociale huisvesting tijdens de jaren '70 te verkrijgen.¹¹³

---

¹¹³ Deze bijdrage is gebaseerd op de lessen van VAN GEEL Hendrik, Master Stedenbouw: Onderzoeksmethodes: kwantitatieve methode Antwerpen, Antwerpen: Universiteit Antwerpen (2014), februari-juni.

CONCEPT	1e NIVEAU	DIMENSIE	2e NIVEAU	SUBDIMENSIES	MEETBAAR
Innovatieve collectieve identiteit door vernacularisatie	Het vernaculaire	Regionale architectuurtaal	Vernacularisatie door kritisch toepassen vernaculaire tradities	<p>a) De architecturale plaatsing in de urbane compositie:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Praktisch plan - Psychologisch plan <p>b) Een confrontatie met het architecturale concept:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Standaardisatie/ functionalisme/ rationalisme -Transformatie constructie <p>c) De accessoires en het geheel:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Universele woonelementen - Regionale woonelementen <p>d) Spatiale en sociale relaties:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Publieke zones - Toe-eigening <p>e) De representatie van de bewoners:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Universeel stereotiep - Regionaal stereotiep 	...

Tabel 4: Theoretische tabel onderzoeksontwerp bijlagen

ONDERWERP:

Essay in foto's:

Elke case start met een inplantingsplan of hetzelfde gedetailleerde typeplan als uit het veldwerk waarop is aangeduid waar de foto's uit de fotoreportage zijn genomen, een project info fiche en een overzichtelijke tabel waarin alle subdimensies of vernaculaire overwegingen gegeven zijn.

Vervolgens zijn er identiek ontworpen fiches met telkens een fotoreportage te vinden, bestaande uit drie onderdelen:

- Het kwalitatieve belevingsonderzoek bij de drie sociale huisvestingsprojecten bestaat uit grondige observaties in de huidige hedendaagse situatie. Uiteindelijk zal ik in deze masterthesis op zoek gaan naar hoe men als ontwerper de op het eerste zicht verborgen vernaculaire tradities kan 'zien'. Daarom wordt hierop geschetst naar voorbeeld van de vele schetsen van Álvaro Siza (figuur 19). Dit is een middel om de architecturale overwegingen bij de drie projecten te identificeren en vernaculaire details te leren 'zien', als een manier van duiden.

Figuur 19: Schets Bouça

- De verdiepende observaties bestaan hiernaast natuurlijk ook uit een vergelijkend beeldmateriaal in de omgevende regionale taal. Dit door visualisatie aan de hand van een gedetailleerde fotografische weergave met overeenkomsten uit die regionale taal.
- Daarnaast zal telkens voor de te bespreken punten een vergelijking in beeldmateriaal worden gemaakt tussen de cases in de jaren '70 en de hedendaagse cases.¹¹⁴

¹¹⁴ VAN DER HEIJDEN Hans, *Tuindorp Kethel Schiedam. Noddy, Noddier, Noddiest*, Rotterdam, Bussum: Uitgeverij THOTH (2004), 38-47, 86-95.

6. ANALYSE VAN DE WIJKEN

6.1 PLAATSING IN DE CONTEXT

'Europese situeringskaart': drie omschrijvingen

De gebruikte universele moderne invloeden als inspiratie voor de drie cases door Álvaro Siza, worden aangeduid op onderstaande figuur.

1. Omschrijving kritische toepassing moderne aspecten

De focus lag bij de drie sociale woonwijken steeds op het esthetisch harmonieuze stedenbouwkundige ideaal van de 'Siedlung', met voorbeelden van allerlei Europese Avant-garde architecten. Steeds was het modernistische stedenbouwkundige voorbeeld:

- 'Tuinwijkgedachte' of 'Siedlung':

Als antwoord op de woningnood en miserabele huisvesting door bevolkingsgroei en de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog begin 20e eeuw, wordt er bij arbeiderswijken geëxperimenteerd met strokenbouw, een hoge dichtheid, rationalisme, serieproductie, standaardwoningen, geprefabriceerde materialen en systemen, nieuwe constructietechnieken, de herhaling van typewoningen met modelplannen,... De 'Siedlung' heeft betekenis voor de ontwikkeling van de massale woningbouw met propagandistische waarde voor de Moderne Beweging door architecten als Bruno Taut, Ernst May,... bij een groot publiek.

Omdat de vormgeving van de Portugese sociale huisvesting al tijdens de Estado Novo en de jaren '70 invloeden kende naar voorbeeld van de Moderne Beweging uit het Interbellum, koos Álvaro Siza voor dezelfde inspiratie van internationaal gevestigde waarden. De SAAL operaties waren een werk van monumentale bricolage: traditionele vernaculaire architectuur uit een verstaanbaar verleden werd vermengd met modernisme. De kritische vermenging droeg bij tot een eigen Portugese nationale stijl. Alle cases werden zo herleid tot een maximaal simplisme, rudimentair en robuust, maar sterk gekarakteriseerd door Álvaro Siza.

De gebruikte universele moderne invloeden door Álvaro Siza, aangeduid op figuur 20, waren:^{115 116 117 118 119 120}

- Kiefhoek (J.J.P. Oud, Rotterdam, 1930)
- Weissenhoff (Deutscher Werkbund, J.J.P. Oud, Adolf Loos, Stuttgart, 1927)
- Schillerpark (Bruno Taut, Berlijn, 1930)
- Fábrica Sunila (Alvar Aalto, Kotka, 1939)
- Zeilenbau typologie (Mart Stam, Berlijn, 1929)
- Megaron prototype (Le Corbusier, Mykene, 1400-1000 v.C)

---

115 HOUSING PROTOTYPES

http://housingprototypes.org/project?File_No=POR002, geraadpleegd op 19 mei 2014.

116 FLECK Brigitte, WANG Wilfried, "O'NFM_1: Bouça Residents Association Housing Porto 1972-77 2005-06 Álvaro Siza," O'Neil Ford Series, Canada, Germany: Sole Distributor (2008), 65.

117 MOURA GADELHO TAVARES Bruno Miguel, *Estudo da Operação SAAL-Da teoria à prática. Carácter da sua execução no Porto*, Porto, Porto: Universidade Lusíada do Porto (2011), 104.

118 YOSHIDA Yoshio, "Alvaro Siza 1954-1988", A+U E8906 1989 June Extra Edition, Tokyo, Tokyo: a+u Publishing Co Ltd. (1989), 61.

119 JODIDIO Philip, *Álvaro Siza Complete Works 1952-2013*, Germany, Germany: Taschen (2013), 92.

120 FRAMPTON Kenneth, *Álvaro Siza*. London, London: Phaidon (2000), 25-26.

Figuur 21:

De gebruikte moderne elementen worden al vlug herkend. Zo werd de leefruimte op straatniveau, net als grote gelijkvloerse ramen en terrassen overeenkomstig met het strenge Kiefhoek (J.J.P. Oud) overgenomen bij São Victor. Ook de ronde uiteinden met gemeenschappelijke functies op de hoeken van het bouwblok komen terug in de sociale woonwijk van Bouça.

Figuur 22:

De geavanceerde moderne architectuur van de Weissenhofsiedlung (J.J.P. Oud) werd door Álvaro Siza, als voorbeeld gebruikt voor een innovatief interieur en het spel tussen privaat aan de straat vs. open naar de tuin (São Victor, Bouça). De overgenomen elementen zijn verder nog: de summer rooms (Quinta da Malagueira), de witte stucco muren,...

Figuur 23:

Het idee van het Siedlung Schillerpark (Bruno Taut) dat bekend stond om zijn gecontroleerde radicale typologie en minimale kostprijs en diende als voorbeeld voor Bouça.

Figuur 24:

Ook de terrassen van de Fábrika Sunila (Alvar Aalto) waren erg gelijkend met de galerijen, ontworpen door Álvaro Siza. Daarbij keerde ook de gelijkende transversale snede terug in Bouça.¹²¹

Figuur 21: Kiefhoek, J.J.P. Oud

Figuur 22: Weissenhofsiedlung, J.J.P. Oud, Adolf Loos

Figuur 23: Siedlung Schillerpark, Bruno Taut

Figuur 24: Fábrika Sunila, Alvar Alto

¹²¹ HOUSING PROTOTYPES

http://housingprototypes.org/project?File_No=POR002, geraadpleegd op 19 mei 2014.

Figuur 25:

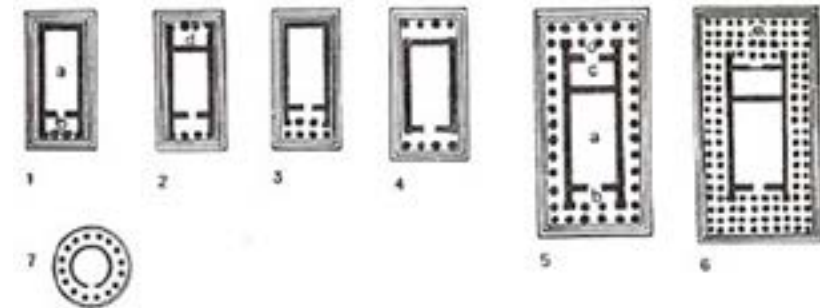
De typische rijvorming uit de Zeilenbau typologie zorgde voor een heel contrast met het onafhankelijke tuinmodel uit 1898 van Ebenezer Howard bij de Estado Novo. De nieuwe delen liepen dan dwars op de bestaande paden. Deze bleven behouden en gerespecteerd in combinatie met kleine vierkante bouwgronden, woningclusters en rechte verbindingswegen die bij het plan pasten. Daarbij moesten bestaande grenzen en herkenbare bekende oriëntatiepunten niet worden uitgewist en hersteld (Quinta da Malagueira).

Figuur 25: Zeilenbau typologie, Mart Stam

Figuur 26:

In de sociale huisvesting van na de jaren '70 was het idee of het concept van het Megaron prototype van Le Corbusier's hoog-modernisme erg bepalend geweest voor Quinta da Malagueira. Dit prototype was gebaseerd op oud-Griekse tempels zoals er eentje te vinden is te Évora (Templo da Diana).¹²²

Figuur 26: Megaron prototype, Le Corbusier

¹²² HOUSING PROTOTYPES

http://housingprototypes.org/project?File_No=POR002, geraadpleegd op 19 mei 2014.

Siza inspireerde zich hierop met de voornaamste redenen dat de te ontwerpen Portugese sociale huisvestingswijken om laagbouw met hoge dichtheid hoorde te gaan zodat deze inpaste in het omliggende stedelijke weefsel van Porto en Évora. De 'Siedlung' had al een aanzienlijk aantal eerdere experimenten met strokenbouw, een gecontroleerde typologie, de herhaling van standaard of prototypewoningen met modelplannen,... als architecturaal en financieel voorbeeld voor de structuur van deze sociale huisvestingcases. Een bijkomstige reden voor de keuze van het urbane model van de 'Siedlung' was het voorbeeld van de functionele diversiteit. Een verscheidenheid aan functies levert nl. een divers publiek en gebruik op, wat kenmerkend is voor een stedelijk weefsel. Elk type functie heeft haar eigen ruimtelijke vertalingen, die binnen een project met elkaar moeten verzoend worden.^{123 124 125}

2. Omschrijving financiële aspecten

Sociale huisvesting in Portugal kwam pas laat op gang: dat komt doordat het land achterliep met urbanisatie na het ontbreken van twee Wereldoorlogen en door een zwakke industrialisatie. Dit had als gevolg dat er ook tijdens de jaren '70 slechts een beperkte inmenging van de overheid was met vrijwel altijd een laag aantal

aan sociale huisvesting in vergelijking tot andere Europese landen. Wanneer de overheid/welvaartsstaat toch mengde, had deze een dominante rol. Hierbij gebeurde de subsidiëring door directe object subsidies of ook wel baksteen, mortel subsidies genaamd. Deze subsidies hadden een hoger investeringsniveau en waren bedoeld voor de nieuwbouw bij een gelimiteerde groep gezinnen. Daarbij was er een dualistische huurmarkt bij de verhuring van de wooneenheden. Non-profitorganisaties werden geïsoleerd van de profitorganisaties waardoor ze buiten de markt vielen. De term 'Sociale huisvesting' kwam tijdens de vroege jaren '70 te Portugal (en São Victor) overeen volgens de term:^{126 127}

- 'Sociale woningbouw':

Een term dat substantieel deel uit maakt van de woningbouwproductie in de 20e eeuw en een duidelijk product is van de welvaartsstaat. Het bevat publieke gronden die een strategische hefboom van en voor de overheid zijn om sturing te geven aan het woonbeleid.

Nadat ook de Estado Providência of Estado Social eindigde in 1976 begonnen er experimenten met het 'Cooperativismo Habitacional' in de huisvesting onder leiding van de overheid. Enkele Cooperativas de Habitação Económica (economische huisvestingscoöperatieven) werden opgericht. Dit werden bewonersorganisaties dat dezelfde maatschappelijke rol en kwaliteiten bevatten als sociale huisvesting.

¹²³ FLECK Brigitte, WANG Wilfried, "O'NFM_1: Bouça Residents Association Housing Porto 1972-77 2005-06 Álvaro Siza.", O'Neil Ford Series, Canada, Germany: Sole Distributor (2008), 65.

¹²⁴ MOURA GADELHO TAVARES Bruno Miguel, *Estudo da Operação SAAL-Da teoria à prática. Carácter da sua execução no Porto*, Porto, Porto: Universidade Lusíada do Porto (2011), 105.

¹²⁵ LYPPENS Glenn, *Het dilemma van de collectieve actie*, Antwerpen, Antwerpen: UAntwerpen (2013), 32.

¹²⁶ ALLEN Judith, "Welfare Regimes, Welfare Systems and Housing in Southern Europe", *European Journal of Housing Policy*, York, York: University of York 6 (2006), 259-265.

¹²⁷ BALCHIN Paul, *Housing Policy in Europe*, Londen, New York: Routledge (1996), 69/149-231/349.

Uiteindelijk zal de bouw van sociale huisvesting na de jaren '70 grotendeels zonder overheidssteun gebeuren, maar met financiering van het stadsbestuur. Het sociale huisvestingsprogramma werd steeds gedifferentieerder en zou kunnen bestaan uit een combinatie van verhuuring, privaat en coöperatief eigenaarschap (met de bedoeling dat de bewoner na 25 jaar eigenaar werd). Ook controleerden de coöperaties de prijs bij herverkoop. Deze formule van coöperatief eigenaarschap droeg bij aan het gevoel van welzijn en een verhoogd niveau aan onderhoud. Tijdens de late jaren '70 (Bouça) en na de jaren '70 (Quinta da Malagueira):¹²⁸

- 'Coöperatieve woningbouw':

Sinds eind 19e eeuw ontstaan als een formule zonder overheidssteun van gezamenlijk opdrachtgeverschap waarbij bewonersbelangen gekoppeld worden aan ondernemerschap en marktdenken. Het is een samenwerkingsvorm waarin private ontwikkelaars (de 'bouwgroep', 'de coöperatieve' of de 'community-land-trust') aan de slag gaan en een coalitie vormen met publieke sociale huisvestingsmaatschappijen. Vanaf de 20e eeuw gebeurt de formule toch met beperkte overheidssteun.

---

128 HOUSING PROTOTYPES

http://housingprototypes.org/project?File_No=POR003, geraadpleegd op 19 mei 2014.

3. Omschrijving collectieve aspecten

Na de Revolução dos Cravos (Anjerrevolutie) op 25 april 1974 werd in Portugal opnieuw hard gezocht naar samenhang van de gemeenschap, m.a.w. naar een nationale collectieve identiteit. Er werden steeds een plaats en manier van leven als lid van een inkomenscategorie van de samenleving vertegenwoordigd, met inbegrip van haar waarden en normen op dit sociaal-historisch punt. Naast het voor de hand liggende gebruik van moderne invloeden probeerde Álvaro Siza met vernacularisatie het nationale patrimonium te redden en het te hergebruiken met hedendaagse interpretatie van het vocabularium ervan. Dit was een methode zodat identiteit niet vluchtig, flexibel en abstract was. Het stedelijke en landelijke patrimonium boden nl. nog steeds genoeg kansen en uitdagingen. Het patrimonium kon een bewaarplaats zijn van kennis en locus, van abstracte concepten waar de symbolen van een samenleving of cultuur werden tentoongesteld. Er werd nieuw leven gegeven aan historisch erfgoed dat zijn betekenis nog niet verloren had, waardoor er een gevoel van verbondenheid met de locatie was. Het verwezenlijkte daarmee een duurzame samenleving dat nergens anders te zien was in Europa tijdens de jaren '70. Daarbij bleven de sporen van de Portugese geschiedenis tegelijkertijd tastbaar aanwezig in het collectieve geheugen. Bijzondere omgevingen 'met geschiedenis' zoals de steden Porto en Évora in deze cases droegen bij tot het nationale vocabularium en gaven een meerwaarde aan de collectieve identiteit bij het collectieve wonen.¹²⁹

---

129 PUBLICO

<http://www.publico.pt/politica/noticia/arquitectos-que-protagonizaram-saal-vao-debater-projecto-em-serralves-1632695>, geraadpleegd op 13 mei 2014.

Ook moest Alvaro Siza ervoor zien te zorgen dat de focus op de centrale familie niet verdween. Anders bestond de kans dat het sterke diepgewortelde 'Parentela' of 'Familialisme' uit de Portugese roots doorbroken dreigde te worden, wat voor een asociale wooncultuur kon zorgen. Het 'Parentela' is nl. typisch Zuid-Europees en betekent dat elk huishouden onderdeel is van een uitgebreid dominant familienetwerk met relaties binnen brede verwantschapsnetwerken. De sociale huisvesting van de dienst SAAL i.s.m. Álvaro Siza stond dus niet alleen voor collectief samenwonen in groep waarbij wooneenheden werden geclusterd of meerdere woningen gelijktijdig werden gebouwd. De collectieve woonvorm of woontype die voor sociale samenhang zorgde bij de drie cases was:^{130 131}

-*'Co-housing' of 'centraal wonen'*:

Voortkomend uit de 'sociale huisvesting', 'coöperatieve woningbouw' en het 'samenhuizen'. Iedere bewoner heeft dan een eigen unit/huis of appartement met naast slaap- en woonkamer ook een keukentje en badkamer. Daarnaast kunnen er op projectniveau een aantal gemeenschappelijke voorzieningen zijn zoals gedeelde tuin, bewonerscafé, werkplaats, gastenkamers, ontspanningsruimte,... Er is zeer zelden een keuken en eetzaal voor de volledige gemeenschap. Verder zijn er gedeelde kosten.

¹³⁰ ALLEN Judith, "Welfare Regimes, Welfare Systems and Housing in Southern Europe", *European Journal of Housing Policy*, York, York: University of York 6 (2006), 251-277.

¹³¹ SWINNEN Peter, *Pilootprojecten Wonen. Nieuwe vormen van collectiviteit*, Brussel, Brussel: Vlaams Bouwmeester (2013), 7.

Bij afwezigheid van voorzieningen op projectniveau (São Victor) was er dan toch plaats gemaakt door Álvaro Siza voor ontmoetingen met een gemeenschappelijk plein, open voortuintjes en publieke achterkanten. Het vormde een nieuwe toepassing van de openbare plaats met o.a. semi-collectieve ruimten. De belangrijkste doelstelling van de Moderne Beweging was om de complementariteit van het private (overeenkomend met de sociale huisvesting) en het publieke (collectieve voorzieningen, diensten, functies) te bevorderen.

Bij aanwezigheid en de plaatsing van een groot aantal aan gemeenschappelijke faciliteiten (Bouça, Quinta da Malagueira) die de bewoners delen: parkings, commerciële winkels, cafés, gemeenschappelijke open ruimtes, recreatie, een theater, publieke gebouwen,... en mogelijkheden tot bijeenkomsten trachtte Álvaro Siza dan toch een sociale gemeenschap te creëren waarbij verwantschapsnetwerken mogelijk waren. Hij deed dit dan volgens het principe van de tuinstad van Ebenezer Howard met om de 500m functies, geprojecteerd in een al gedefinieerd maas voor een reeds bestaande sociale controle als voordeel. Ook probeerde hij aan de verwachtingen van verschillende sociale lage inkomensgroepen te antwoorden. Ondanks het slecht functioneren kon de Portugese sociale huisvesting sinds de jaren '70 al veel doordachte collectiviteitswinsten bevatten. Zo konden er naast financiële ook sociale en ruimtelijke voordelen of gevolgen zijn waaruit persoonlijk voordelen volgden. Deze collectiviteitswinsten waren mogelijks: een groter veiligheidsgevoel, een divers sociaal weefsel, het verweven van functies, het delen van infrastructuur, weefselversterking en landschapsbesparing, verhoging van de leefbaarheid, het redden en hergebruiken van het patrimonium. Toch bleken bij observaties de sociale huisvestingswijken niet 'socialer' te zijn voor de gemeenschap en het samenleven dan private huisvesting.^{132 133}

¹³² Deze bijdrage is gebaseerd op de lessen van PACHECO Mónica, ADSL 2015: On certainty, Antwerpen, Antwerpen: Universiteit Antwerpen (2014), 9-13 februari 2015.

¹³³ SWINNEN Peter, *Pilootprojecten Wonen. Nieuwe vormen van collectiviteit*, (2013), 5.

'Portugese situeringskaart': drie vlakken

Figuur 27: Aanduiding provincies: noord
(Porto: Douro Litoral)

Figuur 28: Aanduiding provincies: midden
(Évora: Alto Alentejo)

1. Historisch-politiek vlak

Na 25 april 1974 veranderde het architecturale gezicht van steden als Porto (situering op figuur 27) en Évora (figuur 28) drastisch. Er werd sindsdien hard gezocht naar een architectonisch antwoord voor de bevolking die nog steeds in krotten woonden tijdens het einde van de dictatuur van de Estado Novo. Het collectief bewustzijn werd hiermee aangewakkerd: 'Men leeft samen met individuele dromen' want de maatschappelijk kwetsbare bevolkingsgroepen bezaten nu woningen die ze zelf mee bouwden. Tijdens de korte periode van SAAL (1974-1976) behoorden de eerste twee cases tot het urbane gebied van Porto, overeenkomstig met de brigade van het noorden: SAAL Norte/Porto. Enkel de interpretatie van één architect: Álvaro Siza werd vooral gevolgd bij de bouw van de sociale huisvestingswijken.. Er was bij die interpretatie evolutie op sociaal, urbaan en architectonisch niveau.¹³⁴

2. Sociaal-cultureel vlak

De Portugese fusie tussen architectuur en directe participatie bij de drie cases in een poging om aan de behoeften van achtergestelde bevolkingsgroepen te lenigen, was één van de meest baanbrekende projecten in Europa van zijn tijd:

Bij kleine sociale huisvestingswijken als São Victor bestond er geen bewonersassociatie. De architect was als gevolg van het gebrek hieraan en met een dominante overheid niet alleen uitvoerder, maar ontwierp een 'Gesamtkunstwerk' met allerlei gebouwdetaillering waarbij de bewoners uiteindelijk slechts weinig inspraak hadden.

¹³⁴ SERRA Nuno, *Território e Habitação em Portugal*, Coimbra, Coimbra: Oficina do Centro de Estudos Sociais (1997), 9.

Bij sociale huisvestingswijken van grote schaalgrootte (Bouça, Quinta da Malagueira) was het participatieproces sterker aanwezig waardoor de wil van de bewoners tot op heden erg opvalt. Deze keer werden er wel debatten, reünies met een bewonersassociatie georganiseerd om hun visie duidelijk te maken.

3. Cultureel-geografisch vlak

Portugal is een smal, perifeer vast land met 800 kilometer kustlijn en een afstand van 250 kilometer tussen de Atlantische Oceaan en de grens met Spanje. Er is een variëteit aan landschappen, klimaat en architectuur van noord naar zuid en van de kust naar het binnenland. Deze variëteit volgt uit de geografie en de complexe culturele afkomst. Er was de historische aanwezigheid van verschillende civilisaties van de Feniciërs tot de Romeinen, van de Kelten tot de Islamieten. Daarbij ging Portugal recht van de Romaanse periode naar de Barok door een Gotische periode over te slagen. Portugese vernaculaire architectuur, bestaande uit zelfvoorziening of zelfconstructie (slecht 1% werd met architect gebouwd!), weerspiegelt dan ook deze regionale complexiteit. Na 25 april 1974 liep deze diepgewortelde culturele identiteit in de sociale huisvesting verder, mits geïnterpreteerd en vermengd met moderne invloeden door SAAL of emigranten die sinds dan elke zomer terugkeerden uit elders in Europa.

Er zijn drie grote karakteristieke regionale zones met eigen huisvestingstypologieën het noorden, het midden en het zuiden. Deze komen overeen met de vier brigades van de dienst SAAL: SAAL Norte/Porto (noord-Portugal), SAAL Lisboa (midden-Portugal), SAAL Setúbal (midden-Portugal) en SAAL Algarve (zuid-Portugal).^{135 136}

¹³⁵ ANGELILLO Antonio, *Álvaro Siza. Writings on Architecture*, Milaan, London: Thames and Hudson (1997), 207.

¹³⁶ DOLING John, FORD Janet, *Globalisation & Home Ownership: Experiences in Eight Member States of the European Union*, Delft, Delft: DUP Science (2003), 233.

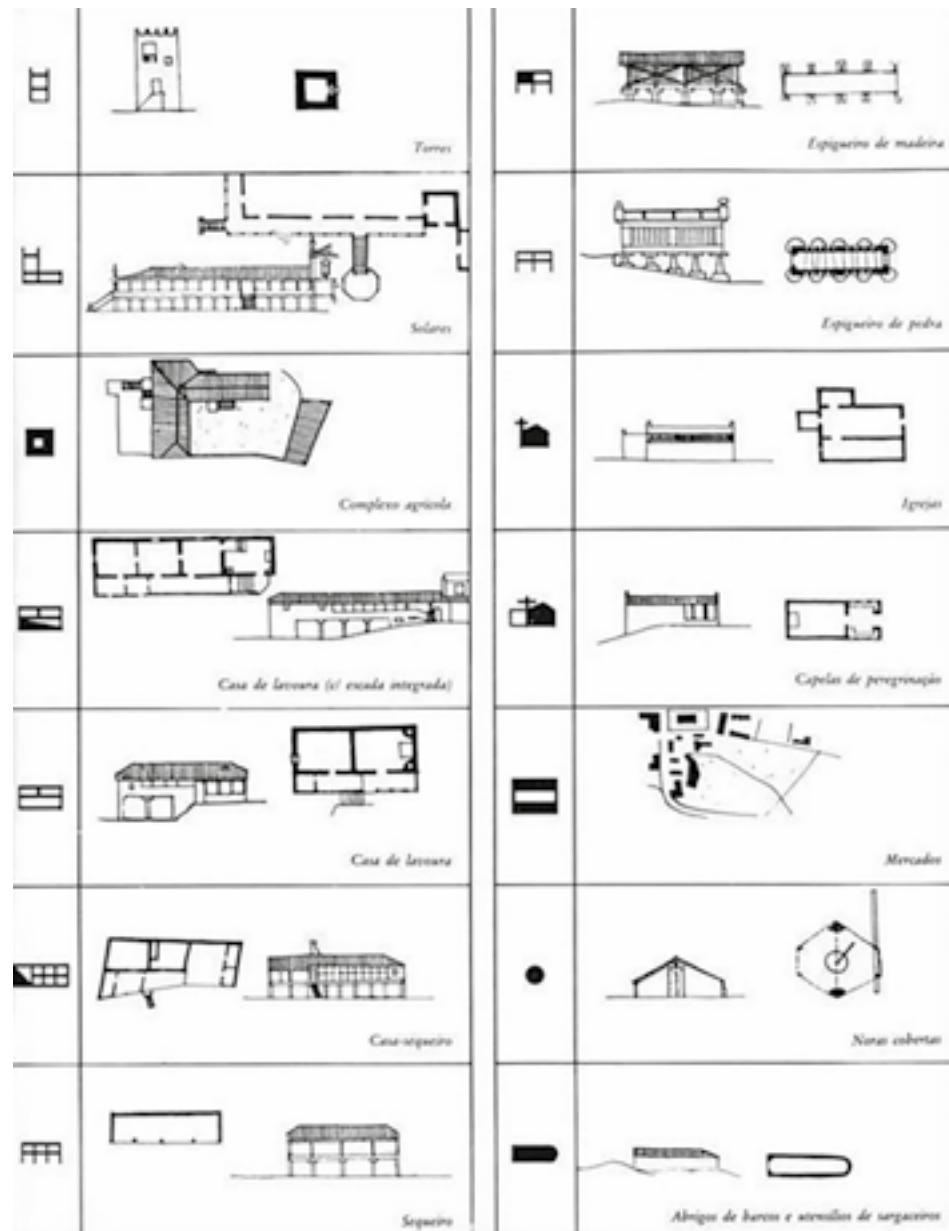
In het noorden van Portugal (São Victor en Bouça/ van Minho tot binnenlandse gebieden als Trás-os-Montes, Beira Alta en Beira Baixa langs de rivier de Douro naar de Douro Litoral) wordt er traditioneel gewerkt met een sobere geometrie, onafhankelijk van moderne universele voorbeelden). Muren bestaan uit grote granietblokken of 'perpianhos' (figuur 29) en daken bestaan traditioneel uit granieten leitjes uit de hoge Cambrium en pré-Cambrium zones. Graniet is daarom een veel gebruikt materiaal in Porto (raamomrandingen,...), gelegen langs de Douro en komt natuurlijk ook voor bij de omgevende ilhas. Eventuele krachtige granieten lintelen zijn nodig voor grotere overspanningen of de typische balkons in Porto en kolommen hebben telkens enorme kapitelen (figuur 30). Het gebruikelijk hout is hard hout (figuur 31), ook nodig voor overspanningen als balkons en nodig voor de ramen. Dit hart hout is voortkomend uit de strook dennenbossen aan de duinen van de noordelijke kustlijn. Technieken als klinkernagels voor verbindingen en het teren van de daken wordt afgekeken uit de scheepsbouw vermits Porto een havenstad is.¹³⁷

¹³⁷ BARATA MARTINS J.P., *Arquitetura Popular Portuguesa*, Portugal, Portugal: Correios e Telecomunicações de Portugal (1989), 95.

Figuur 29, 30, 31: 'Perpianhos', Granieten kapitelen, Hard hout

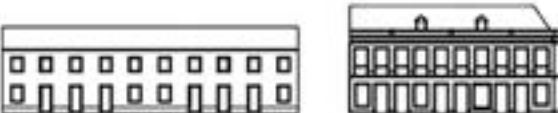

Figuur 32: Schema typologiën noord-Portugal, ruraal

Midden Portugal bevat invloeden van culturele verschillen (Quinta da Malagueira). Langs de kustlijn (Estremadura) zijn er Moorse saloiohuizen (figuur 33). Dit is een boerderij, bestaande uit een onsamenhangende groepering huizen. De typologie van de quinta, die ook aan de Douro in het noorden van Portugal te vinden is, lijkt hier het hardst op. Plaatselijke midden-Portugese tradities of gewoonten als brede schouwen, gekleurde raam- en deurranden worden tevens hierbij herbruikt. De Andalusische/Moorse keramieken tegels of 'Azulejos' (figuur 34) zijn sinds de 16e eeuw vooral weelderig gebruikt in Lissabon met geometrische figuren, maar ook elders in het land met heeldere tekeningen (vb. Porto, Beira Litoral,..).¹³⁸

DESCRIÇÃO	PLANTAS	ALÇADOS
<p>Edifícios de frente estreita</p> <p>- um fogo por piso, três alinhamentos verticais de vãos</p>		
<p>Edifícios de frente larga</p> <p>- dois ou mais fogos por piso, mais de três alinhamentos verticais de vãos</p>		
<p>Edifícios em banda</p> <p>- fachada longa, paredes meeiras pouco espessas, telhado contínuo, vãos regulares</p>		
<p>Edifícios térreos do Bairro Novo</p> <p>- uso do corredor, paredes menos espessas, utilização do tijolo</p>		
<p>Edifícios singulares</p> <p>- edifícios nobres da faixa ribeirinha (ex: antiga escola feminina)</p>		

Figuur 35: Schema typologiën midden-Portugal, urbaan

In het zuiden (Baixo Alentejo en Algarve, tussen de rivieren de Taag en Guadiana) is de zon sterker dan elders in Portugal en de nachten warm. Vermits Évora tegen Baixo Alentejo én in het binnenland, zonder zeebries, is gelegen lopen de temperaturen in de zomer dagelijks op tot boven de 40 graden Celsius. Daarom zijn de muren er dik. Hoewel het groeiende gebruik aan betonstenen bestaat de traditionele gewoonte in Zuid-Portugal uit vlechtwerk, leem of taipa (figuur 36) en zongedroogde adobe stenen. Dit komt door een gebrek aan graniet uit gebergte als in het noorden en het gebrek aan bruikbaar hout: de weinige bomen die tegen de droogte kunnen zijn nl. kurken bomen of olijfbomen. Men bouwt door deze gebreken in zuid-Potugal veel met gewelven en steunberen. Naast wit is kleur enkel te vinden dicht bij de grond, als hoekafwerking en rond de openingen als ornamentatie, net als bij de Moorse 'Saloio' huizen uit midden-Portugal. Deze openingen zijn klein door de geringe kracht van de muren en door het felle zonlicht. Hellende daken bestaan gewoonlijk uit Romeinse dakpannen naar Midditerraanse traditie, maar zijn daarnaast vaak ook plat en hebben terrassen (figuur 37) om de schaarse regen op te vangen. Daarbij hebben historische centra in zuid-Potugal zoals Évora bijna altijd een Romeinse bc¹³⁹

EXEMPLOS DOS TIPOS HABITACIONAIS

<p>Mundo de Arraamento Rural Pouco terreno Planta completa que reúne habitação e outros usos Um pequeno espaço e janela</p> 	<p>Os exemplos identificados encontram-se dispersos. A dimensão é reduzida e não mantêm uma fachada para abrigar a total da área, sendo que se continua a explorar o montado de sobre e outros tipos de plantações. Os proprietários mudam-se facilmente.</p>
<p>Mundo e Impulso Rural Pouco terreno Planta completa que reúne habitação e outros usos Um pequeno espaço e janela</p> 	<p>É comum a sua adaptação para habitação sazonal com alterações tipológicas profundas. A sua escala permite a sua adaptação aos níveis de conforto contemporâneos. A sua localização é rural, o que permite a ampliação actual do pouco terreno.</p>
<p>Mundo de e janela Rural Pouco terreno Planta simples que pode reunir mais de que uma habitação Poucos e/ou pequenas portas</p> 	<p>Muitos encontram-se dispersos e outros foram profundamente alterados. É comum a sua adaptação para habitação sazonal com alterações tipológicas. A sua escala permite a sua adaptação aos níveis de conforto contemporâneos. A sua localização é rural, o que permite a ampliação actual do pouco terreno.</p>
<p>Mundo Simples ou Habitação Elementar de Rato Rural Rural ou periurbano Pouco terreno Dois compartimentos habitáveis Chaminé de fumo na fachada principal Um único vão de porta</p> 	<p>A grande maioria destes edifícios encontra-se abandonada. Área útil muito reduzida, difícil adaptação para habitação com as condições de conforto habitacionais para uma família. A sua localização em área rural ou em falés com grande dimensão permite a sua ampliação.</p>
<p>Habitação Elementar de Rato Moderno Urbano Pouco terreno (variante com pouco superior) Dois compartimentos (habitáveis e banho) Chaminé de fumo na fachada principal muita terra subterránea Tipo de dimensão reduzida.</p> 	<p>Este tipo encontra-se actualmente habitado por pessoas de idade avançada, que vivem sozinhas, ou por pessoas de baixo rendimento, mas existem exemplos dispersos. Área útil muito reduzida e feita muito pequena, por vezes só uma frente para a rua, tornando difícil a sua adaptação com o conforto exigido.</p>
<p>Habitação de Rato de Médio Techo Urbano Pouco terreno Planta variada, fruto de alterações Dois vãos de porta, dois chaminés de fumo Vão de porta de dimensão reduzida</p> 	<p>A sua localização é que limita mais com logradouros baixos com dimensão razoável. A maior parte está abandonada ou demasiado alterada. A sua área útil torna fácil a sua adaptação para uma habitação com conforto, apesar da falta de vão de janela.</p>
<p>Habitação Elementar de Aldeia Urbano, pouco terreno (variante semi-urbano) Quatro divisões Chaminé e chaminé de fumo no alçado principal Todos os divisões possuem iluminação e ventilação</p> 	<p>A sua localização é urbana mas com logradouros de dimensão razoável. A maior parte encontra-se habitada. A sua área útil, por vezes com subsolos dependendo da topografia do local, torna fácil a sua adaptação aos níveis de conforto exigidos. Os seus vãos permitem uma boa iluminação e ventilação.</p>
<p>Habitação Evolutiva de Aldeia Urbano, pouco terreno (variante semi-urbano) Quatro divisões Chaminé e chaminé de fumo no alçado lateral, variado Todos os divisões possuem iluminação e ventilação</p> 	<p>A sua localização é urbana mas com logradouros de dimensão razoável. A maior parte encontra-se habitada. A sua área útil, por vezes com subsolos dependendo da topografia do local, torna fácil a sua adaptação aos níveis de conforto exigidos. Os seus vãos permitem uma boa iluminação e ventilação.</p>

Figur 38: Schema typologiën zuid-Portugal, ruraal en urbaan

'Regionale situeringskaart': drie omschrijvingen

Figuur 39: Situering São Victor en Bouça te Porto

Figuur 40: Situering van Quinta da Malagueira naast Évora

1. Omschrijving regionale architectuurtaal

- 'Ilha':

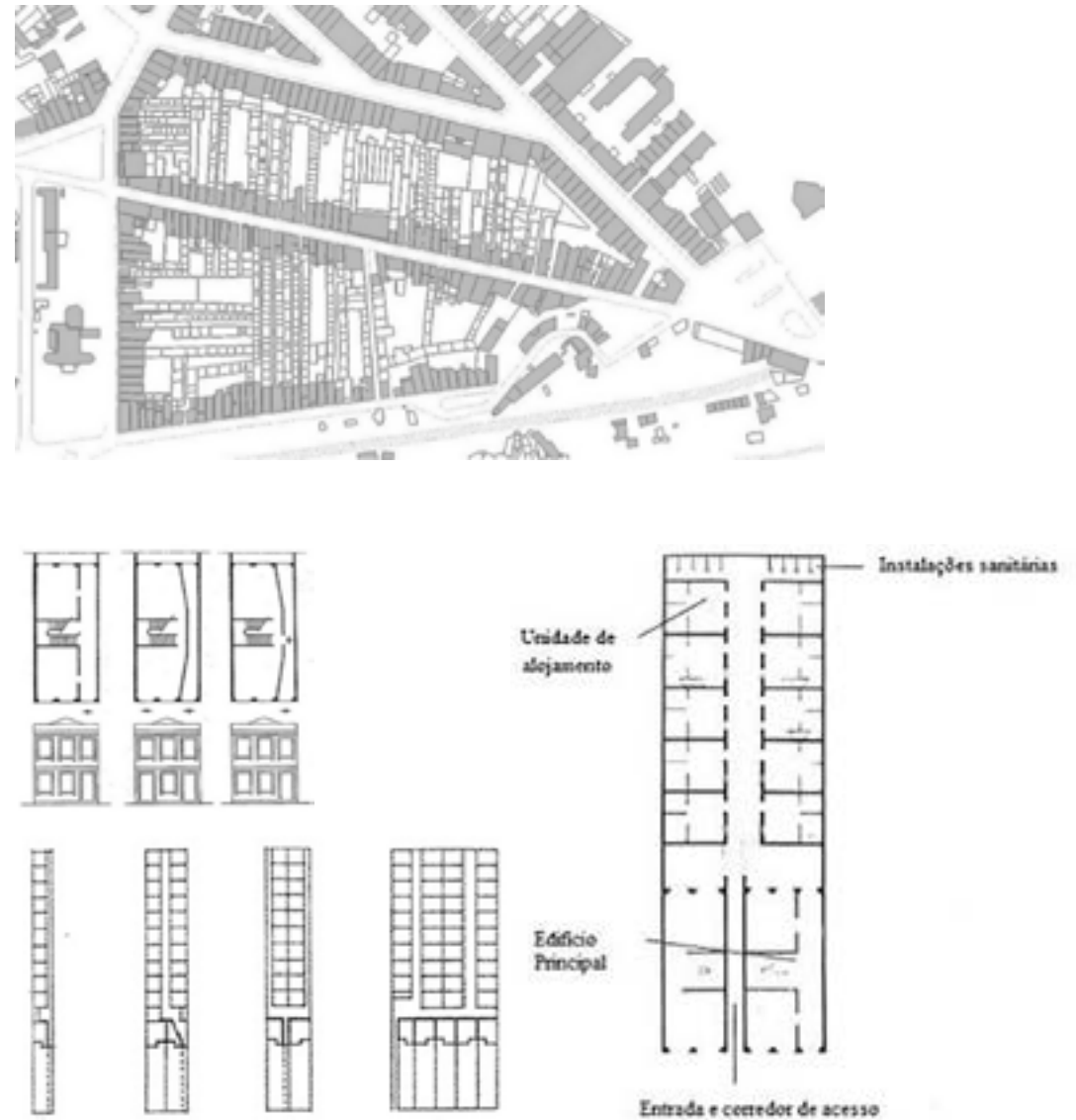
Over heel Portugal vindt men ilhas, maar deze typologie is samen met Lissabon het sterkst aanwezig in de stad Porto (figuur 39). De typologie en het ontstaan ervan komt overeen met beluiken elders in Europa.

Historisch gezien had men in deze steden problemen op het niveau van hygiëne en veiligheid al sinds het midden van de 19e eeuw. Toch ontstond er een plattelandsvlucht voor betere werkomstandigheden naar urbane gebieden en stedelijke centra als Porto. Sindsdien waren er over heel Portugal al meer dan 1300 ilhas, waarvan in de jaren '70 nog vele bestonden en zelfs tot op heden nog enkel bewoond zijn. Vanuit het centrum groeide de stad verder door inbreiding tot de capaciteit volzet was. Men woonde zo als jonge arbeider het dichtste bij de industrie waar werk was. Spontane sloppenwijken of 'eilanden' groepjes met minimumstandaarden en lage kostprijs werden geconstrueerd binnenin bouwblokken (zie figuur 41), geïsoleerd van de omliggende betere bebouwing voor de middenklasse. De topografie van de stad Porto werd hierbij gevolgd. Bij deze regionale typologie met verschillende omstandigheden en toegangen per wijk braken er vaak brand en ziektes uit. De ilhas waren ontstaan voor de lagere klasse door promotors of verkopers uit de middenklasse. Ze werden gebouwd in hun achtertuin of op aangekochte loten. Later werd dit een grote speculatie tussen de middenklasse, hogere klasse en teruggekeerde emigranten uit Brazilië. Het stadsbestuur liet hierbij wantoestanden toe door deze makkelijke goedkope oplossing bij de grote vraag aan woningen voor de lage klasse.

Na de eerdere pogingen tot verbetering van de ilhas: de Plano de Salubridade das Ilhas (1956) en o Plano de Melhoramentos do Porto (1956-1966) was het in de jaren '70 tijd voor de dienst SAAL Norte/Porto met architect Álvaro Siza. De projecten hiervan bevonden zich als stadshernieuwingsproject voor het verdwijnen van de wantoestanden in het centrum te Porto. De 'Experiência Nacional' begon. Er moest daarbij ook een rationele ideologie komen om het fenomeen van de groeiende bevolking te bestrijden. Dit was eerst moeilijk doordat er spanningen waren op de meerdere locaties met ilhas. Als oplossing voorzagende SAAL interventies huisvestingsmaatregelen voor de armste inwoners met verbetering van het panorama van de stad. Dit gebeurde door de vormgeving of regionale taal van de ilhas te hergebruiken of herstellen als herkenning van de collectieve identiteit, maar deze toch sterk te verbeteren in nieuwbouw. Het patrimonium te Porto dat eigenlijk in onbruik was geraakt, kreeg een verbeterde functie door de omschakeling tot nieuwe wooneenheden. Die wooneenheden liggen vaak in de pit van het bouwblok, wat exclusieve mogelijkheden genereerde. Hoewel er fysiek amper iets leek te veranderen, zou er een nieuw evenwicht ontstaan, waarbij gelet moest worden op mogelijke problemen als inkijk en overlast. Daarbij werden vele ilhas verbeterd, andere zijn tot op de dag van vandaag nog steeds hetzelfde als 100 jaar geleden.¹⁴⁰

¹⁴⁰ LYPPENS Glenn, *Het dilemma van de collectieve actie*, Antwerpen, Antwerpen: UAntwerpen (2013), 32.

De vormgeving van de regionale typologie ilha bestaat uit een hoofdgebouw van standaard 5.5m breed. Het perceel kan zo'n 100m lang zijn met ongeveer 25 wooneenheden (zie figuren 42,43,44). Gemeenschappelijk sanitair bevond zich tijdens de jaren '70 nog steeds telkens achteraan door de weinige watervoorziening bij de bouw van de ilhas sinds midden 19e eeuw. Er zijn meestal 10-12 wooneenheden per rij, met een individuele ruimte van 15m² elk en 4m breedte. Daarbij bestaan de wooneenheden maar uit één verdieping, bereikbaar via een smalle rechte gang aan de voorkant. Soms is er nog een tweede bovenliggende rij waarbij de wooneenheden bereikbaar zijn via een galerij (gelijkend op de vele typische balkons te Porto) en één enkele gemeenschappelijke trap. Ze hebben elk één voordeur en maar één raam. De gebruikte materialen zijn van uiterst lage kwaliteit en de constructie was amateuristisch. Bewoners doen aanpassingen als het verven van de muren, beplanting en het kiezen van ramen en deuren om het geheel leefbaarder te maken.¹⁴¹

¹⁴¹ MOURA GADELHO TAVARES Bruno Miguel, *Estudo da Operação SAAL-Da teoria à prática. Carácter da sua execução no Porto*, Porto, Porto: Universidade Lusíada do Porto (2011), 142.

Figuur 41, 42, 43, 44: 'Ilhas': binnenin bouwblok, principe

- 'Quinta'

De suburbane regionale taal de 'Quinta'. Dit is een vorm van populaire of regionale Portugese architectuur. Dit keer in 'Alentejaanse stijl' of typisch voor de midden-zuid-Portugese provincie Alentejo. Quintas komen zowel in Alentejo als rond de Douro wel vaker voor, de wijnstreken van Portugal. Letterlijk vertaald betekend 'Quinta' in het Nederlands een boerderij of toegepast eerder een wijnboerderij. Vaak is het ook dé plaats om een trouwfeest te organiseren omwille van zijn enorme grootte aan zowel terrein als aan gebouwen. (figuur 45) De quinta, gelijkend op de Moorse saloiohuizen, is een min of meer geïmproviseerde agglomeratie van kleine woningen. De compositie ervan is ad random, maar toch nog een beetje gestructureerd. Het is het resultaat van een graduele groei. De quinta is nl. ontstaan in een landbouwkundige omgeving rond zelfgemaakte woningen waarbij typisch is dat quinta gebouwd zijn in de 20e eeuw en aan de rand van een stad.

Bij de sociale huisvesting van Álvaro Siza in navolging van SAAL betekende de regionale typologie van de 'Quinta' een suburbane uitbreiding van de stad Évora (figuur 40).¹⁴²

¹⁴² BARATA MARTINS J.P., *Arquitetura Popular Portuguesa*, Portugal, Portugal: Correios e Telecomunicações de Portugal (1989), 95.

Figuur 45: Voorbeeld 'Quinta'

2. Omschrijving fysisch/morfologisch

De locatie van de sociale huisvesting van de eerste twee cases is net als alle ilhas gelegen in het centrum van de stad Porto, aan noordelijke en zuidelijke kant. Dit betekent: sociale huisvesting in een urbane omgeving met uitermate hoge dichtheid. De grootte van beide projecten is eerder klein waardoor er geen tot amper collectieve gemeenschapsvoorzieningen zijn. Het traditionele bouwblok blijft bestaan zonder zijn definitieve te verliezen, met functionele betrekking tot omliggende bouwblokken.

De derde onderzochte sociale huisvesting, gebouwd net na de ontbinding van SAAL door architect Álvaro Siza, situeert zich buiten de stad Évora. Het is gebouwd in een suburbane omgeving met lage dichtheid. Het is het grootste project van de drie Portugese case studies.¹⁴³

3. Omschrijving kritische toepassing vernaculaire tradities

Een zelfbewuste architectuur met gebruik van traditionele elementen uit het nationale patrimonium werd vanaf de jaren '70 toegepast, ook op de drie cases. Het vernaculaire en de vernaculaire tradities werden door Álvaro Siza blootgelegd of achterhaald en daarna gemoderniseerd. De uitgevoerde plaatselijke observaties waren dan kwalitatief doordat naar achterliggende vernaculaire aspecten werd gezocht die op het eerste zicht niet zouden opvallen in de modernistische universele vormgeving ervan.

Het vernaculaire toonde een instinctieve natuur dat zelfs een getrainde architect als Álvaro Siza niet gesofisticeerd kon evenaren. Daarbij moest gezorgd worden dat het vernaculaire niet verdween aan de ontworpen ruimte. Hier tegenover leken toch sommige ontworpen ruimtes meer vernaculair dan de echte, zonder tussenkomst van architect, door het toepassen van vernaculaire tradities uit de rijke Portugese regionale erfenis bij de vernacularisatie van architectuur. Het belangrijkste punt van het proberen om een regionaal herkenbaar cultureel landschap te creëren was echter niet het vernaculaire ontwerp zonder architecten, maar het vernaculaire ontwerp dat was bereikt door een systeem aan regels of vernaculaire tradities: door cultuur en plaats specifiek te zijn. De samenhang met het vernaculaire moest geanalyseerd worden door een vernaculaire studie. Er was de zoektocht naar het maken en het hermaken van vernaculaire plaatsen, ruimtes, structuren en gemeenschappen. Het herdefiniëren van het vernaculaire was vloeibaar en omvatte een brede waaier aan onderdelen als landschappen, gebouwde elementen, inplanting en infrastructuur om te onderscheiden van wat is ontworpen en wat niet, en van wat is bepaald door de regering of politiek en wat niet. Deze onderdelen konden resulteren in regionale aanpassing. Alle culturele en regionale velden van het vernaculaire werden tijdens de jaren '70 te Portugal terug onderzocht. Dit vernaculaire betrok het emotionele, het familiale, het sociale. Het geheugen en de heimwee hiernaar had zo een diepe relatie met het bouwprogramma. Hierbij omvat een stad een zekere intimiteit bij de stadsbouwtraditie door de eeuwen heen zonder dat er een architect

¹⁴³ COSTA Rui, *Conceitos e experimentação de desenho urbano em Portugal: do modernismo à revisão dos modelos*, Coimbra, Coimbra: Departamento de Arquitectura da Faculdade de Ciência e Tecnologia da Universidade de Coimbra (2006), 149-153.

aan te pas kwam. Het vernaculaire was daarmee puur en nog steeds intact. Ook de traditionele vernaculaire bouwwijze met werkmankennis van generatie op generatie werd overgenomen door de geldproblemen na de Revolução dos Cravos (Anjerrevolutie) op 25 april 1974. De technici hun werk mocht bij sociale huisvesting getoond worden. Meerdere architecten deden hiervoor inspiratie op van het voorgaande na de val van de Estado Novo.

Wanneer echter bij vernacularisatie tradities uit de ene context werden genomen en geplaatst in een ander was het niet meer vernaculair wanneer de ontwerper het heeft beïnvloed. Gelukkig was dit niet het geval en bouwde men met vernaculaire tradities op de eigenlijke vernaculaire plaats. Het nieuwe ontwerp werd niet geconfigureerd op een blanco kaart maar op het 'Vernaculaire', want mensen woonden er al generaties. Er was dus geen hevig verlies van het fysieke of een transformatie van het centrale sociale leven. Gevolg was dat de plaats of het vernaculaire niet 100% 'shapeliness' of hervormbaar was door de architect. Toch kon de oorspronkelijke thuis benauwend of bedrukkend zijn en was aanpassing of verbetering van de vernaculaire tradities nodig. De plaats moest uiteraard bestaan uit zorgvuldig gebalanceerde onderdelen. Het vernaculaire op de locatie bezit schoonheid en complexiteit. Hieraan werd herinnerd doordat de onmiddellijke (sub)urbane omgeving een rijkdom aan structuren, ruimtes en composities bevatte. Deze connecties met de oncontroleerbare omgeving waren uniek en niet minder indrukwekkend. De plaats van de case had thuis aanvoelende aspecten. Er was historische voorzichtigheid door de architect en een sociaal bewustzijn bij de bewoners. De cases

waren een collectie van ruimtes, als een setting van menselijke activiteiten en vernaculaire tradities. Bij de verplaatsing van bijvoorbeeld voormalige bewoners van de vroegere ilhas was het dan ook moeilijk om de aantrekkelijkere nieuwe woningen door de architecten ervan te aanvaarden. Hun vroegere thuis stond al bekend voor een geheugen, een reeds opgebouwde ervaring en de plaats van herkomst. Elke desoriëntatie kon acuut zijn. Daarom was er bij de radicale integratie van sociale huisvesting een nauwkeurig onderzoek uitgevoerd van de site, het materiaal, de structuur, de typologische vormen en van wat ervan te beschermen. Hoe was de site gevormd? Wat had gezorgd voor veranderingen van de vernaculaire tradities? Er was dus een integrale benadering van de architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur op de plaats van de drie case studie.^{144 145 146 147}

Door de expressieve specificiteit ontstond een tektonische articulatie om culturele Portugese connotaties te onderscheiden van het universele moderne. Mode in de architectuur was belangrijk, maar architecturale regionale informatie werd daarmee ook vermindert. De traditionele conventies werden herontworpen, maar dan aangepast door technische utiliteiten. Uiteindelijk zouden de case studies toch nog nooit hard opvallen want: 'De architect vindt niets uit', hij gebruikte enkel

¹⁴⁴ ISSUU

http://issuu.com/rbdavies/docs/ifla50_proceedings_part_a_web/129, geraadpleegd op 25 augustus 2014.

¹⁴⁵ BRINCKERHOFF JACKSON JOHN, *Discovering the Vernacular Landscape*, New Haven, Conn.: Yale University Press (1984), 91.

¹⁴⁶ TALL Deborah, "Dwelling, Making peace with space and place", *Rooted in the Land: Essays on Community and Place*, (1996), 104-112.

¹⁴⁷ STAD EN ARCHITECTUUR

<http://www.stadenarchitectuur.be/#/nl/artikel/2/330>, geraadpleegd op 12 november 2014.

een spel van licht, materiaal en detail. Er werd gestreefd naar een tactiele, progressieve en regio gebonden architectuur met betaalbare woningen, waarmee de bevolkingsgroep met laag inkomen zijn culturele 'Collectieve identiteit' behield bij de nieuwe postmoderne effecten tijdens de jaren '70. Er was een oneindig poëtisch potentieel uit de Portugese traditie waaruit Álvaro Siza doordachte inspiratie putte voor verrijking en verdere ontwikkeling van de Portugese sociale huisvesting tijdens de jaren '70. Kritisch regionalisme stond dankzij een kritische kijk voor stilistische sofisticatie, kwaliteit en tegelijkertijd voor respect van de ruimtelijke termen en sociale waardes.¹⁴⁸

De traditionele conventie van het dak moest bijvoorbeeld in de primitieve pre-industriële Portugese bouwcultuur een helling hebben. Dit wordt bekeken vanuit duurzaam, economisch oogpunt, als gevolg van het klimaat en het blijven eren van het domestieke, het rurale (een hellend dak vb. als zolder die dient als opslagplaats voor aardappelen). Toch werd steeds gekozen voor de tweede typisch zuid-Portugese uitziende mogelijkheid met het modern lijkende platte dak want in de schaarse tijden van de jaren '70 werden lokale goedkopere bouwmethoden bij de dakopbouw gebruikt. Het was een symbolische representatie en het maakte deel uit van het alledaagse leven. Zo niet leek dit dan de traditionele iconografie aan te vallen. Regionaal georiënteerd modernisme speelde dan ook al vaker met gecultiveerde dakvormen in de jaren 1940-1950 met architecten als Alvar Aalto, Jorn Utzon, Hans Scharoun en zelfs Le Corbusier. Toch was er de nood om platte

moderne daken in te voeren. Een andere traditionele conventie was de tektonische methode om een muur te maken. Ruimtelijke omsluiting kon vele expressies omvatten: zwaar, dragend structureel zijn typisch traditionele basiskarakteristieken. Hoe werden ramen geplaatst bij de case studies? Doorboren ze of zijn ze onderdeel van een licht membraan? Centrum of periferie?

Siza's architectuur had hem de titel van 'Regionalist' opgeleverd, door de onmiskenbare noord-Portugese kenmerken van zijn persoonlijkheid en werk. Hij trok zijn eigen plan en dat werd gelinkt met de architectonische houding van het kritisch regionalisme dat een zekere complexiteit bevatte. Deze complexiteit omvatte moderniteit en zijn invloed op de Portugese context. Siza voegde (soms kritische en rationele) aanpassingen toe aan de cultuur van moderne architectuur uit het Interbellum. Hij zette zich net zoals de stroming af tegen zowel de moderne (wereldwijd uniforme beeldentaal) als de traditionele architectuur, maar probeerde tegelijkertijd een compromis te sluiten tussen beide. In de case studies waren er bijvoorbeeld gelijkenissen met de formele mechanismen van de Portugese regionale taal, maar ook minimalistische affiniteiten met Le Corbusier. Door het toepassen van regionale elementen in een hedendaagse vormgeving werd gestreefd naar een meer progressieve, plaatsgebonden architectuur. Er waren traditionele conventies die volgens hem gerespecteerd moesten worden, ook in de (sub)urbane omgevingen.¹⁴⁹

¹⁴⁸ UMBACH Maiken, HÜPPAUF Bernd, *Vernacular Modernism: Heimat, Globalization and the Built Environment*, California, Stanford: Stanford University Press (2005), 280.

¹⁴⁹ FIGUEIRA Jorge, Álvaro Siza. *Modern Redux*, Ostfildern, Ostfildern: Hatje Cantz Verlag (2008), 205.

Álvaro Siza was pionier in de sociale huisvesting tijdens de jaren '70 met gebruik aan vernacularisatie. Hij was de meest toonaangevende architect voor sociale huisvesting in de jaren '70. Hij gebruikte gevonden vernaculaire tradities en elementen door ze te begrijpen met historisch onderzoek. Traditionele woontypes als de 'Ilha', het stedelijk weefsel van door de eeuwen heen moesten niet heruitgevonden of gereconstrueerd worden. Ze werden door Álvaro Siza geaccepteerd i.p.v. gecreëerd en gekozen. Er waren echter verschillende graden van acceptatie. Oplossingen voor het ontwerp van deze case waren creatief geperfectioneerd door een comfortabele relatie met de kwaliteiten van de omgeving.. Niets was enkel ontworpen voor de esthetiek en de collectieve identiteit van de Portugese samenleving kwam naar voren uit de natuurlijke vorm van elke case. Deze vorm bevatte meerder betekenissen, er was poëtiek van elementen of artefacten uit de regionale taal van de ilha nl. een poëtische zakelijkheid. Architectuur werd hierdoor geherdefinieerd, ontwerpstrategieën verfijnt en er was codificatie van eenheden en onderdelen als een catalogus. Het architecturale vocabularium (indicatoren of sterke vernaculaire tradities), hoewel in romantische geïdealiseerde termen, werd vergroot door de nieuwe input in combinatie met het universele moderne. vernacularisatie is domestiek, gezellig en herkenbaar maar kon ook progressief zijn zoals Álvaro Siza liet zien. Er was een dynamisch evenwicht tussen behoud en verandering. Schaal, organisatie en betekenis waren innovatief. De modern uitziende architectuur was nu veel zelfbewuster, eerlijker met aanpassing aan de noden, het comfort en lokale omstandigheden van de bewoners met laag inkomen. Dit keer was de natuurlijkheid van het vernaculaire echter versimpeld en geabstraheerd. Er was meer kans op appreciatie van de sociale huisvesting.¹⁵⁰

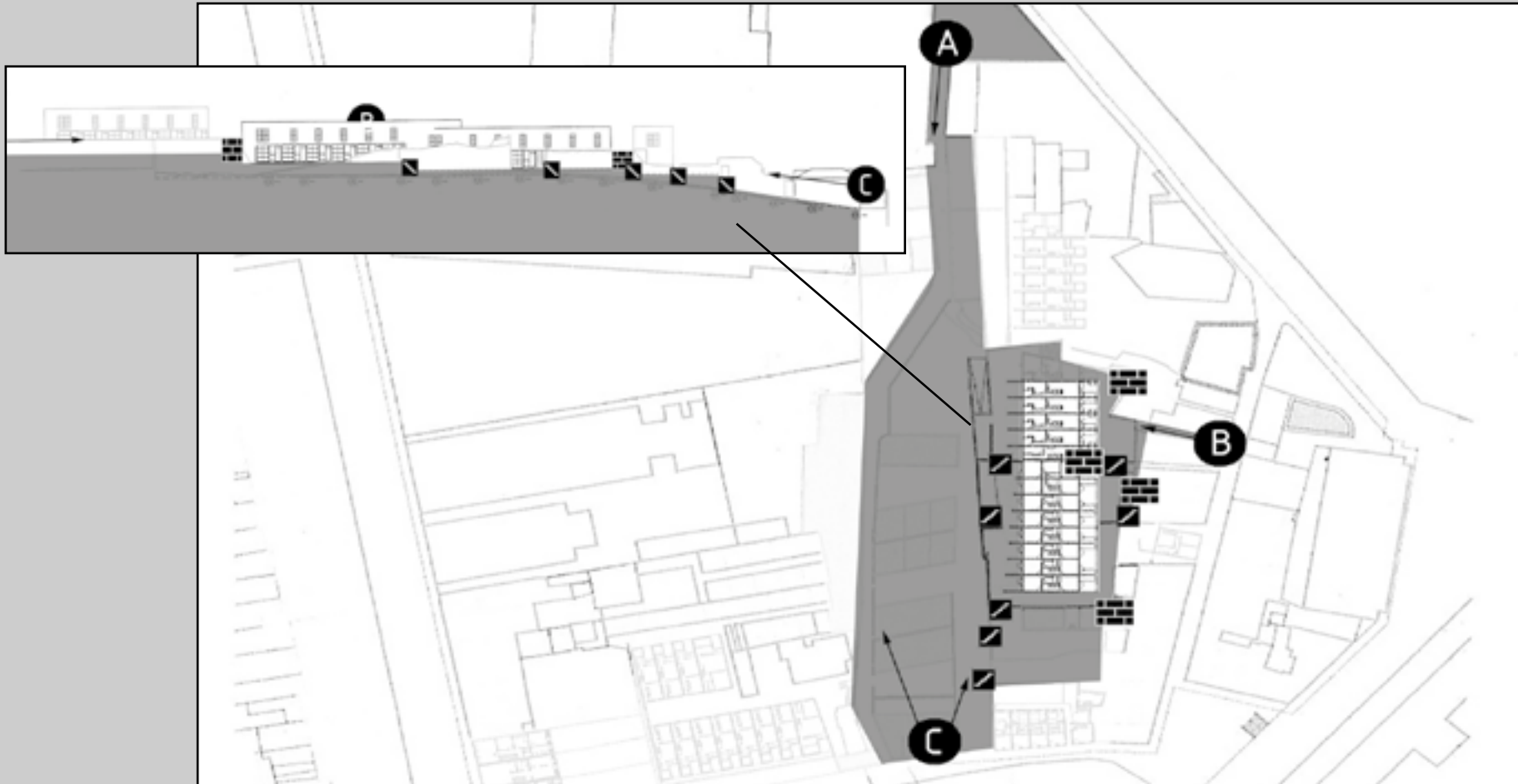
---

¹⁵⁰ UMBACH Maiken, HÜPPAUF Bernd, Vernacular Modernism: Heimat, Globalization and the Built Environment, California, Stanford: Stanford University Press (2005), 280.

6.2 Regionale architectuurtaal: 'Ilha'

6.2.1 São Victor (1974-1977)

a) Typeplan: de architecturale plaatsing in de (sub)urbane compositie (inplanting)

■ Muurestant
▨ Oude publieketrappen
A B C Toegangen

- Het praktische plan

De ideeën van de Moderne Beweging bestonden eruit om de vormgeving van de sociale huisvesting en de straat te dematerialiseren als entiteiten, zodat de vorm van de stad geen directe relatie had met haar gebouwen. De stad bestond daarbij als een lay-out van onafhankelijke systemen: de woning, het bouwblok, de straat en de openbare ruimte. De architectuur van de Moderne Beweging werd steeds geassocieerd met losse gebouwen.

Het geheel van São Victor was net als bij de Moderne Beweging een urbane invulling, maar bestaande uit 13 wooneenheden met daarbij een goede demonstratie door Álvaro Siza voor het bouwen in dense urbane condities.

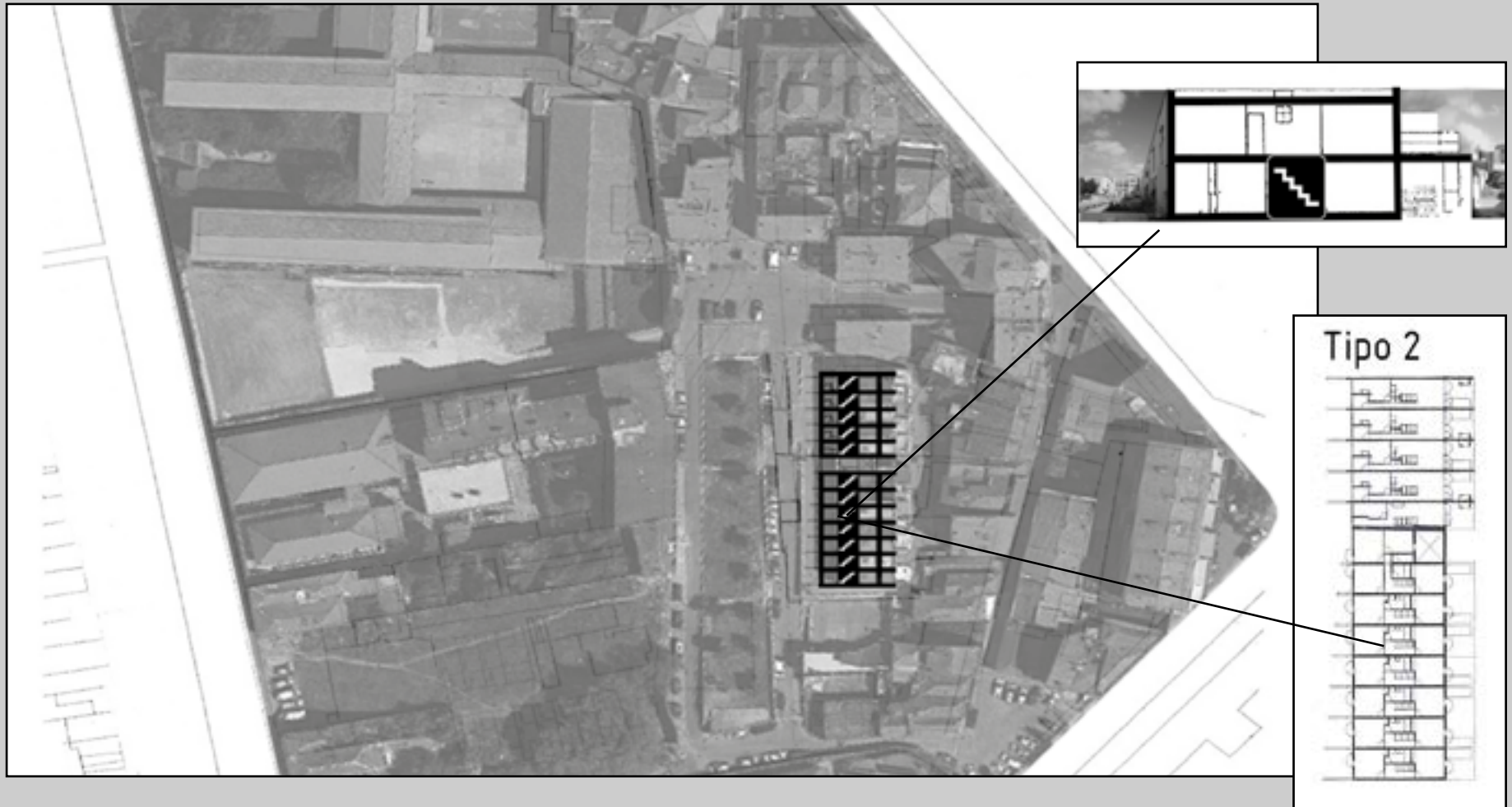
- Het psychologische plan

São Victor werd, net zoals de ilhas geconstrueerd binnenin het bouwblok, met gebruik van de low culture of taal van het volk: nl. de regionale architectuurtaal als planningshulpmiddel in de moeilijke politieke/economische omstandigheden van de jaren '70. De plaats of het vernaculaire was zeker van belang. Het urbane weefsel van illegale en spontane buurten werd verkozen. Een behoorlijke sociale huisvesting voor bewoners werd voorzien en men voorkwam de foute plaatsing van bevolking met een laag inkomen.

Álvaro Siza gebruikte oorspronkelijk conceptueel de volumetrie van de ruïnes van een eerdere ilha op die plek uit het verleden, ondanks de vele sporen van vernieling. De binnenkant van het bouwblok was nl. al bepaald: met ilhas, afgesloten van de omgeving. Hij opteerde er voor om relictten als de bestaande muren (figuren 46, 47) binnenin het bouwblok te hergebruiken om zo het lokale geheugen te respecteren en te behouden. De ruïnes werden als referentie gebruikt voor de organisatieve structuur bij de nieuwe inplanting, maar ook de bestaande fundering werd herbruikt op de moeilijke topografie van Porto en haar terrassen. Uiteindelijk was slechts maar een deel van het project gebouwd en waren er ook veel minder muurrestanten zichtbaar dan voorzien op oorspronkelijke plannen. De muurrestanten die wel bleven bestaan waren eenvoudig en ruw. Ze bevatten geen afwerkingen meer (tegels, verf, bepleistering). Andere relictten als voetgangerssteegjes waren hermaakt doorheen de wijk, langs oude bestaande paden en langsheen oude bestaande trappen (figuren 46, 47), dit keer met kwalitatieve intieme, compacte ruimten en externe patio's aan beide zijden. De sfeer van een lange rechte gang bij deze regionale taal was wel behouden aan de achterzijde. Relictten als deze waren een poëtische geste van Álvaro Siza. Gezamenlijke toegangen (figuren 46, 47) waren een typische vernaculaire traditie van een ilha. Deze van de sociale huisvesting van São Victor waren gemaakt op meerdere plaatsen in het bouwblok. Verborgen, net als de toegangen van vroegere ilhas, maar in het bestaande weefsel van Porto uit de jaren '70.¹⁵¹

¹⁵¹ MOURA GADELHO TAVARES Bruno Miguel, Estudo da Operação SAAL-Da teoria à prática. Carácter da sua execução no Porto, Porto, Porto: Universidade Lusíada do Porto (2011), 142

b) Typeplan: een confrontatie met het architecturale concept (typologie)

- Daken
- Privé trap
- Herhaling typologie wooneenheden

Figuur 48: Invulling in het bestaande weefsel, niv 0, 1/1000
Figuur 49: Snede, 1/250
Figuur 50: Plan, niv 0-1, 1/500

- Standaardisatie/functionalisme/rationalisme

Het project van São Victor was geïnspireerd op Duitse Siedlungen van de jaren '20 en kon gezien worden als een vervormde versie van o.a. J.J.P. Oud's Weissenhof rijwoningen of het Kiefhoek.

Oorspronkelijk waren vijf typologieën voorzien: zowel voor nieuwbouw als renovatie, Uiteindelijk werd maar één nieuwbouwtypologie gebouwd wegens economische beperkingen. Hierbij was er door Álvaro Siza naar modern voorbeeld gebruik gemaakt van platte daken (figuur 49). Daarbij had elke wooneenheid twee verdiepingen (figuur 49) zoals bij vele moderne gebouwen uit de jaren '20-'30-'40. Qua typologie en geometrie zijn de volumes van de wooneenheden rechthoekig, identiek, symmetrisch en herhalen ze zich continu in het verlengde van het terrein (figuur 48, 50). Het geheel was heel dicht. De indeling bestond uit in het centrum een trappenkoker om circulatieruimte vrij te maken. Het volume rondom deze trappenkoker was minimaal: kleine ruimtes met een simpele maar functionele organisatie. Hierbij werd het interieur van de woningen vrijgehouden. Tot slot was er een lage kostprijs van het geheel door de keuze aan materiaal, typologie en constructief systeem. Álvaro Siza gebruikte het gebruikelijke constructieve systeem uit midden jaren '70 waarbij beton het centrale element was met blokken van 20cm, soms zichtbaar doorheen het stucco.

- Transformatie constructie

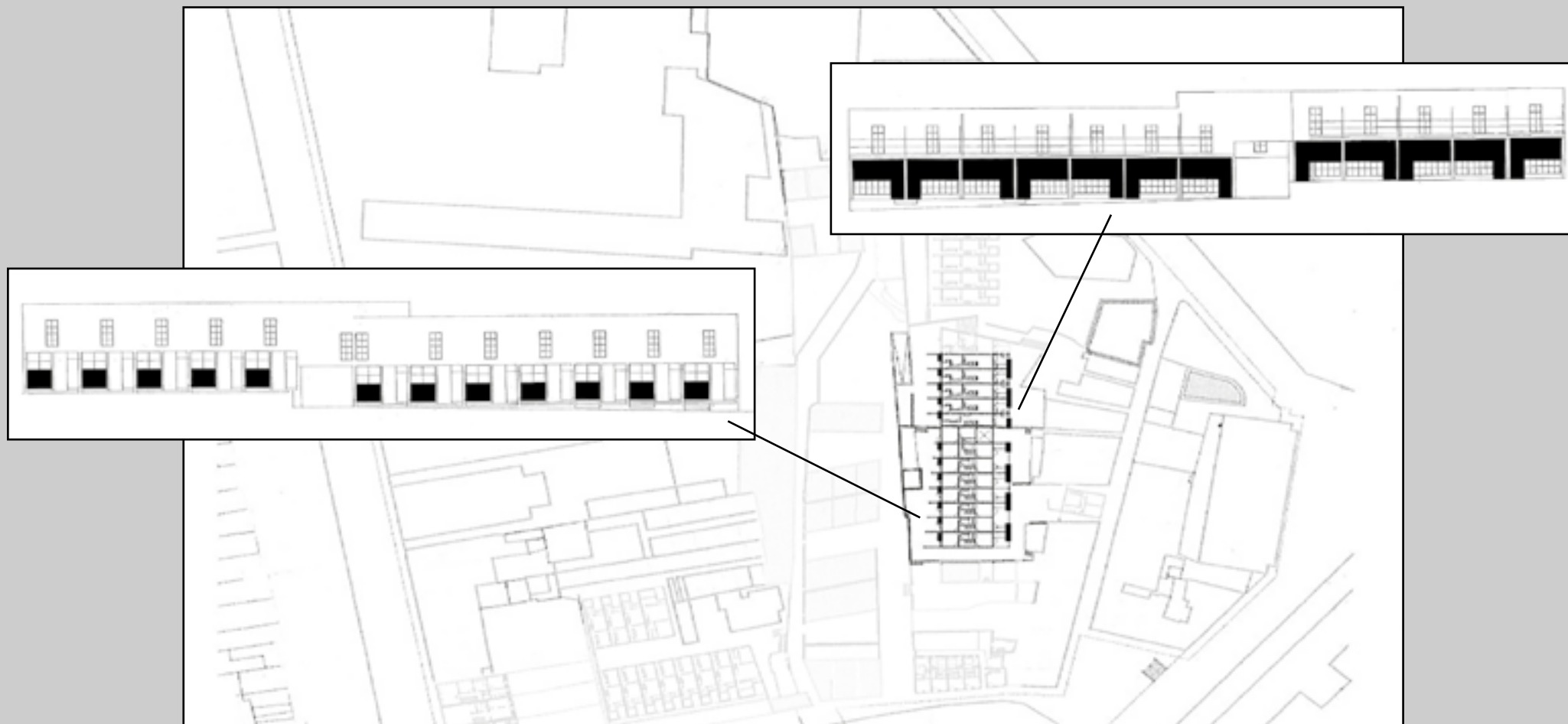
São Victor was geplaatst op een moeilijke site, bestaande uit dense ilhas.

De case liet een vermenging zien met traditionele vernaculaire Portugese architectuur. Net als de meeste hoofdgebouwen van een ilha leek de sociale huisvestingswijk plat vooraan. Een andere economische reden genoodzaakt voor deze keuze was het gebrek aan dakpannen in de jaren '70 bij de gebruikelijke schilddaken als bij ilhas en andere gebouwen in Porto. De gebouwde typologie bestond uit twee verdiepingen net als een ilha. De architect Álvaro Siza hield zich zo ook aan de lokale omgevende schaal. Op het gelijkvloers waren er een slaapkamer, een woonruimte, een langwerpige keuken en een veranda. De bovenste verdieping bestond uit twee slaapkamers en een badkamer. Het binnenkomen was goed aangegeleid met muurtjes als geheugensteuntje aan de oude muren. Achteraan waren er minimumbuitenruimtes aan de voorkant én achterkant. Bij de ilhas was er ook één trappenkoker, maar dan voor een rij woningen. (figuren 48, 49, 50) Tot slot was er verder samenwerking nodig met de bewoners want er was enkel niet gespecialiseerde handarbeid ter beschikking. Ook de 'Ilhas' werden gebouwd uit grote blokken. (graniet).^{152 153}

¹⁵² Deze bijdrage is gebaseerd op de film *As Operações SAAL* (2009) onder regie van João Dias, productie van Midas Filmes, redactie van Maria de Lurdes Oliveira.

¹⁵³ MOURA GADELHO TAVARES Bruno Miguel, *Estudo da Operação SAAL-Da teoria à prática. Carácter da sua execução no Porto*, Porto, Porto: Universidade Lusíada do Porto (2011), 142

c) Typeplan: de accessoires en het geheel (detaillering)

■ Vervangen ramen

- Universele woonelementen

Het paradigma van banaliteit en anonimiteit in de sociale huisvesting bleek op het eerste zicht niet ontkrachtigt te zijn: een thuis karakter met collectieve identiteit ontbrak door een gereduceerde vormgeving.

Het concept of materiële verschijning van São Victor bestond uit het gebruik van slechts een paar basisvormen voor een repetitieve geometrie te ontwikkelen dat leidde tot maar een beperkte mate aan architectonische variëteit. De woonelementen waren typerend voor Álvaro Siza eenvoudig: overbodige decoratie was afwezig, abstractie heerste. Álvaro Siza gebruikte hierbij standaardmaterialen, maar met een uiterst zorgvuldige detaillering. De case was strikt minimalistisch, maar had toch een krachtig collectief resultaat.¹⁵⁴

- Regionale woonelementen

De meningen van bewoners over het aandeel van de architect in São Victor waren verdeeld. Ondanks dat de architect een goede poging deed om via conservatie van regionale woonelementen tot een nationale representatieve oplossing te komen, was het bijna onmogelijk voor de bewoners om naar persoonlijke voorkeuren te functioneren. Zijn dominante rol om tot symbolische en representatieve woonelementen te komen zal steeds tot een zekere spanning zorgen waarbij de bewoners architecturale elementen wilden vervangen of aanpassen.

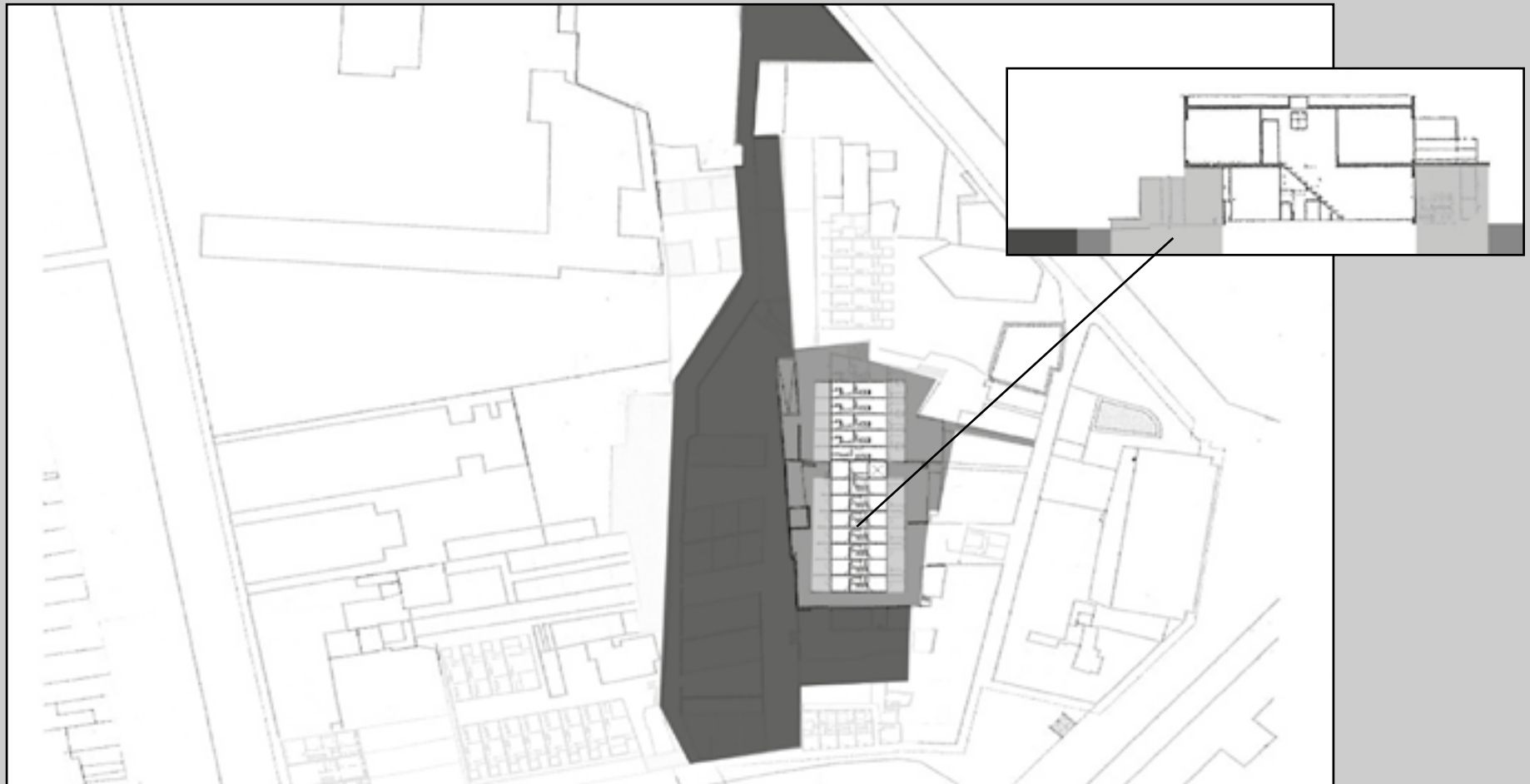
De bewerking van de wooneenheden bestond naar gewoonte van Álvaro Siza uit een assemblage van regionale woonelementen. Sinds de bouw in 1974-1977 was de gevelkleur lichtblauw. Deze kleur was gekozen om klimatologische redenen: de zon afwenden. Ook de geschilderde buitenmuren van ilhas waren gebruikelijk licht gekleurd, in plaaster of azulejos. Ramen en deuren werden oorspronkelijk overwegend verticaal toegepast, in tegenstelling tot het modernisme. Dit voor alweer de economische moeilijke reden van de jaren '70 en voor klimatologische redenen in het Mediterrane land. Het was een verplichte knipoog naar de Cycladische architectuur waarbij zon steeds overvloedig aanwezig was. Het aantal ramen in het oorspronkelijke ontwerp was echter verminderd. Ook de hoogte van ramen op het gelijkvloers was spaarzamer geworden. Álvaro Siza had de ramen en deuren zelf ontworpen als 'Gesamtkunstwerk' bij het geheel, gelijk voor een grote groep. Latere bewoners hadden dan toch de frêle donkerbruine houten ramen en deuren vervangen naar eigen keuze (vb. aluminium (figuren 51, 52, 53). Álvaro Siza maakte bij São Victor oorspronkelijk gebruik van plaaster voor de buitenmuren, later werd ook hier bovenop isolerende folie geplaatst met één zijde van het project uit golfplaten.^{155 156}

¹⁵⁴ VAN DER HEIJDEN Hans, *Tuindorp Kethel Schiedam. Noddy, Noddier, Noddiest*, Rotterdam, Bussum: Uitgeverij THOTH (2004), 12.

¹⁵⁵ ANGELILLO Antonio, *Álvaro Siza. Writings on Architecture*, Milaan, London: Thames and Hudson (1997), 207.

¹⁵⁶ Deze bijdrage is gebaseerd op de getuigenissen van enkele bewoners van de case studies, Évora/Porto (2014), 30 juli/6 augustus.

d) Typeplan: spatiale en sociale relaties (sociologie)

- Publieke zones

De belangrijkste doelstelling van de Moderne Beweging was steeds om de klassieke complementariteit, contradictie of oppositie van het private (overeenkomend met de individuele sociale huisvestingseenheden (figuren 54, 55)) en het publieke (collectieve voorzieningen, diensten, functies) te bevorderen zonder intieme compacte ruimtes.

Bij São Victor was er echter een afwezigheid van voorzieningen op projectniveau. Daarom was er plaats gemaakt door Álvaro Siza voor ontmoetingen met gemeenschappelijk publiek/collectief plein, vooraan de wooneenheden waar zich de adressen bevonden. Toch werd je als bezoeker geobserveerd wegens de kleine schaal van het project en de geslotenheid van het bouwblok. Direct werd gevraagd wat je kwam doen.¹⁵⁷

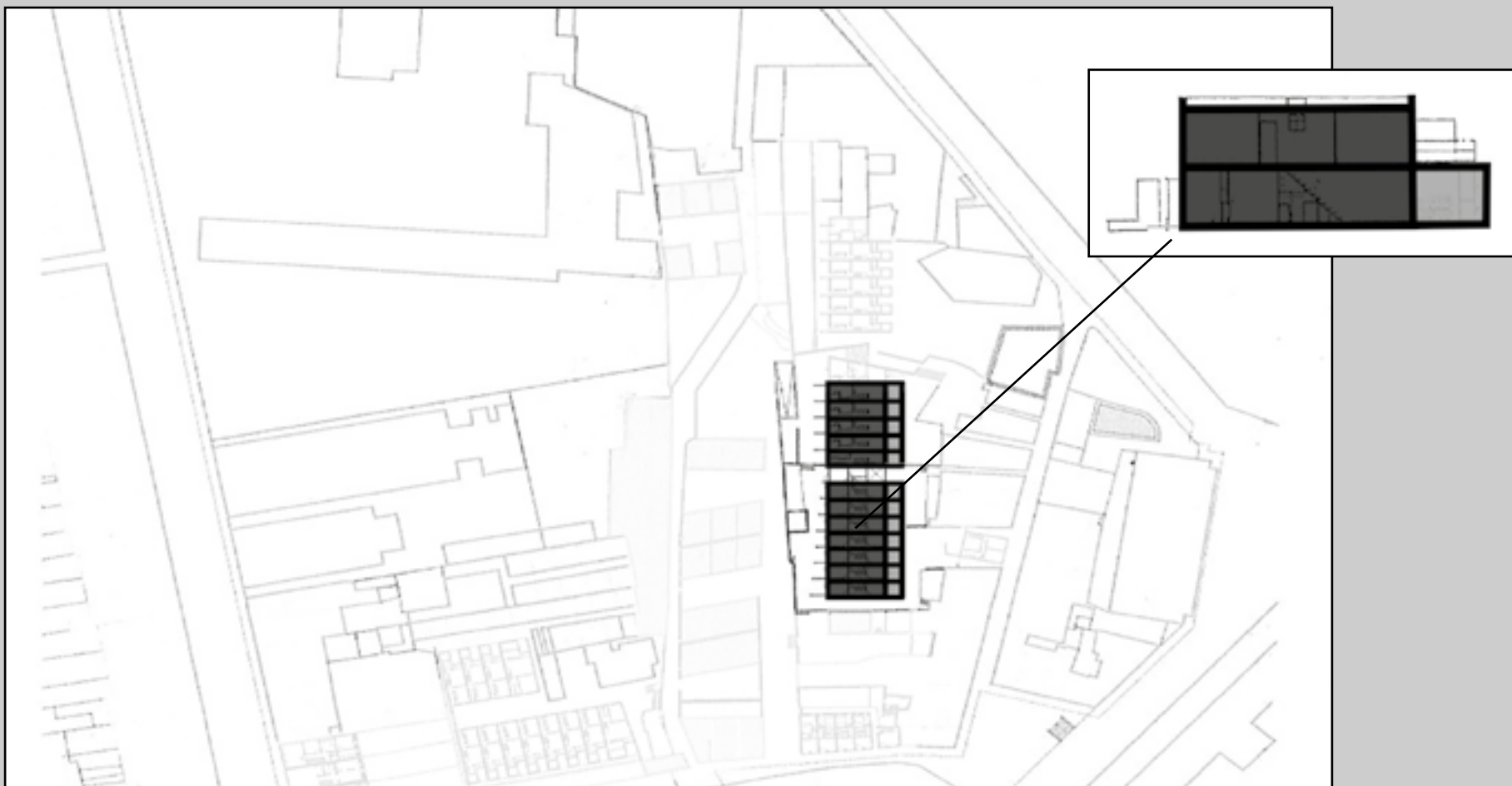
- Toe-eigening

Tijdens de jaren '70 werd het plein als parking (figuur 54) gebruikt, wat niet de bedoeling was, zonder samenhang op een plek voor ontmoetingen. Een publiek/collectief plein was daarentegen toch wel bijzonder in een bouwblok dat voordien totaal geen plein bevatte, zie naar de nauwe gebruikelijke inplanting van ilhas bestaande uit een semi-publieke/collectieve gang. Semi omdat ook bezoekers en passanten binnen konden in de pit van het bouwblok, hoewel dit amper gebeurde door de verstopte of besloten toegang.

Hiervoor was er dan ook via Álvaro Siza ter compensatie een andere toepassing van de openbare plaats met intiemere semi-collectieve ruimten (figuren 54, 55): open voortuintjes met wat siergroen en achterkanten met een achterpad. Dit zorgde voor een net iets privatere/individuele toegeëigende sfeer met bloempotten, een waslijn,.... dat men van bij de ilhas kende. Doordat deze ruimten niet afgesloten waren, maar enkel aangeduid met open lage voorzichtige muurtjes, werden deze al vlug latente zones. Daarbij waren de semi-collectieve ruimten aan de achterkanten zo informeel en smal dat wanneer u passeerde op een bijna voyeuristische manier het alledaagse leven ervaarde.

¹⁵⁷ BOUDON Philippe, "Pessac de Le Corbusier", *Collection Aspects de l'Urbanisme*, Paris, Paris: Dunod (1977), 35.

e) Typeplan: de representatie van de bewoners (personalisatie)

- Universeel stereotiep

Bij het universele modernisme dacht men aan een globale homogeniteit en conformisme. De architecten ervan zochten naar ongedifferentieerde gevels met algemene, strikte, identieke regels voor alle individuen. Elk individu was gelijk.

Álvaro Siza deed dit ook in functie van het statische geperfectioneerde 'Gesamtkunstwerk' en legde de gebruiker zijn stijl op, wat botste met de gebruikelijke alledaagse heterogeniteit.

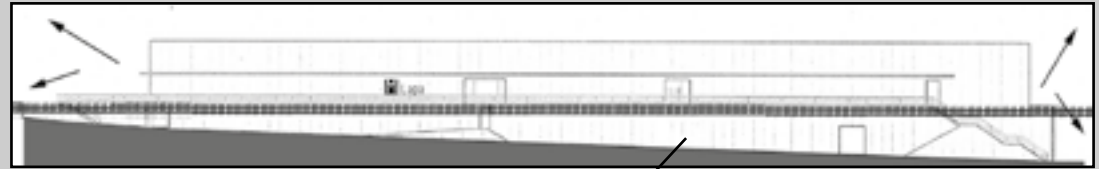
- Regionaal stereotiep

De gebruiker/bewoner had kritiek op het universele gedachtegoed. Hij had individuele alternatieve voorkeuren, subjectieve waarden waardoor elke woning correspondeerde met zijn persoonlijkheid en dit verschil in expressie met zijn naaste buur wil de uitdrukken. Bewoners bleken in toenemende mate onderhoud- en verbeteringsactiviteiten te hebben ontplooid. De wooneenheden waren aan verandering onderhevig geweest. Het urbane weefsel was nl. een cultureel verankerd patroon van menselijk gedrag en in het traditionele gesloten bouwblok waren op een vanzelfsprekende manier verschillen rondom de woning aanwezig, die hecht en hardnekkig verankerd bleken te zijn.

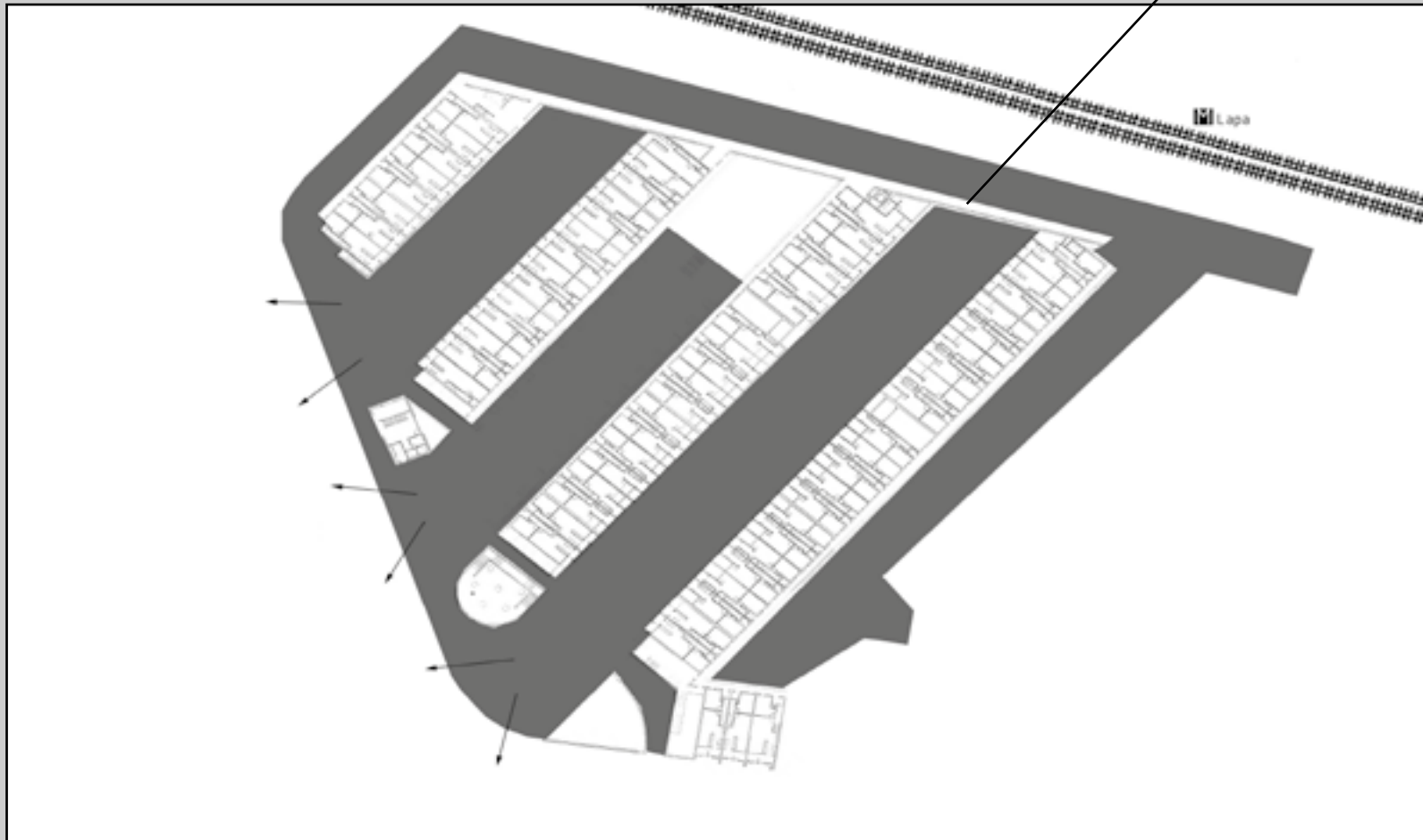
Een voorbeeld was dat in tegenstelling tot de bedoelingen van Álvaro Siza bijna alle bewoners de afwerkingen binnenshuis naar eigen smaak hadden aangepast. Eenvoudige karweien, zoals het binnenschilderwerk en het behangen van wanden waren overal uitgevoerd. Een ander, verdergaande en zeer duidelijk voorbeeld was het oorspronkelijke open terras tijdens de jaren '70, bedoeld als semi-publieke/collectieve ruimte: tot op heden waren al deze terrassen na ingreep omgebouwd tot gesloten private/individuele veranda's (figuren 56, 57) en waren er niets meer te zien van de oorspronkelijke ramen en deuren. De achterkanten van de wooneenheden waren onherkenbaar veranderd. De redenen hiervoor bleken na gesprek met een bewoonster: 'het voorziet een extra kamer/ bergplaats, want de zitkamer is al zo klein', 'het is veranderd om klimatologische reden, want de oorspronkelijke ramen en deuren zijn erg dun',... De vrijgekomen extra ruimte was dan telkens op verschillende manieren benut. De afzonderlijke toevoegingen introduceerden terug het verschil tussen voor-en achterkanten.¹⁵⁸

¹⁵⁸ BOUDON Philippe, "Pessac de Le Corbusier", *Collection Aspects de l'Urbanisme*, Paris, Paris: Dunod (1977), 35.

6.2.2 Bouça (1973-1979, 2001-2006)

a) Typeplan: de architecturale plaatsing in de (sub)urbane compositie (inplanting)

Metrolijn
↗ Openen naar context

- Het praktische plan

De inplanting van een urbanistische compositie bestond in het modernisme vaak uit de stedenbouwkundige ideologie of formule aan rijvorming om economisch voordelige redenen: ruimtebesparing, materiaalbesparing, herhaling van techniek, functionalisme, rationalisme en standaardisatie. De opvattingen van de modernisten waren in functie van prestatie en productie.

De compositie van de inplanting van Bouça bestond dan ook bij Álvaro Siza om die reden uit vier langwerpige parallelle blokken. Elk blok was een onafhankelijk volume. Het totaal bestond uit 128 wooneenheden.¹⁵⁹

---

¹⁵⁹ BOUDON Philippe, "Pessac de Le Corbusier", *Collection Aspects de l'Urbanisme*, Paris, Paris: Dunod (1977), 35.

- Het psychologische plan

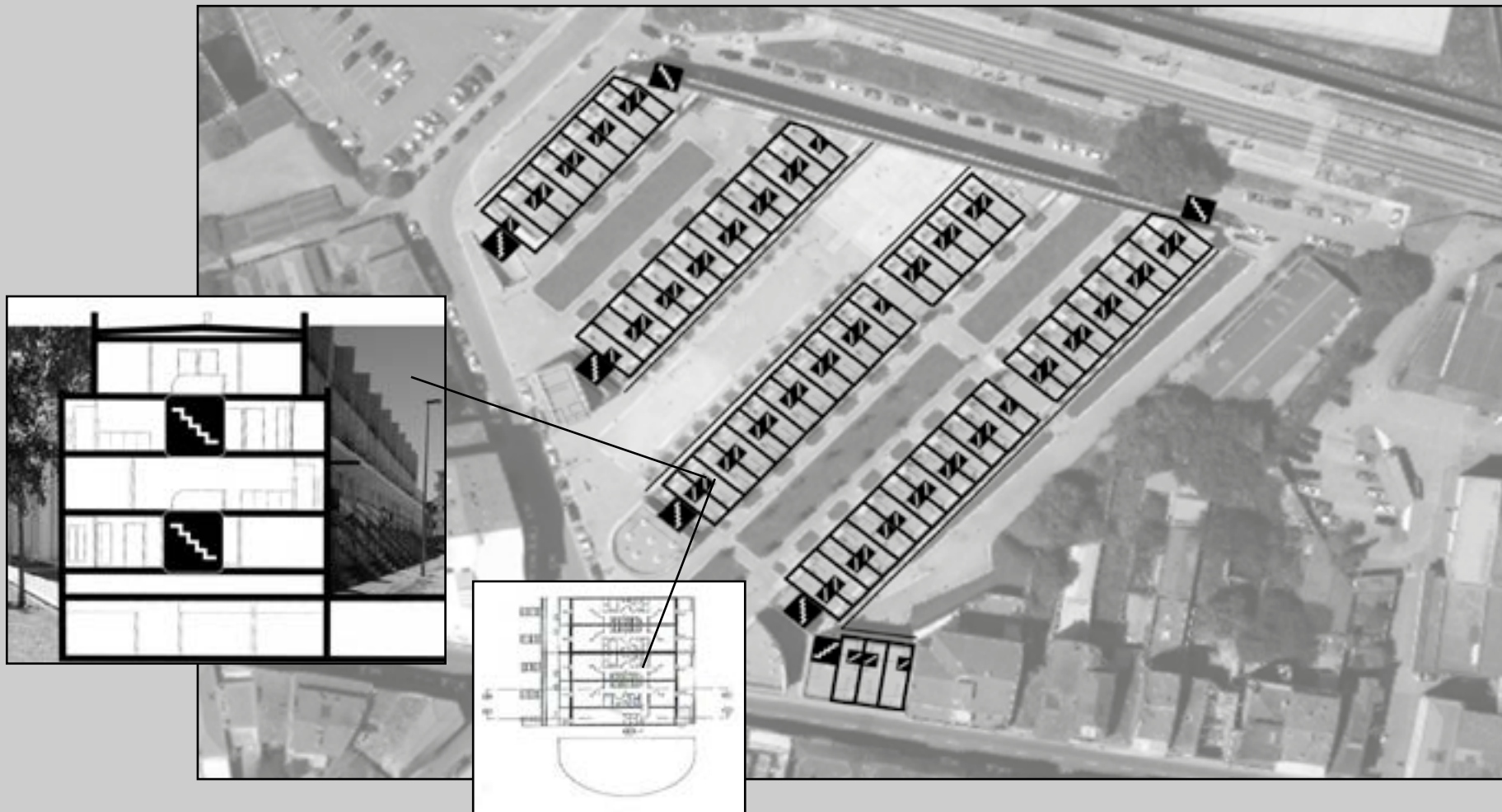
Het concept van dit project werd niet beïnvloed door relictten wegens gebrek aan, maar enkel door zijn nabije context.

Dit omvatte: de ligging aan een metrolijn (figuren 58, 59), één van Porto's belangrijkste assen. Een later toegevoegde verbindende muur met circulatie voor voetgangers zou voor akoestische bescherming hiertegen zorgen. Verder bevatte Siza's sterke concept: het openen naar de stad toe (figuur 58). Het werd een openere versie van de verweven ilhas. Álvaro Siza dacht na over microschaal, over inplanting en over het spel tussen vol en leeg zodat alles paste in de context: er ontstond zo een continue urbaniteit. Binnen de omkadering van SAAL Norte werd dan ook getracht met dit project een aansluitende 'stad' te maken.¹⁶⁰

---

¹⁶⁰ MOURA GADELHO TAVARES Bruno Miguel, *Estudo da Operação SAAL-Da teoria à prática. Carácter da sua execução no Porto*, Porto, Porto: Universidade Lusíada do Porto (2011), 142.

b) Typeplan: een confrontatie met het architecturale concept (typologie)

- Daken
- Gallerij
- Privé trap (klein), Publieke trap (groot)
- Herhaling typologie wooneenheden

Figuur 60: Invulling in het bestaande weefsel, niv 2, 1/1000
Figuur 61: Snede, 1/250
Figuur 62: Plan, niv 3, 1/500

- Standaardisatie/functionalisme/rationalisme

Werken uit de jaren '20 en '30 dienden weer als inspiratie: vb. het Siedlung Schillerpark van Bruno Taut in Berlijn, de sociale wijken van J.J.P. Oud in Nederland en de gelijkenissen met de Zeilenbau-typologie van Mart Stam. Dit was te zien aan de gecontroleerde radicale typologie/opzet met een minimale kostprijs. Standaardisatie was steeds fundamenteel. Een invloed voor de veranda's waren de identieke woningen van Alvar Alto voor de Fábrica Swila in Kotka, Finland, 1936-1954.

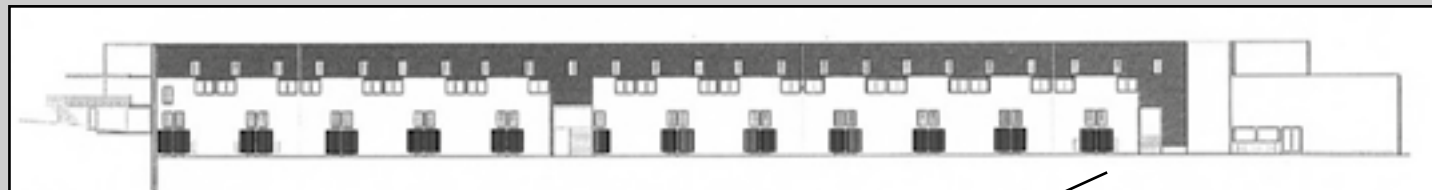
Net als de voorgaande case studie van Álvaro Siza had de sociale huisvesting van Bouça een plat dak om dezelfde moderne redenen (figuur 61). Dit keer was echter elke wooneenheid een gespiegelde duplex van twee verdiepingen (figuur 62). Telkens werden twee diepe en dense duplexen verticaal gestapeld zodat het geheel vier verdiepingen telde. Op de complexe doorsnede zagen we het gelijkvloers en de 3e verdieping als meest private compartimenten met slaapkamers en een badkamer. De tussenliggende verdiepingen 1 en 2 hadden een sociaal karakter met een woonruimte, een keuken en een wasruimte. Het plan moest functioneel zijn om de structuur met onafhankelijke wooneenheden en lange volumetrie met brede ruimtes te laten herhalen. Ook waren er gecontroleerde constructiemethoden als het bevrijden van de ruimte d.m.v. een vrij plan. Het goed omschreven technische systeem met draagmuren en drastische vermindering van het aantal kolommen was dus verantwoordelijk voor het interieur. Daarbij werd de belasting van de vloer verlaagd met blokken Ytong voor de binnenmuren.¹⁶¹

- Transformatie constructie

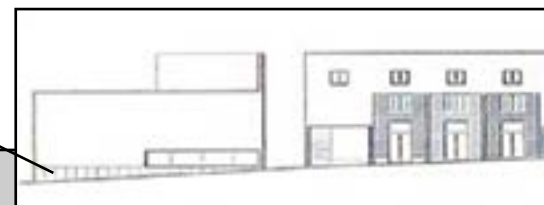
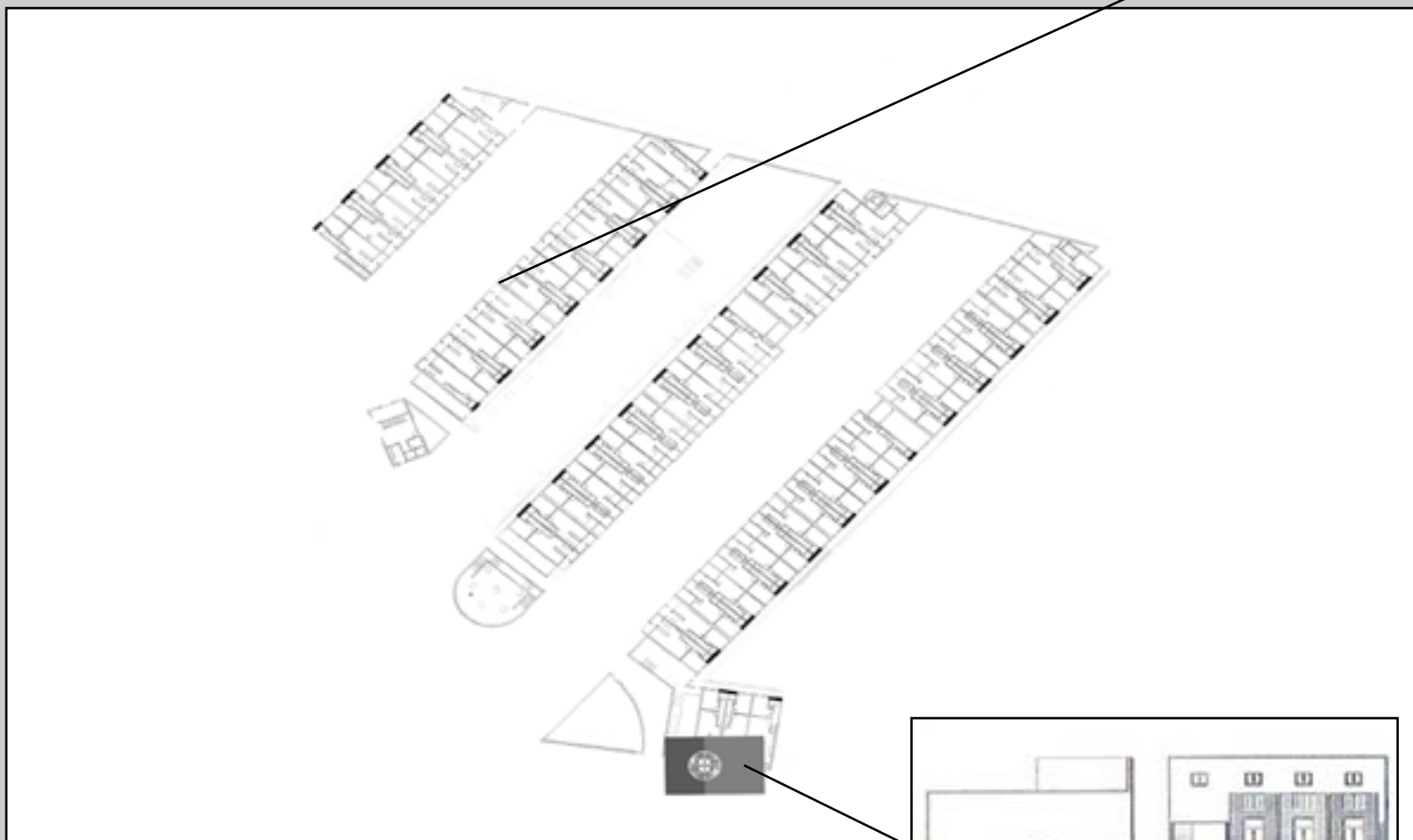
Het constructieve systeem was aangepast aan het gebruikelijke traditionele van midden jaren '70 i.p.v. een industrieel bouwsysteem. Hiervoor waren er weer economische factoren, want elke financiële hulpbron was welkom door de stijgende productiekosten in die tijd.

Het hoofdgebouw van een ilha kon net iets hoger zijn dan twee verdiepingen naargelang de kroonlijsthoogte in de straat, dus zo moest ook Bouça volgens Álvaro Siza net iets hoger zijn met vier verdiepingen. De toegangen voor eigenaars van elk zo'n duplex was bereikbaar langs buiten via trappen aan de uiteinden (figuren 60, 61) en een gemeenschappelijke galerij, naar voorbeeld van de typologie van de ilha. Binnenin elke duplex zat centraal een trappenkoker, naar traditie van het hoofdgebouw bij deze regionale architectuurtaal. Qua materiaal betekende het gebruikelijke constructieve systeem midden jaren '70 voor dit project werken met de traditionele kennis van bouwen en werken met goedkope materialen als betonblokken, hoewel de muur van de metrolijn uit betonplaten bestond.

¹⁶¹ MOURA GADELHO TAVARES Bruno Miguel, Estudo da Operação SAAL-Da teoria à prática. Carácter da sua execução no Porto, Porto, Porto: Universidade Lusíada do Porto (2011), 142.

c) Typeplan: de accessoires en het geheel (detaillering)

- Traliewerk
- 'Azulejos' driekleur

Figuur 63: Invulling in het bestaande weefsel, niv 2, 1/1000
 Figuur 64: Gevel west, 1/500
 Figuur 65: Gevel Zuid 1/500

- Universele woonelementen

De buitenmuren waren gebruikelijk wit als in het universele modernisme uit het Interbellum.

Dit keert had de hoogste verdieping een donkerrode kleur als eerbetoon van Álvaro Siza aan de moderne architect Mart Stam.

- Regionale woonelementen

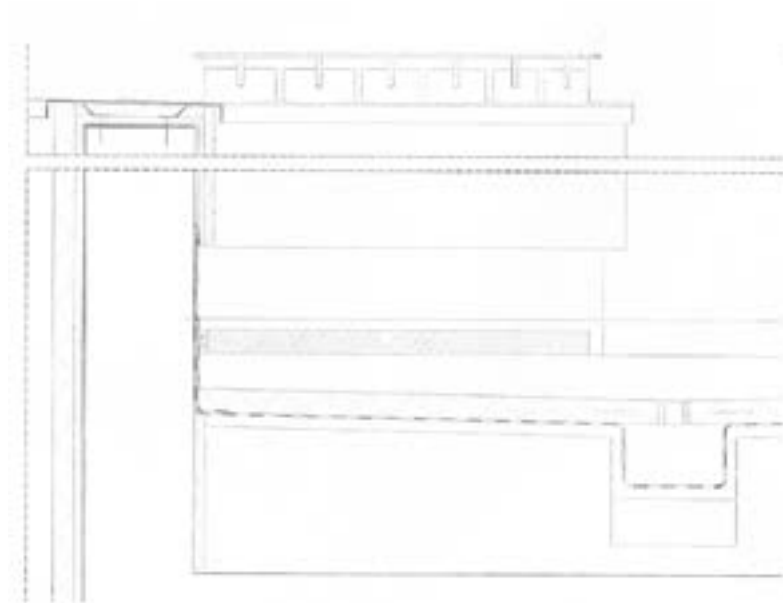
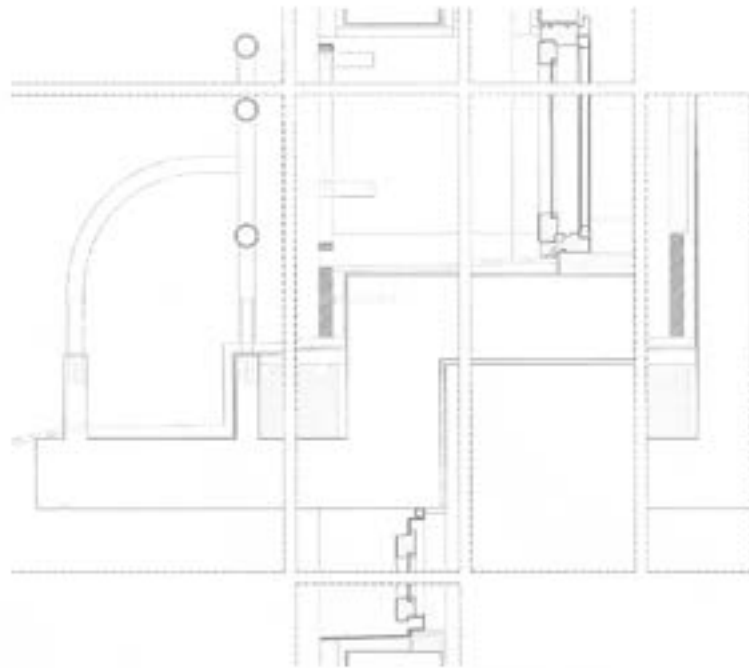
De dominante rol van de architect om tot symbolische en representatieve woonelementen te komen bleef sterk aanwezig.

Zo hadden drie commerciële ruimtes aan de belangrijke Rua da Boavista elk een andere kleur: groen, geel en rood (figuren 63, 65). Deze kleuren stonden in de volgorde van de Portugese vlag. Verder bestonden de ramen en deuren uit een gelimiteerd palet en waren telkens verticaal. Dit om dezelfde economische en klimatologische redenen als bij de sociale huisvesting van São Victor. Ook nu weer maakte Álvaro Siza een 'Gesamtkunstwerk', maar dit keer bleven de oorspronkelijke ramen en deuren behouden of zijn herplaatst bij de renovatie van 2001-2006. De deuren van elke inkom op niv. 0 en 2 hadden nu wel veilige tralies (figuur 63,64) terwijl de sociale huisvesting van São Victor dit niet had en de ilhas ook niet.

De materialisatie van de afwerking bestond uit isolatie, staal, hout, beton,... (figuren 66, 67) De winkels aan de Rua da Boavista kregen 'Azulejos'. Dit was een typisch traditioneel Portugese/Andalusisch gebruik, vooral voorkomend in Lissabon, waarmee zowel binnenmuren als buitenmuren, woningen als andere gebouwen werden bekleed. De tegels bij Bouça bevatten echter geen tekeningen en waren gesimplificeerd.¹⁶²

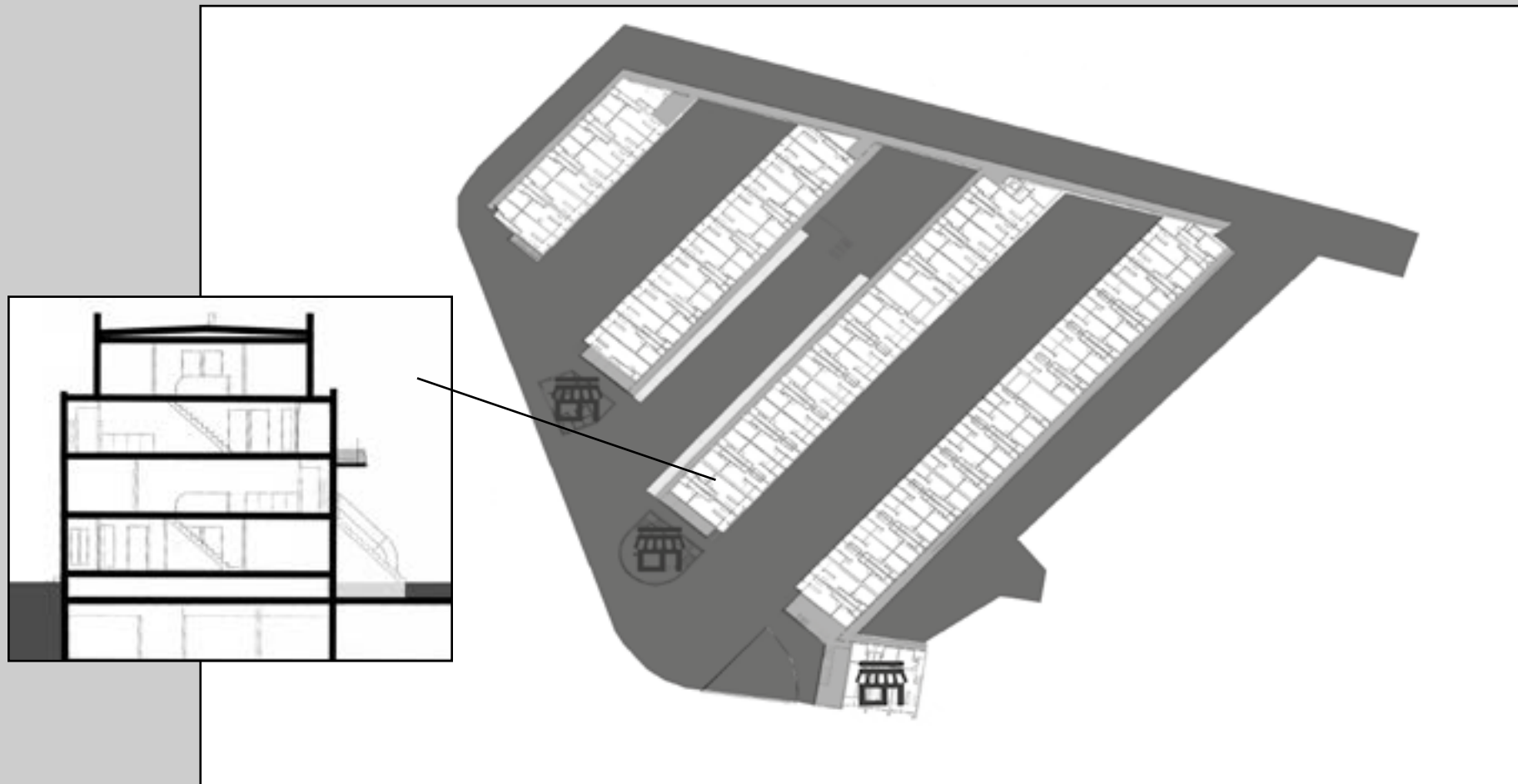
---

¹⁶² Deze bijdrage is gebaseerd op de film *As Operações SAAL* (2009) onder regie van João Dias, productie van Midas Filmes, redactie van Maria de Lurdes Oliveira.

d) Typeplan: spatiale en sociale relaties (sociologie)

140

- Publiek
- Semi-collectief
- Privé
- Commercieel

Figuur 68: Invulling in het bestaande weefsel, niv 2, 1/1000
Figuur 69: Snede, 1/250

- Publieke zones

Weer was het de belangrijkste doelstelling van de Moderne Beweging om het publieke/collectieve te bevorderen. Daarbij hoorde een fysiek en individueel isolement tussen de verschillende wooneenheden. Het ging om de elementaire menselijke behoeften van zich af te scheiden om de houding tot het publieke domein te regelen.

De architectuur van Bouça had in tegenstelling tot São Víctor wél een programma met sociaal karakter waaronder collectieve en commerciële voorzieningen als winkels, een bibliotheek, enz. aan de uiteindes van de case die dan de omliggende urbane wijk raakten (figuur 68). Zo kon het een belangrijke bijdrage, niet alleen voor de architectuur van Álvaro Siza maar voor heel de wijk Bouça betekenen. De circulatie met traphallen waaraan galerijen aansluiten die toegang gaven aan de bovenste adressen waren semi-collectief (figuur 68).¹⁶³

- Toe-eigening

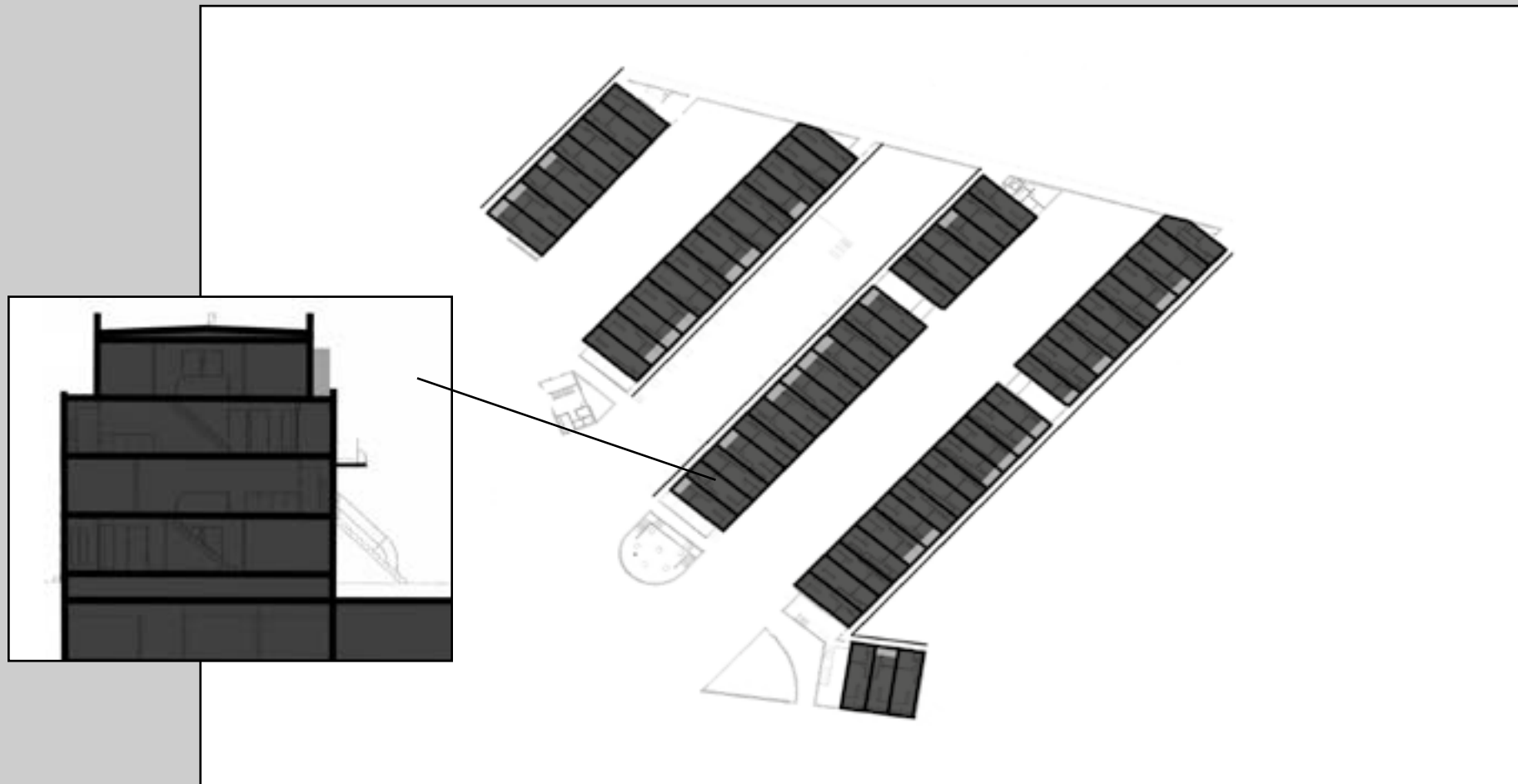
De case van Bouça werd steeds geslotener naar zijn omgeving toe wegens veranderde omstandigheden als het aanleggen van een muur tegen de metrolijn die de vier blokken verbond. Na de jaren '70 verdween de openheid naar de omliggende urbane wijk daardoor deels. Ook was er een tendens naar een meer gesloten vorm door de bewoners zelf. Hiertegenover stond dat de case van Bouça opener steeds werd naar haar eigen bewoners toe sinds de renovatie in 2001-2006.

Dit zag u doordat de auto koning was tijdens de jaren '70 en men kon parkeren op de door Álvaro Siza ontworpen publieke pleinen tussen de vier langwerpige parallelle blokken, hoewel er een ondergrondse parking voorzien was en desondanks het programma met sociaal karakter. De auto was een verworvenheid die lang niet deel uitmaakte van het wonen. Daarenboven werden afgesloten private/individuele voortuinen tijdens de jaren '70 waarin de bewoners zeer actief waren geweest steeds individueler en informeler (figuur 68, 69), na renovatie in 2001-2006 volstonden enkel latente zones of verloren ruimten met een grasperk en trappen voor privacy en tegen inkijk. Door de afwezigheid van afbakeningen waren woning, buitenruimte en openbaar gebied hecht aan elkaar verknoopt, genuanceerd. Grenzen waren niet meer duidelijk. Elke buitenruimte was nu geclaimd als publiek/collectief. Het maaiveld was zo continue mogelijk en de wooneenheden waren er terug op georiënteerd.¹⁶⁴

¹⁶³ BOUDON Philippe, "Pessac de Le Corbusier", *Collection Aspects de l'Urbanisme*, Paris, Paris: Dunod (1977), 35

¹⁶⁴ VAN DER HEIJDEN Hans, *Tuindorp Kethel Schiedam. Noddy, Noddier, Noddier*, Rotterdam, Bussum: Uitgeverij THOTH (2004), 12.

e) Typeplan: de representatie van de bewoners (personalisatie)

- Universeel stereotiep

Net als bij het universele modernisme dacht men aan homogeniteit met algemene, identieke regels voor alle bewoners. Dat aspect was niet gelimiteerd tot enkel de gevels.

Bij de case van Bouça keerde men steeds terug het universele, want bij de renovatie in 2001-2006 werd teruggegrepen naar het oorspronkelijke originele idee van Álvaro Siza. Niet alleen de schil, maar ook het interieur was gerenoveerd.¹⁶⁵

- Regionaal stereotiep

Tijdens de jaren '70 personaliseerden de bewoners hun wooneenheid al vlug naar een meer traditionele vormgeving na ingebruikname. Men snakte naar reflectie van zichzelf, expressie en personalisatie. De bewoners hadden hun woningen in de tijd in meer of mindere mate aan veranderende behoeften aangepast. Hoe langer de woonduur/levensduur van het gebouw, hoe meer eenvoudige karweiën er waren uitgevoerd. Er was een veelheid aan door bewoner zelf aangebrachte verbeteringen. Hoe verhouden de bewonerstoevoegingen zich tot het ontwerp? Ze overschreden het incidentele. Dat kwam doordat in de hedendaagse stad niet zoiets bestond als een homogene, stabiele bewonersgroep met gedeelde doeleinden. Er waren wisselende belangen en coalities in een steeds vernieuwende gemeenschap. De tijd had vat gekregen op het project. In 2001-2006 werden de veranderingen ongedaan gemaakt en opgeschoond.

Die veranderingen waren zowel in het exterieur als interieur vertaald. Exterieur kregen de gevels allerlei bewuste aanbouwen als veranda's (figuren 70, 71) om het formaat van het 'Existenzminimum' uit te breiden. Ramen en deuren werden vervangen naar eigen keuze/tevredenheid, privacy-schermen werden geplaatst en de oorspronkelijke voortuintjes kregen zelf gemetselde muurtjes i.p.v. de identieke afscherming die was voorzien. Alle materialen van deze uitbundige modificaties kwamen – herkenbaar – uit de doe-het-zelf zaak. Er was oorspronkelijk geen scherpe scheiding tussen de interieurs en de schil van de wooneenheden. In het interieur waren meubelen zoals kasten in oorspronkelijke staat strak, ingewerkt en van lichte kleur. Bij in gebruik name verdwenen die meubelen onder planten en huiselijke voorwerpen van conservatieve antieke stijl door gebrek aan opslagruimte. Er was een accumulatie van allerhande intense toevoegingen of attributen door bewoners. De visuele diepte van het langwerpige woonelement was uiteindelijk weg.¹⁶⁶

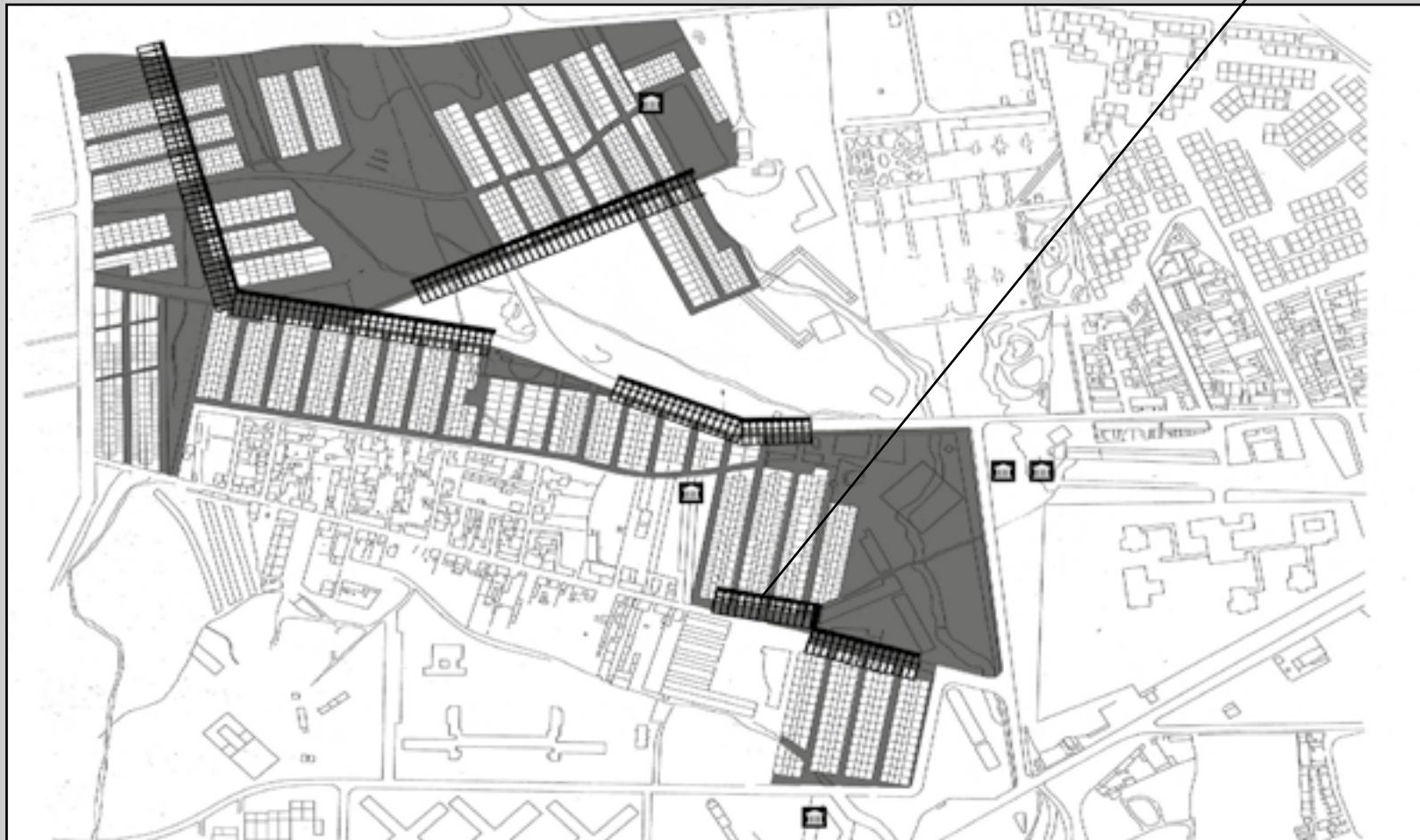
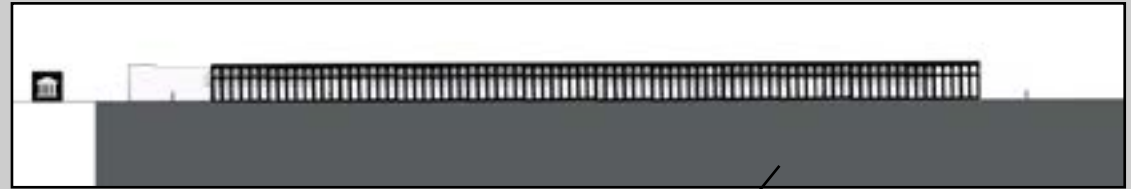
¹⁶⁵ BOUDON Philippe, "Pessac de Le Corbusier", *Collection Aspects de l'Urbanisme*, Paris, Paris: Dunod (1977), 35

¹⁶⁶ VAN DER HEIJDEN Hans, *Tuindorp Kethel Schiedam. Noddy, Noddier, Noddier*, Rotterdam, Bussum: Uitgeverij THOTH (2004), 81

6.3 Regionale taal: 'Quinta'

6.3.1 Quinta da Malagueira (1977-1998)

a) Typeplan: de architecturale plaatsing in de (sub)urbane compositie (inplanting)

- Het praktische plan

Quinta da Malagueira werd ontworpen als suburbane satelietgemeenschap/ideaaldorp met stedelijke dynamiek en geconcentreerde ensembles, divers gegroepeerd. Het totaal omvatte in totaal 1200 woningen. De satelietgemeenschap naast Évora was snel en makkelijk bereikbaar. Het bezat dense condities en met onderbrenging van moderne voorbeelden: vb. opgetilde behuizingen van nutsleidingen. Zo had ook de belangrijkste bouwsteen van het project, het bouwblok met ruggelings geschakelde patio-woningen, bijna universele referenties. De repetitieve rijen aan blokken deden denken aan de Weisenhoff van J.J.P. Oud. De architectonische intenties van Quinta da Malagueira waren in dat opzicht absoluut niet streekgebonden en er was zelfs sprake van een nieuwe rationele stad, als één samenhangend systeem opgevat.

De blokken kregen door Álvaro Siza kloeke, stedelijke maten en leverden een doorlopende begrenzing van de straatruimten op. Het seriële karakter overheerste echter. Schuine hoeken in het stratenplan bijvoorbeeld waren hoogstens aanleiding tot manipulatie van details in het blok, maar niet tot aanpassing van de vorm of maat van het blok als zodanig. De repetitie van verwante woningen en de plaatsing van de blokken brachten een assertieve architectuur met zich mee die ook strikt geometrisch was te waarderen.¹⁶⁷

- Het psychologische plan

Veel kwaliteiten van het suburbane plan om de wanhopige huisvestingsomstandigheden op te lossen waren specifiek voor de tijdperiode van de jaren '70 waarin het tuindorp was gebouwd. Het onderzoek naar de architectonische kracht van de schema's van de gebouwen had geleid tot de constatering dat de buurt van Quinta da Malagueira naast architectonische kwaliteiten, aanzienlijke psychologische waarde had. Het gebied was karakteristieker dan de naaste gebouwen die er stonden. Er was een samenhangend systeem tussen het vernaculaire en de gebouwen. Er werden verwijzingen gedaan om betrokken te blijven bij de stad Évora en niet in volledig isolement te vallen.

Het ontwerp van Quinta da Malagueira door Álvaro Siza kon hierdoor beslist beschouwd worden als één van de belangrijkste woningbouwexperimenten van de vorige eeuw. De kartelende silhouetten van de blokken waren het resultaat van de hoogteverschillen in het terrein, kortom van de topografie van het landschap. De wooneenheden leken soms van op een afstand zo groter en denser. De inplanting ervan gebeurde natuurlijk, aangezien er meerdere aanknopingspunten waren in de context. Álvaro Siza gebruikte deze uit het historische centrum van Évora zoals een aquaduct (figuren 72, 73). Dit was een Romaans kenmerk, later van de Renaissance. Een systeem van aquaducten verbond dan de afgescheiden residentiële clusters of buurten en voorzorg een infrastructuur voor water

¹⁶⁷ BOUDON Philippe, "Pessac de Le Corbusier", *Collection Aspects de l'Urbanisme*, Paris, Paris: Dunod (1977), 35.

en distributie van elektriciteit. Zo werd de technische infrastructuur van de wijk monumentaal gemaakt door een begrijpelijke verwijzing die van het centrum van Évora naar het ommeland liep. De ruimtes hieronder werden gebruikt voor gemeenschappelijk gebruik, winkels, parkeerruimte, recreatie en voetgangerscirculatie. Het systeem was een planningshulpmiddel met bogen dat de ingangen tot winkels en publieke faciliteiten aanduidde. Maar ondanks dat er in Évora en Malagueira zelf uitzonderlijk veel oude overgebleven bezettingsvormen zichtbaar waren als een Arabisch bad, een watertank (figuur 72), kurk eiken, een school, twee windmolens, een oude verblijfplaats en een sinaasappelboomgaard... , lag er ook al een padensysteem. Deze paden werden door mensen bewandeld in verschillende richtingen tussen de dorpen rond Évora: voor naar winkels te gaan , water te halen of om naar het centrum van de stad op de heuveltop te gaan,... De nieuwe huisvesting werd gebouwd in het glooiende landschap in het westen van Évora, langsheen de grote weg naar Lissabon en langsheen twee reeds bestaande wijk-gemeenschappen: Santa Maria en Nossa Senhora da Gloria. Zij creëerden een oost-west as op een roostervormige site als bij Santa Maria. Meerdere buurten ontstonden. Een ander aanknopingspunt was de meanderende stroom die noord-zuid loopt doorheen de site.¹⁶⁸

Toch waren er problemen bij het ontwerpen van Quinta de Malagueira door de aanknopingspunten. Er was het contrast en slechte gebruik van de tussenliggende overgebleven ruimten en de hoog gestructureerde organisatie aan straten met woningen. Sommige elementen als een vijver, een open theater, een dam, een loggia leken daarbij niet krachtig genoeg om het gebouwde te verbinden met het landschap.¹⁶⁹

---

¹⁶⁸ VAN DER HEIJDEN Hans, *Tuindorp Kethel Schiedam. Noddy, Noddier, Noddiest*, Rotterdam, Bussum: Uitgeverij THOTH (2004), 35.

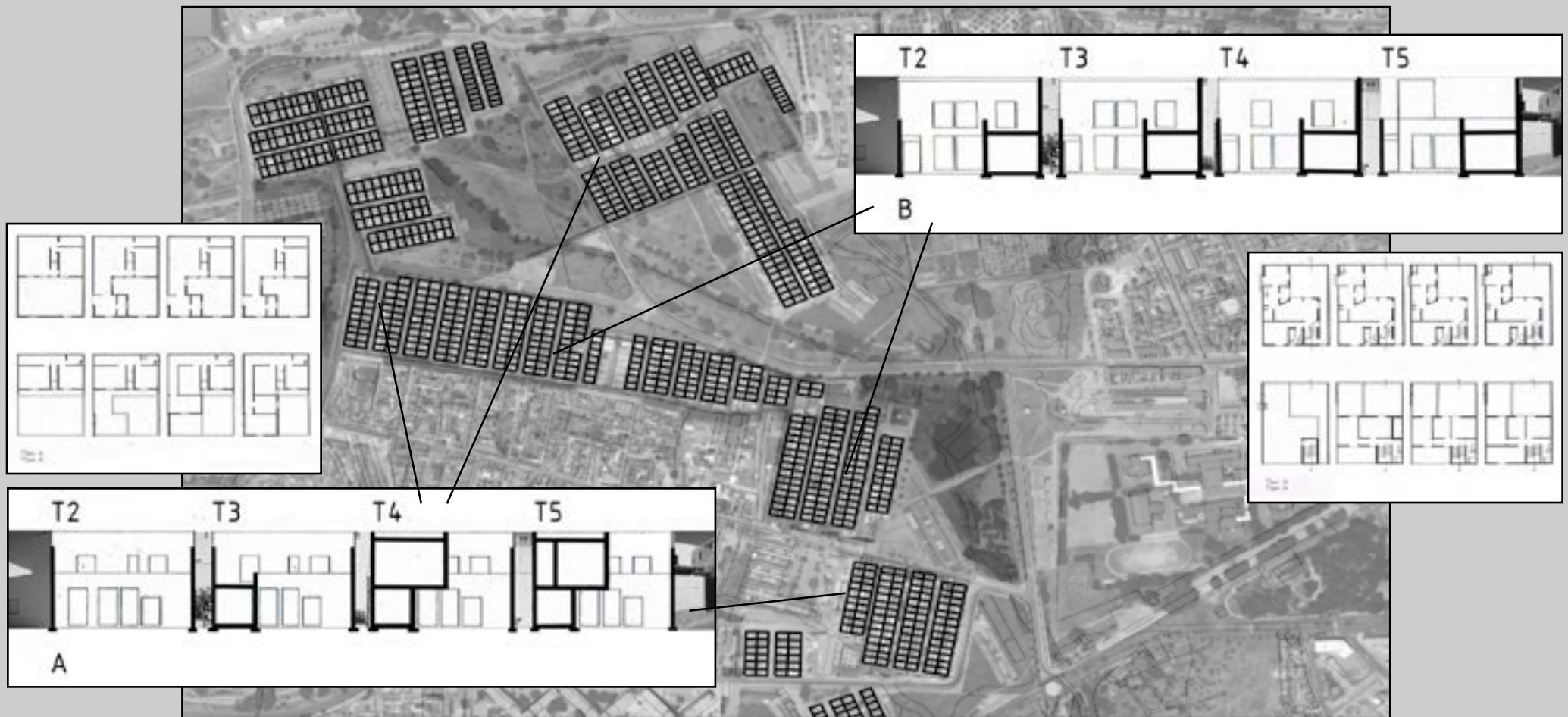
---

¹⁶⁹ ANGELILLO Antonio, *Álvaro Siza. Writings on Architecture*, Milaan, London: Thames and Hudson (1997), 207.

b) Typeplan: een confrontatie met het architecturale concept (typologie)

- Standaardisatie/functionalisme/rationalisme

Het viel op dat de bouwmethodiek en woningtypologie tot hechte, begrijpelijke, variërende schema's van de gebouwen hadden geleid.

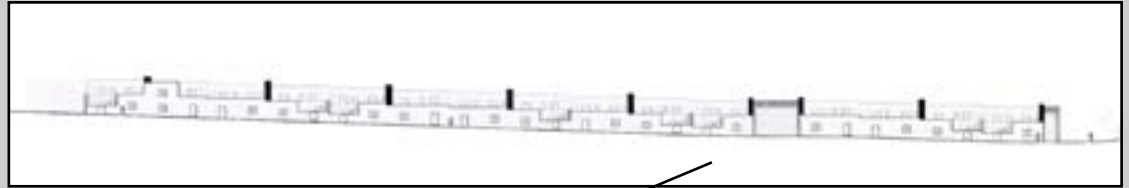
De schaal van Quinta da Malagueira was veel groter dan de Porto case studies, maar de basis met plat dak en twee verdiepingshoge wooneenheden was steeds weer gelijk. Dit keer werd de typologie van de wooneenheden door Álvaro Siza niet gestapeld, maar werden de blokken op allerlei manieren genuanceerd, opgebouwd als een kleine stad zodat er een uitermate grote variëteit aan woningtypen was. Door de combinaties varieerden de muurhoogtes van de toegangspoorthoogte tot de verdiepingshoogte en werd een strikte repetitie doorbroken. De koppen van de blokken werden op verschillende manieren bewerkt. Ze deelden dezelfde kubische kwaliteiten en vol/leeg organisatie. De wooneenheden bestonden uit combinaties, maar waren telkens een L-vormige groep van kamers, gebouwd op een stuk grond van 8x12m. (figuur 77, 78) Er waren meerdere specifieke spatiale configuraties binnenin. Deze L-vormige configuratie bestond uit: een leefruimte, eetruimte en keuken op tuinniveau met een binnentrap die leidt naar de slaapkamers en terrassen boven zodat er verschillende patronen van vol en leeg ontstonden. Voordeel was dat de bewoners door complexiteit aan configuraties geen last hadden van lawaai. Elke wooneenheid had een buitenruimte in de vorm van een patio naar de straatzijde. Er ontstond een rijke driedimensionale compositie door de reeks muurhoogtes van bepaalde configuraties en de verwisselende positie van patio's en terrassen.

- Transformatie constructie

De wijk van Quinta da Malagueira was alleen door de bouwmethode in de lokale tradities verankerd. Het was met gangbare Portugese technieken gebouwd en nam enkele lokale en meer algemene Zuid-Portugese architectonische kenmerken over. Verder was het gebruikte constructieve systeem steeds aangepast aan het gebruikelijke midden jaren '70.

Bij deze sociale huisvesting werd er gewerkt met platte daken om economische redenen tijdens de jaren '70 (figuur 75,76). Dit keer werd er ook voor platte daken gekozen om klimatologische redenen. Doordat het klimaat van Évora zo dor was, werd getracht de weinige regenval op te vangen. Ook in het centrum van Évora waren dakterrassen te vinden. De continue loggiastructuur van het systeem aan aquaducten had een hoogte die overeenkomt met de dakhoogte van een wooneenheid op de tweede verdieping. Álvaro Siza had deze keer de wooneenheden (hoofdtype A en hoofdtype B door elkaar) zo ontworpen om na een tijd te worden uitgebreid door de bewoners, met keuze aan extra slaapkamers (T=aantal slaapkamers), badkamers en dakterrassen naar meerdere types. De wooneenheden werden gebouwd uit manueel zongedroogde betonblokken van lokale productie en daarna bepleisterd. Het systeem van aquaducten bleef daarentegen enkel bestaan uit ruwe betonblokken. De hoekafwerking van de aquaducten was steeds verzorgd als in Évora. Dit zorgde voor een visuele opluchting tussen de repetitieve witte muren van de woningen.¹⁷⁰

¹⁷⁰ VAN DER HEIJDEN Hans, *Tuindorp Kethel Schiedam. Noddy, Noddier, Noddiest*, Rotterdam, Bussum: Uitgeverij THOTH (2004), 107.

c) Typeplan: de accessoires en het geheel (detaillering)

■ Brede schouwen

- Universele woonelementen

Steeds werd ongeveer hetzelfde architecturale vocabularium gebruikt, een herinnering aan het universele modernisme.

Weer was het geheel van de sociale huisvesting wit. Daarbij waren de gebruikte materialen voor de afwerking oorspronkelijk minimaal. (figuur 81) En weer was er een beperkt palet aan verticale raamen deurvormen. Verschillende combinaties aan typologieën aangebracht door Álvaro Siza vielen hierdoor totaal niet op.

- Regionale woonelementen

Het woongebied was hiertegenover toch nog sterk gekleurd door het toetaten van het persoonlijk maken van de architectuur via bewoners. De architectuur ruste niet op het design of de kleur, maar ook niet op het ontbreken ervan.

De woningen waren door Álvaro Siza mede wit gepleisterd zoals de meeste traditionele woningen van de streek Alentejo. Ook was het typisch voor oudere woningen in Portugal om brede schouwen te bezitten (figuren 79, 80). Vermits Évora een oude stad was, vond je deze daar veel terug. Álvaro Siza heeft daarom dit element laten terugkomen als herkenning. Toch begonnen de bewoners al vrij snel na oplevering zelf aanpassingen te doen aan de eigen woning als het schilderen of betegelen

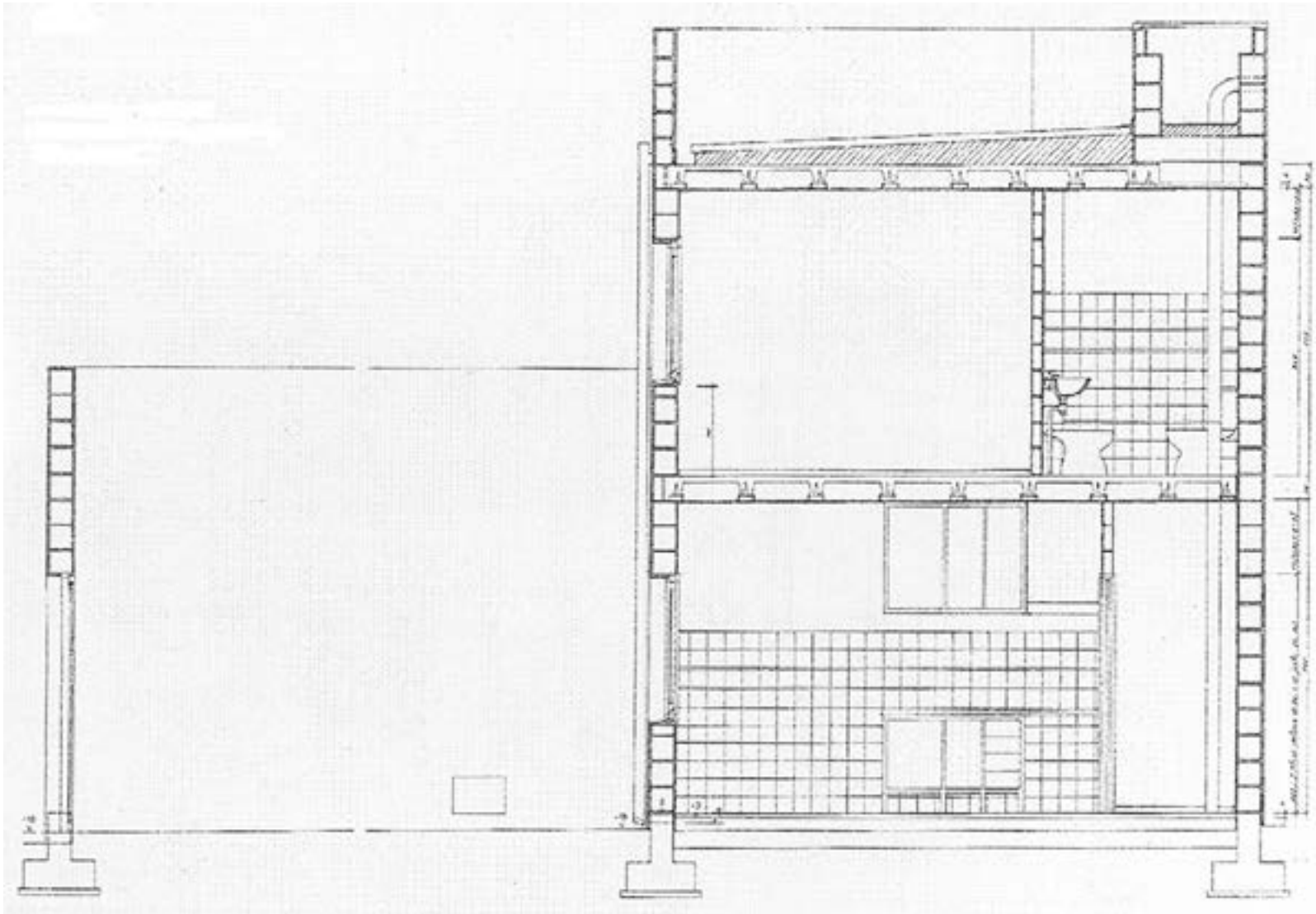
van een plint en/of raam-/deurrand. Dit was specifiek voor de provincie Alentejo en kwam in andere delen van het land minder voor. De bewoners brachten dus, naast de architect ook vernacularisatie in het project. Later volgde een veelheid aan materialen door de vele aanpassingen met accessoires van bewoners zoals: luiken, een hekwerk voor deuren, hekjes op de daktterrassen,... om het minimale ontwerp te personaliseren.¹⁷¹

I have no knowledge of a project more discussed, step-by-step, more patiently revised and re-revised. At least 450 families, in several meetings, have seen it, listened to its explanation by words, models, sketches, drawings, photomontages; they delivered criticism, proposed changes, approved. Municipality technicians and representatives of the population gave their opinion; technicians from my office, from the engineers' office, from several services, have developed and reviewed it; when necessary, they have suggested changes, analysed the economical and technical viability, and coordinated efforts. Many people have officially approved the project. Others, and sometimes the same, have surreptitiously contested it.

Álvaro Siza¹⁷²

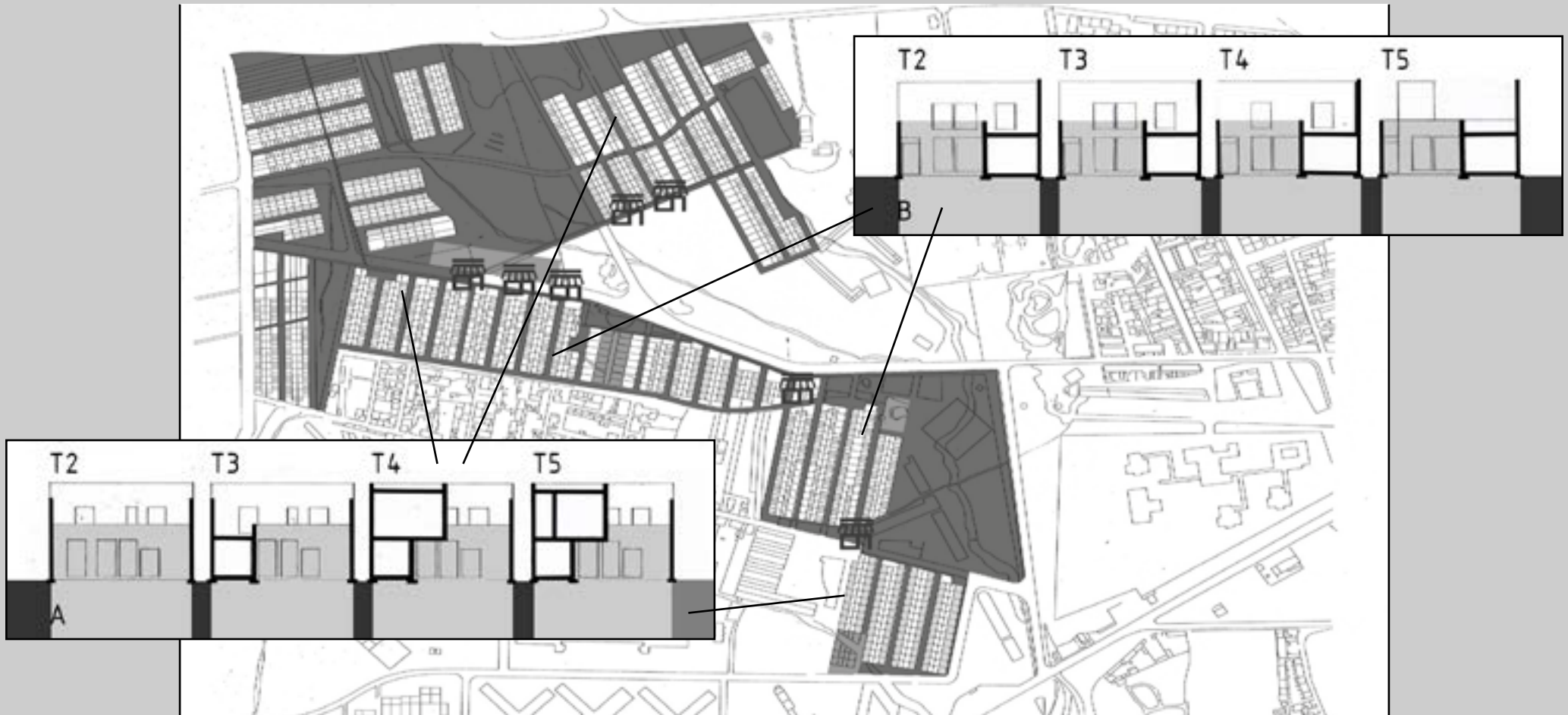
171 VAN DER HEIJDEN Hans, *Tuindorp Kethel Schiedam. Noddy, Noddier, Noddier*, Rotterdam, Bussum: Uitgeverij THOTH (2004), 35.

172 MOTA Nelson, "Between Populism and Dogma: Álvaro Siza's Third Way", *Footprint: Delft architecture theory journal*, Delft, Delft: Tu Delft (2011), 50.

d) Typeplan: spatiale en sociale relaties (sociologie)

Figuur 82: Invulling in het bestaande weefsel, dakenplan, 1/2500
Figuren 83, 84: Gevel west, 1/250

- Publieke zones

Bij modernisme lag de nadruk steeds op goed onderhouden publieke/collectieve en gemeenschappelijke faciliteiten voor het promoten van interactie.

Aan faciliteiten was door Álvaro Siza ruim voldaan: Quinta da Malagueira bezat verscheidene publieke/collectieve en gemeenschappelijke faciliteiten als meerdere garageboxen, commerciële winkels (vooral onder het aquaduct), kantoren, gemeenschappelijke open ruimtes, recreatie, een theater en publieke gebouwen voor Malagueira zelf (figuur 82).¹⁷³

- Toe-eigening

Quinta da Malagueira was in 20 jaar gefaseerd gebouwd en was alleen al om die reden nooit 'af' geweest. Daarbij was er in deze case sprake van verschillende vormen van eigenaarschap: verhuring (35%), privaat (5%) en coöperatief (60%) waardoor de verantwoordelijkheid tot onderhoud steeds anders lag en door elkaar liep. Daardoor waren uitingen als gevolg van tekort aan beheer en bewoning gelokaliseerd in het ontwerp.

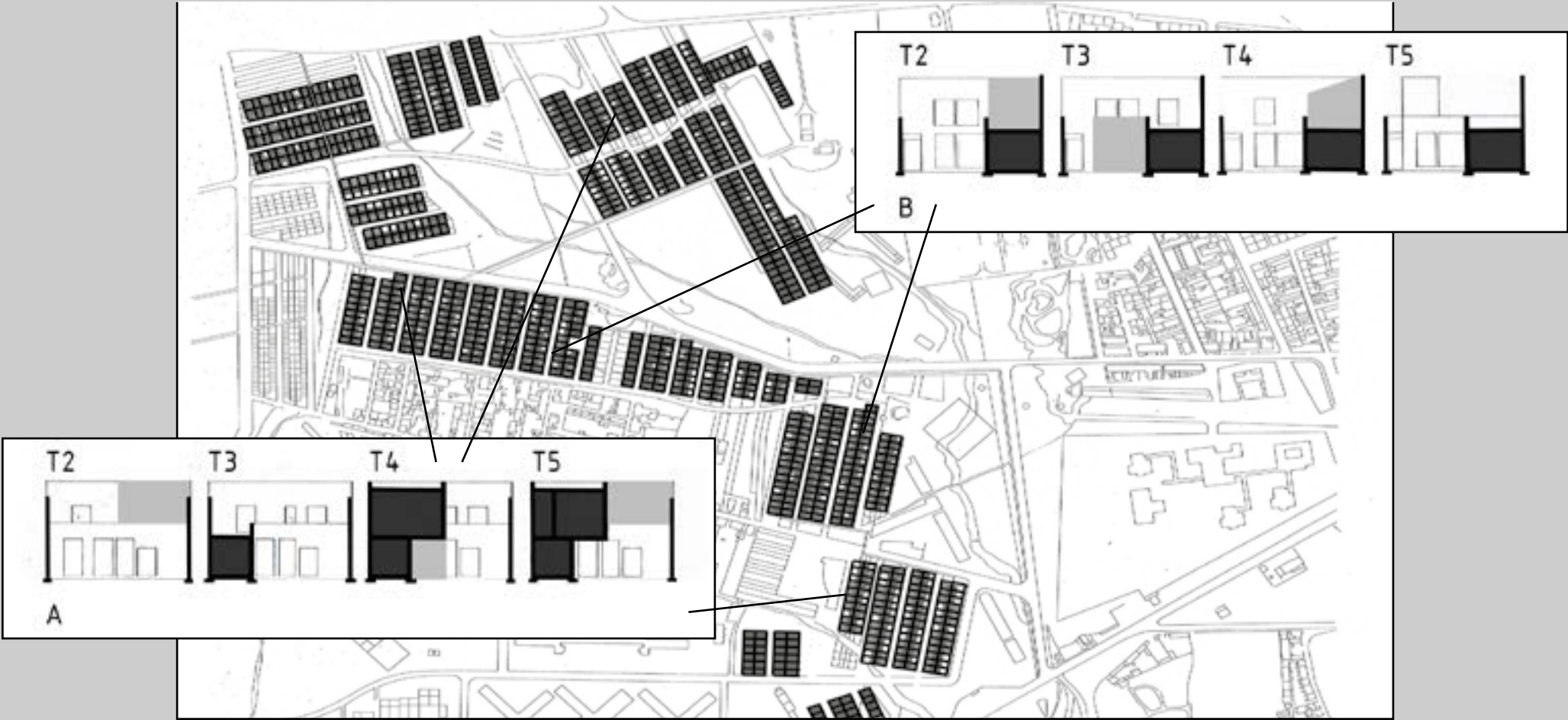
Het was aannemelijk dat geanticipeerd werd op uiteenlopende vormen van toe-eigening, waardoor de straten het karkater van informele woonstraten bezaten (figuren 83, 84). Lange tijd waren de publieke straten dan ook niet verhard geweest. De tuinen stulpten achter hoge en lage muren vandaan, en uit elk huis kwamen allerlei soorten zaken die een architect als Álvaro Siza niet kon of moest ontwerpen. De straten waren door de blokken helder begrensd, zodat ook hier het beheer en gebruik lokale definities had. De woonstraten werden onderscheiden van de doorgaande wegen. In elke stad was een 'Tweede stad' aanwezig. Onwerkelijk, imaginair, bestaand uit afgebroken huizen en projecten die toch voortleefden.' De wijk werd door Álvaro Siza niet als onveranderlijk en homogeen gezien: de lyriek van het wijkje was grotendeels geroeid door onverspelde claims op de architectuur. Dit ging verder dan het vervullen van de tussenzones tussen woning en publieke ruimte. Er leek niet gezocht naar de keurigheid van een egale mix van details, waar de toe-eigening van de architectuur door bewoners tot drempelgebieden beperkt bleef. Door de mogelijkheid tot differentiatie en lokalisatie van de verschillende claims was het Malagueira landschap weinig gehomogeniseerd. Quinta da Malagueira was een levendig stuk stad geworden. In het Malagueira ontwerp vonden zowel de laconieke anticipatie op menselijke toe-eigening als een assertieve, architectonische vorm plaats.¹⁷⁴

¹⁷³ BOUDON Philippe, "Pessac de Le Corbusier", *Collection Aspects de l'Urbanisme*, Paris, Paris: Dunod (1977), 35.

¹⁷⁴ VAN DER HEIJDEN Hans, *Tuindorp Kethel Schiedam. Noddy, Noddier, Noddiest*, Rotterdam, Bussum: Uitgeverij THOTH (2004), 35.

e) Typeplan: de representatie van de bewoners (personalisatie)

Figuur 85: Invulling in het bestaande weefsel, dakenplan, 1/2500
Figuren 86, 87: Gevel west, 1/250

- Universeel stereotiep

Het universeel modernisme liet telkens een uniform eindbeeld zien door een positioneel spel aan identieke absolute elementen.

Elk deel van Quinta da Malagueira paste de keuze hiervoor van Álvaro Siza daarom bij oplevering steeds bij het geheel en sloot mooi aan. Van op afstand leken alle wooneenheden dezelfde. Slechts wanneer u als bezoeker van de case voorbij wandelde, konden de verschillende typologieën herkend worden (figuur 85).¹⁷⁵

- Regionaal stereotiep

Als ontwerper moest men zich zeer bewust maken van de onmogelijkheid om woningen om een eindbeeld te voorzien. Architectuur werd als een veranderlijk en veranderbaar systeem gezien, dat voortdurend werd beïnvloed door gebruik.

'Een houding die mij nogal getroffen heeft in veel architectuur en steden van onze tijd, is de gretigheid om alles snel af te maken. Deze drang naar definitieve oplossingen weerhoudt verschillende dimensies, het stedelijke weefsel en het monument, open ruimte en bouwwerk, ervan elkaar aan te vullen. Vandaag de dag wordt elke interventie, hoe klein of fragmentarisch ook, onmiddellijk op een eindbeeld gericht: dit verklaart de moeizame wisselwerking tussen de verschillende elementen van de stad.'

Álvaro Siza¹⁷⁶

Siza schreef over Malagueira: 'De huizen hebben nog de hardheid van nieuwe dingen, zoals de eerst opzet van een nieuwe stad, maar de nieuwe woningen zijn inmiddels bewoond, verbeterd, uitgebreid en gewijzigd. Die 'Tweede stad' waar Siza van sprak was in Quinta de Malagueira te verwachten en voorzien, maar niet onderzocht naar alternatieven of vormgegeven. De concrete, 'Eerste stad' liet ruimte voor, maar sprak zich niet uit over, het scenario van de sentimentele tweede stad. De case werd bij ontwerp niet gestuurd door het product, maar liet de sociale werkelijkheid duidelijk worden. Het ontwerpen had dan ook alles te maken met de oriëntatie op zaken die buiten de strikte grenzen van het architectenvak lagen. Toch vertelde de mate aan tweede stad niets over het

¹⁷⁵ BOUDON Philippe, "Pessac de Le Corbusier", *Collection Aspects de l'Urbanisme*, Paris, Paris: Dunod (1977), 35.

¹⁷⁶ VAN DER HEIJDEN Hans, *Tuindorp Kethel Schiedam. Noddy, Noddier, Noddiet*, Rotterdam, Bussum: Uitgeverij THOTH (2004), 81.

succes of falen van de collectieve identiteit in de case. De eerst en tweede stad hadden elkaar nodig. Het gebruik van de wijk stond in relatie tot en was verankerd met de woningtypologieën. De resultaten waren steeds uniek. Woningen die intern volledig verbouwd waren stonden naast woningen die zich van binnen bijna nog in de originele staat bevonden. Zo was vaak vooral de gesloten keukens te klein en werd de muur met de eetkamer of woonkamer gesloopt/verbouwd (figuren 86, 87). Een traditionele Portugese keuken was open, in combinatie met eetkamer en/of woonkamer. De patio's waren beplant en ingericht. Dit was goed te illustreren aan de positie van de patio's aan de straat. Deze nieuwe laag van huiselijke attributen en vreemde kleuren en materialen, was enerzijds het product van een specifieke levensstijl op die plek. Er was een sterke verwantschap met de manier waarop de omliggende bebouwing al sinds lang was gedomesticeerd. De lokale invloed, het vernaculaire, sprong dus in het oog. Anderzijds was het product van het eigenaarschap van sommige bewoners, want de mate waarin eigenaars onderhoud en verbeteringen uitvoerden was vooral afhankelijk van de woningkenmerken maar ook van de bewonerskenmerken (eigenaarschap, de woonduur, de leeftijd, de omvang van het huishouden en het inkomen waren relevant).¹⁷⁷

7. BESLUIT

De beweging in mijn studie ging als volgt: Er werd vertrokken vanuit de tot jaren '70 vaak banale sociale huisvesting en haar paradigma met het stereotiepe beeld: anonimiteit. Dit paradigma werd vergeleken met de periode van na de jaren '70 en tegen zowel een Europese als Portugese achtergrond gezet. Er bleek een heftige breuk of keerpunt in de sociale huisvesting te hebben plaatsgevonden. Het aandeel van Alvaro Siza werd in die laatste periode aangekaart. Hierna volgde een vernieuwend empirisch veldwerk waarbij de drie case op dezelfde manier werden benaderd, vergeleken en geanalyseerd in navolging van de theorie.

Ten eerste kunnen de drie wijken het gemakkelijkst vergeleken worden a. d. h. v. de vijf categorieën, gerangschikt volgens grootte uit het boek *'Pessac de Le Corbusier'* van BOUDON Philippe uit de Collection Aspects de l'Urbanisme: a) de architecturale plaatsing in de urbane compositie, b) een confrontatie met het architecturale concept, c) de accessoires en het geheel, d) spatiale en sociale relaties en e) de representatie van de bewoners.

a) de architecturale plaatsing in de urbane compositie (inplanting);

- Universele aspecten:

De cases zijn alledrie een voorbeeld van het bouwen met repetitieve series wooneenheden, bestaande uit dense condities. Bij de laatste twee (Bouça en Quinta da Malagueira) kunnen de bouwblokken opgevat worden als onafhankelijke volumes in de omgeving.

- Regionale architectuurtaal:

Door de plaatsing of invulling van São Victor en Bouça op de ligging van vroegere urbane ilhas blijven deze cases eerder beperkt in schaal (13 en 128 wooneenheden). Hiertegenover staat Quinta de Malagueira door de plaatsing in suburbaan gebied, net als andere quintas, met 1200 wooneenheden immens veel omvangrijker is. Naarmate de schaalgrootte vergroot resulteert dat in een opener ontwerp en in een hogere differentiatie aan relictten uit de context (Évora).

b) een confrontatie met het architecturale concept (typologie):

- Universele aspecten:

Bij de drie cases bestaat elke wooneenheid uit twee verdiepingen. De indeling bestaat er steeds uit om in het centrum een trappenkoker te plaatsen om circulatieruimte vrij te maken. Het volume rondom deze trappenkoker is altijd minimaal: kleine ruimtes met een simpele maar functionele organisatie. Ook hebben alledrie projecten een lage kostprijs door de keuze aan materiaal (betonblokken 20 cm), maar vooral de eerste twee projecten door het constructief systeem.

- Regionale architectuurtaal:

São Victor en Bouça bestaan net als de typologie van de ilha uit maar één type: vrij interieur, langwerpig, gespiegeld en in rijvorming aaneengeschakeld. De repetitie zorgt voor een lagere kostprijs. Opvallend is dat Quinta da Malagueira dan twee types bezit: A en B, telkens L-vormig, ruggelings aaneengeschakeld, volgens glooiing van het landschap en waaruit vele meerde veranderbare types kunnen worden gevormd. Dit komt doordat een quinta een min of meer geïmproviseerde agglomeratie is van kleine woningen. De compositie ervan is ad random, maar toch nog een beetje gestructureerd. Het is het resultaat van een graduele groei.

c) de accessoires en het geheel (detaillering):

- Universele aspecten:

Buitenmuren zijn zowel in São Victor, Bouça en Quinta da Malagueira gebruikelijk wit en ook de afwerking van zowel exterieur als interieur is sober gehouden.

- Regionale architectuurtaal:

Door accessoires worden enkele uiterst kleine onopvallende knipogen naar de regionale architectuurtaal gedaan: deze zijn vooral abstract representatief. Zo zijn in alle drie wijken de ramen smal, verticaal. En zo zijn er vb. in Bouça enkele minimale azulejos te vinden of in Quinta de Malagueira traditionele brede schouwen.

d) spatiale en sociale relaties (sociologie):

- Universele aspecten:

Het private wordt steeds zo veel mogelijk waar men kan bevorderd met het publieke (collectieve voorzieningen, diensten, functies), toch ontbreekt dit bij São Victor door de kleine schaalgrootte.

- Regionale architectuurtaal:

De regionale architectuurtaal wordt duidelijk a.d.h.v. de hoeveelheid aan toe-eigening, afhankelijk van de vorm van eigenaarschap. Hoe minder overheidsinmenging, hoe meer vrijheid van de bewoners: daarom dat de toe-eigening het minst, traagst heeft plaatsgevonden in São Victor en het grootst, vlugst heeft plaatsgevonden in Quinta de Malagueira. Vooral latente zones worden ingenomen en private open ruimtes elke keer dichtgebouwd.

e) de representatie van de bewoners (personalisatie):

- Universele aspecten:

Homogeniteit met algemene, identieke regels voor alle bewoners, zowel interieur als exterieur, worden toegepast voor de eerste twee cases São Victor en Bouça. Het op eerste zicht homogene uitzijnde, maar eigenlijk diverse Quinta da Malagueira is zo ontworpen om na een tijd te worden uitgebreid door de bewoners, met keuze aan extra slaapkamers, badkamers en dakterrassen tot meerdere types.

- Regionale architectuurtaal:

Het ligt niet in de aard van de bewoner om zich homogeen te gedragen, hij wil zijn persoonlijkheid en dit verschil in expressie met de naaste buur uitdrukken. Bewoners doen in alle drie de cases onderhoud- en verbeteringsactiviteiten, maar in Quinta da Malagueira is er al ruimte voorzien voor een soort tweede stad. Architectuur wordt dit keer als een veranderlijk en veranderbaar systeem gezien, dat voortdurend wordt beïnvloed door gebruik.

Een voorziene verwachting wordt ingelost door het aantonen van het bestaan van een patroon of trend tussen de drie verhaallijnen of cases in het empirisch veldwerk. Vernacularisatie is de cohesie van de drie case studies en niet zomaar alleen het toepassen van universele aspecten. Dit geldt ook na opdeling volgens betekenisverlening naar regionale architectuurtaal: 'Ilha' (São Victor, Bouça) en de 'Quinta' (Quinta da Malagueira). De cases hebben elk hun eigenheden, expressievormen en regels die men niet kan negeren, toch neemt vernacularisatie zoals gezien als een patroon steeds plaats. Dat, hoewel Bouça na renovatie terug universeeler is dan in de jaren '70 en het toenemende aantal aan universele voorbeelden bij de laatste twee cases Bouça en Quinta da Malagueira.

Het verschil in tijdsperiode bij oplevering zorgt net zoals de regionale architectuurtaal voor een breuk met financiële verschillen en sociale gevolgen tussen São Victor (1974-1977)+Bouça (1973-1979, 2001-2006) en Quinta da Malagueira (1977-1998). Zo is er een evolutie van sociale huisvesting naar coöperatieve woningbouw (of van lage kostprijs bepaald door de staat waardoor São Victor nooit compleet raakte, naar een hoger budget met meer variatie en complexiteit) te zien op financieel vlak. Daarnaast is er een evolutie te zien naar meer voorziene persoonlijke vrijheid op sociaal vlak.

Zo waren er eerst spanningen en conflicten tussen de architect en de andere deelnemers of bewoners in het proces van São Victor en Bouça. Steeds werd er in de eerste twee projecten hard gediscussieerd. Deze spanningen bestaan vandaag nog door de hoeveelheid aan mensen die de projecten moesten goedkeuren: technici, bewoners, medewerkers van Álvaro Siza zijn bureau,.... Daarbij was het de bedoeling dat de bewoners zichzelf tegenkwamen door representatie in de cases en gestuurd door de architect met de gevonden collectieve identiteit, niet dat de bewoners zelf nog een identiteit moesten toevoegen. Hierbij was er een soort bevreemding. De 'signature' van Álvaro Siza kwam steeds naar voren. Siza had angsten en strubbelingen tegenover het participatieproces en tegenover het bureaucratische apparaat. Hij was tegen het

simplistische populisme van 'geef de mensen wat ze willen'. Ook de architect zijn concepten telden. Hij accepteerde het feit dat er conflicten waren, confronteerde ze i.p.v. ze te negeren. Ik concludeerde dat de ontwerpstrategie van Álvaro Siza erg determinerend werkte, zelfs tot lang na de jaren '70. Daartegen was de houding van veel bewoners vaak ook te determinerend en te autoritair. Keer op keer waren de cases geen goed bewaard architectonisch meesterstuk door de vele aanpassingen door bewoners na de jaren '70. Hierdoor ontstonden voorgenoemde botsingen, spanningen en conflicten. Maar door die twee SAAL projecten in Porto verdiende Álvaro Siza wel de naam van succesvol architect in het architecturale milieu van de sociale huisvesting en de ervaringen in Porto leidden tot meer vrijheden voor de bewoners in de case van Quinta da Magueira. Het had daar minder strubbelingen tot gevolg en was een methodologisch component in het project geworden.

Ten tweede kan een terugkoppeling met de eerdere conclusie uit het THEORETISCH KADER: Vernacularisatie in de Portugese sociale huisvesting gebeuren. Het proces van vernacularisatie heeft plaatsgegrepen in de drie Portugese case studies door de architecten eigenzinnige vernieuwende derde wegvertaling of uitwerking van vernacularisatie. Deze is, na de breuk met voorgaande decennia, voorlopend op de rest van Europa. Hierbij volgt Álvaro Siza een eigen persoonlijke en unieke benadering waarbij zowel het moderne als het traditionele worden weerstaan, maar ook uitgedaagd. De kracht van de drie cases zit in de interpretatie/transformatie van beiden. De derde weg van Álvaro Siza wordt daarbij mede mogelijk gemaakt door de positieve sturende samenwerking als ook omgekeerd positieve tegenwerking van de tijdsperiode (jaren '70) en context (Portugal). Eenmaal onderworpen te zijn geweest aan een kritische selectie blijven nl. enkel de (economisch) noodzakelijke en meest karakteristieke, attractieve elementen in het ontwerpproces passen. Zoals ook het voorbeeld van het lage kostenbudget een gevolg was van de economische crisis in 1974 te Portugal. Zijn contextualisme omvat daarnaast relationele structuren (spatiale en sociale relaties, de representatie van bewoners) met het vernaculaire om tot een collectieve identiteit te komen, niet puur de replica ervan. Er ontstaat een poëtisch vocabularium met verwoording van positieve idealistische boodschappen, een gevolg van de politieke crisis in 1974 te Portugal.

Verder geloof ik dat deze boeiende innovatieve en tijdloze ontwerpstrategie met universele principes uit de jaren '70, voortkomend uit de paradox en gecreëerd door Álvaro Siza, internationaal relevant is. Het kan een haalbaar perspectief zijn voor de herhaling via een 'up-to-date' versie bij andere situaties als niet-SAAL, niet-Portugese, hedendaagse of toekomstige sociale huisvesting: vb. 'Vernacularisatie in Vlaanderen tijdens de jaren '00', 'Hoe omgaan met de veelheid aan identiteiten te België?'

Er is de niche dat toelaat om na het lezen van deze masterthesis gemakkelijker eigen Belgische sociale huisvestings- diensten en projecten uit het verleden/heden te observeren en onderzoeken. Zo is er inzicht en zijn mogelijk nieuwe verrijkende, attractieve ontwikkelingen/soorten van concrete vernaculaire interventies bespreekbaar die ik gevonden heb. Via de huidige actualiteit van het onderwerp is er dus een voorstel tot een verder te ontwikkelen onderzoek dat de herhaling zou kunnen aantonen en bevestigen. De theorievorming met kwalitatieve observaties kan een verrijkende bijdrage leveren en vormt hier een springplank voor.

Deze masterthesis vormt een beginpunt, geen eindpunt en biedt mogelijkheden tot terugkoppeling en uitbreiding. De drie cases tonen nu al aan dat de theorie over het recente, Portugese verleden relevant kan zijn in de realiteit van het dagelijkse leven: zoals in het gebruik, in de beleving en vooral in de betekenisvorming van sociale huisvesting. Via deze masterthesis is een actueel fenomeen zoals SAAL ook toegankelijk gemaakt voor de architectuurstudent. Relevant voor de Belgische context is vooral het leren over het belang van de beïnvloeding door politieke bureaucratieën en internationale architectuurstromingen bij het ontwerpen van sociale huisvesting. Daarnaast is in België het toepassen van eigenzinnige ontwerpstrategieën die rekening houden met het vernaculaire van belang.

Als laatste blik ik terug op het construeren van de masterthesis. Het proces kwam traag op gang door de lange zoektocht naar het onderzoeksopzet en de toen nog niet zo nauwe afbakening. In de toekomst hoop ik de start anders aan te pakken door meteen te beginnen aan een duidelijke definiëring van het abstract, inleiding en doelstellingen i.p.v. een onmiddellijke neerslag van het corpus. Deze vlotte neerslag vormde eerder een obstakel dan een hulpmiddel, want inmiddels blijkt dat er nog genoeg thema's zijn als: meerdere Portugese architecten, andere Portugese regio's,... om verder over uit te wijden. Hiertoe ben ik niet gekomen door de onoptimale tijdsindeling.

Ook blik ik terug op het doel van de masterthesis. Het was een erg leerzaam proces waarbij ik veel heb opgestoken. Dankzij de masterthesis ben ik me kunnen verdiepen in de alledaagse regionale architectuur die ik jaarlijks bezoek. Die erg duidelijk Portugese regionale verschillen hebben me gefascineerd. Ik heb opgestoken om daarvan als ontwerpster/architect gebruik van te maken. De vloeiende combinatie met universele invloeden heeft me hierbij vooral verwonderd. Voorheen wist ik nog niet dat het actuele gegeven van vernacularisatie of het opnemen van regionale kenmerken al enige significante architecturale voorgeschiedenis had.

CHRONOLOGISCHE LIJST VAN AFKORTINGEN

B

BCE: Bairros das Casas Económicas (Wijken met Economisch voordelige Woningen)

C

CES: Centro de Estudos Sociais da Universidade de Coimbra (Centrum voor Sociale Studies van de Universiteit van Coimbra)

F

FAIH: Fundo de Apoio ão Investimento na Habitação (Fonds voor de Ondersteuning van Onderzoek in de Huisvesting)

FAUP: Faculdade de Arquitectura, Universidade do Porto (Faculteit Architectuur van de Universiteit van Porto)

FFH: Fundo de Fomento de Habitação (Huisvesting Ontwikkeling Fonds)

I

INH: Instituto Nacional de Habitação (Nationaal Instituut van de Huisvesting)

IPCB: Instituto Politécnico de Castelo Branco, Escola Superior de Artes Aplicadas (Polytechnisch Instituut van Castelo Branco, Hogeschool voor Toegepaste Kunsten)

L

LAC: Galeria do Laboratório de Artes Criativas, Lagos (Onderzoeksgallerij voor Creative Kunsten)

P

PER: Programa Especial de Realojamento (Speciaal Programma voor de Herhuisvesting)

S

SAAL: Serviço Ambulatorio de Apoio Local (Ambulante Dienst voor Lokale Ondersteuning of Portugese dienst voor sociale huisvesting)

CHRONOLOGISCHE LIJST VAN TABELLEN

Tabel 1: Onderzoeksfases met planning.....	20
Tabel auteur	
Tabel 2: Tijdlijn Portugese politiek met de nadruk op de jaren '70.....	39
Tabel auteur	
Tabel 3: Tijdlijn internationaal modernisme met nadruk op de jaren '70.....	61
Tabel auteur	
Tabel 4: Theoretische tabel onderzoeksontwerp bijlagen.....	95
Tabel auteur	
Tabel 5: Toegepaste theoretische tabel São Victor.....	199
Tabel auteur	
Tabel 6: Toegepaste theoretische tabel Bouça.....	217
Tabel auteur	
Tabel 7: Toegepaste theoretische tabel Quintada Malagueira.....	235
Tabel auteur	

CHRONOLOGISCHE LIJST VAN FIGUREN

Figuur 1: Urbanisatie-indicatoren en interventie van de Estado Novo bij de promotie van sociale huisvesting (1951-1970), a.d.h.v. districten.....	42
SERRA Nuno, Território e Habitação em Portugal, Coimbra, Coimbra: Oficina do Centro de Estudos Sociais (1997), 18.	
Figuren 2,3:Onafhankelijktuinstadmodel.....	44
MOURA GADELHO TAVARES Bruno Miguel, Estudo da Operação SAAL-Da teoria à prática. Carácter da sua execução no Porto, Porto, Porto: Universidade Lusíada do Porto (2011), 142.	
Figuren 4, 5: Bairro das Condominhas (1934-1935).....	44
MOURA GADELHO TAVARES Bruno Miguel, Estudo da Operação SAAL-Da teoria à prática. Carácter da sua execução no Porto, Porto, Porto: Universidade Lusíada do Porto (2011), 142.	
Figuur 6: Bairro da Quinta da Calçada (1940).....	45
BAIRRO DA QUINTA DA CALÇADA http://bairrodaquintadacalcada.blogspot.be/2012/09/bairro-da-quinta-da-calcada-1938-1992.html , geraadpleegd op 18 januari 2015.	
Figuur 7: Bairro das Estacas (1949).....	46
VAN DEN HEUVEL D., MESMAN M., QUIST W., <i>The Challenge of Change : Dealing with the Legacy of the Modern Movement: Proceedings of the 10th International DOCOMOMO Conference</i> , Delft, Amsterdam: IOS Press BV (2008), 225.	
Figuur8:GeografievandeoperatiesSAALa.d.h.v.provincies.....	48
CASAS PARA TODOS, CONTRA CAPITALISMO! http://akea2011.wordpress.com/2013/09/02/katikiaportogalia/ , geraadpleegd op 19 augustus 2014.	
Figuur9:SchemaoperatiesSAAL:relatiestussendeactoren.....	52
MOURA GADELHO TAVARES Bruno Miguel, Estudo da Operação SAAL-Da teoria à prática. Carácter da sua execução no Porto, Porto, Porto: Universidade Lusíada do Porto (2011), 142	
Figuur 10:LaMémé,LucienKroll.....	65
LA CIUDAD VIVA http://www.laciudadviva.org/blogs/?p=10897 , geraadpleegd op 22 maart 2015.	
Figuur 11:StudentHouse,GiorgioGrassi.....	66
DYNAMO http://dynamo.asro.kuleuven.be/testdyn/preview.php?mainType=project&id=376 , geraadpleegd op 22 maart 2015.	

Figuur 12: Umlauftank, Ludwig Leo.....	67
UNCUBE	
http://www.uncubemagazine.com/sixcms/detail.php?id=13117919&articleid=art-1400702364262-2eae72d5-5aac-45db-b323-2914bedb9f10#!/page20 , geraadpleegd op 22 maart 2015.	
Figuur 13: Maison de la Culture, Oscar Niemeyer.....	68
PANARAMIO	
http://www.panoramio.com/photo/34779360 , geraadpleegd op 22 maart 2015.	
Figuur 14: Ivory Town Centre, Jean Renaudie.....	68
PINTEREST	
https://www.pinterest.com/SWETEKELLY/buildings-i-love/ , geraadpleegd op 22 maart 2015.	
Figuur 15: Rooftop Remodelling, Coop Himmelblau.....	69
COOPHIMMELBLAU	
http://www.coop-himmelblau.at/architecture/projects/rooftop-remodeling-falkestrasse , geraadpleegd op 22 maart 2015.	
Figuur 16: Department Jewish Museum, Daniel Libeskind.....	78
PIXSHARK	
http://pixshark.com/jewish-museum-berlin-void.htm , geraadpleegd op 22 maart 2015.	
Figuur 17: Centraal Beheer office building, Herman Herzberger.....	79
LOVE YOU SO MAT	
http://loveyousomat.tumblr.com/page/25 , geraadpleegd op 22 maart 2015.	
Figuur 18: Aanduiding case op Portugese kaart.....	87
Afbelding auteur	
Figuur 19: Schets Bouça.....	96
FRAMPTON Kenneth, Álvaro Siza, London, London: Phaidon (2000), 620.	
Figuur 20: Europese situeringskaart + aanduiding Porto en Évora.....	98
Afbelding auteur	
Figuur 21: Kiefhoek, J.J.P. Oud.....	100
PINTEREST	
https://www.pinterest.com/pascalevautier/oud/ , geraadpleegd op 30 december 2014.	

<p>Figuur 22: Weissenhofsiedlung, J.J.P. Oud, Adolf Loos.....100</p> <p>PINTEREST</p> <p>https://www.pinterest.com/ebruccoleri/storia-dellarchitettura/, geraadpleegd op 30 december 2014.</p>	
<p>Figuur 23: Siedlung Schillerpark, Bruno Taut.....100</p> <p>KUNSTGESCHICHTE</p> <p>http://www.kunstgeschichte-ejournal.net/discussion/2011/engelberg-dockal/, geraadpleegd op 30 december 2014.</p>	
<p>Figuur 24: Fábrica Sunila, Alvar Alto.....100</p> <p>BLOG DE STEPIEN Y BARNO</p> <p>http://www.stepienybarno.es/blog/2009/10/09/villa-mairea-de-alvar-aalto-1937-38/, geraadpleegd op 30 december 2014.</p>	
<p>Figuur 25: Zeilenbau typologie, Mart Stam.....101</p> <p>OXFORD ART JOURNAL</p> <p>http://oaj.oxfordjournals.org/content/33/1/63/F6.expansion, geraadpleegd op 30 december 2014.</p>	
<p>Figuur 26: Megaronprototype, LeCorbusier.....101</p> <p>BOUWENCYCLOPEDIË</p> <p>http://www.joostdevree.nl/shtmls/pronaos.shtml, geraadpleegd op 30 december 2014.</p>	
<p>Figuur 27: Aanduiding provincies: noord (Porto: Douro Litoral).....106</p> <p>Afbeelding auteur</p>	
<p>Figuur 28: Aanduiding provincies: midden (Évora: Alto Alentejo) .....106</p> <p>Afbeelding auteur</p>	
<p>Figuur 29: 'Perpianhos' .....108</p> <p>MELGAÇO</p> <p>https://www.facebook.com/EntreOMinhoEASerra/photos/pb.116325645202738.-2207520000.1430480776./353745811460719/?type=3&theater, geraadpleegd op 24 november 2014.</p>	
<p>Figuur 30: Granieten kapitelen.....108</p> <p>Afbeelding auteur</p>	
<p>Figuur 31: Hardhout.....108</p> <p>ARQUITECTURA POPULAR EM PORTUGAL</p> <p>http://www.galarq.com/pt/tag/arquitectura-popular/, geraadpleegd op 24 november 2014.,</p>	

Figuur 32:Schematypologiënnoord-Portugal,ruraal.....	109
FLORES Joaquim, <i>Intervenção na 'Cidade Histórica'</i> , Porto, Porto: FLUP (Faculdade de Letras da Universidade do Porto) (2012), 39.	
Figuur 33: 'Saloiocasa'	110
TOPRURAL http://www.toprural.pt/Casa-rural-aluguer-completo/Aldeia-Da-Mata-Pequena-Turismo-Lazer-Lda_116512_f.html , geraadpleegd op 24 november 2014.	
Figuur 34: 'Azulejos'	110
PAMEDIAKOPES http://community.pamediakopes.gr/resized-image.ashx/___size/350x0/___key/CommunityServer-Discussions-Components-Files/26/4666.7_5F00_Azulejos.jpg , geraadpleegd op 24 november 2014.	
Figuur 35:Schematypologiënmidden-Portugal,urbaan.....	111
FERREIRA Tiago, MENDES DA SILVA J.A.R., SANOS Cátia, VICENTE Romeu, <i>Tipos habitacionais e estratégias de reabilitação do núcleo urbano antigo do Seixal</i> , Seixal, Seixal: PATORREB (2012), 4.	
Figuur 36: 'Taipa'	112
FONSECA Inês, <i>Arquitectura de terra em avis</i> , Lisboa, Lisboa:Argumentum (2007), 143.	
Figuur 37:Dakterassen.....	112
CACELA VELHA http://en.wikipedia.org/wiki/Cacela_Velha#/media/File:Cacela_Velha_Houses.jpg , geraadpleegd op 24 november 2014.	
Figuur 38:Schematypologiënzuid-Portugal,ruraalenurbaan.....	113
FONSECA Inês, <i>Arquitectura de terra em Avis</i> , Lisboa, Lisboa: Argumentum (2007), 73.	
Figuur 39:SitueringSãoVictorenBouçatePorto.....	114
Afbeelding auteur	
Figuur 40:SitueringvanQuintadaMalagueiranaastÉvora.....	114
Afbeelding auteur	
Figuren 41, 42, 43, 44: 'Ilhas':binneninbouwblok,principe.....	116
LOUREIRO DE MATOS Fátima, VELOSO VIEIRA RODRIGUES Rosa Maria, <i>As ilhas de Porto: lugares de resistência</i> , Porto, Porto: Universidade do Porto (2009), 36.	

Figuur 45: Voorbeeld 'Quinta'	117
HEFFNER DESIGN TEAM	
http://www.heffnerdesignteam.com/parks-and-civic-projects.html#sthash.cXvBAHoF.dpbs , geraadpleegd op 8 mei 2015.	
Figuur 46: Invulling in het bestaande weefsel, niv 0, 1/1000.....	122
Afbeelding auteur	
Figuur 47: Aanzicht west, 1/750.....	124
Afbeelding auteur	
Figuur 48: Invulling in het bestaande weefsel, niv 0, 1/1000.....	124
Afbeelding auteur	
Figuur 49: Snede, 1/250.....	124
Afbeelding auteur	
Figuur 50: Plan, niv 0-1, 1/500.....	124
Afbeelding auteur	
Figuur 51: Invulling in het bestaande weefsel, niv 0, 1/1000.....	126
Afbeelding auteur	
Figuur 52: Gevel achterzijde, 1/250.....	126
Afbeelding auteur	
Figuur 53: Gevel voorzijde, 1/250.....	126
Afbeelding auteur	
Figuur 54: Invulling in het bestaande weefsel, niv 0, 1/1000.....	128
Afbeelding auteur	
Figuur 55: Snede, 1/250.....	128
Afbeelding auteur	
Figuur 56: Invulling in het bestaande weefsel, niv 0, 1/1000.....	130
Afbeelding auteur	

Figuur 57: Snede, 1/250.....	130
Afbeelding auteur	
Figuur 58: Invulling in het bestaande weefsel, niv 2, 1/1000.....	132
Afbeelding auteur	
Figuur 59: Gevel noord 1/750.....	132
Afbeelding auteur	
Figuur 60: Invulling in het bestaande weefsel, niv 2, 1/1000.....	134
Afbeelding auteur	
Figuur 61: Snede, 1/250.....	134
Afbeelding auteur	
Figuur 62: Plan, niv 3, 1/500.....	134
Afbeelding auteur	
Figuur 63: Invulling in het bestaande weefsel, niv 2, 1/1000.....	136
Afbeelding auteur	
Figuur 64: Gevel west, 1/500.....	136
Afbeelding auteur	
Figuur 65: Gevel Zuid 1/500.....	136
Afbeelding auteur	
Figuren 66, 67: Detail balkon, dakrand, 1/10.....	138
Afbeelding auteur	
Figuur 68: Invulling in het bestaande weefsel, niv 2, 1/1000.....	140
Afbeelding auteur	
Figuur 69: Snede, 1/250.....	140
Afbeelding auteur	
Figuur 70: Invulling in het bestaande weefsel, niv 2, 1/1000.....	142
Afbeelding auteur	

Figuur 71: Snede, 1/250.....	142
Afbeelding auteur	
Figuur 72: Invulling in het bestaande weefsel, dakenplan, 1/2500.....	144
Afbeelding auteur	
Figuur 73: Gevel Zuid, 1/500.....	144
Afbeelding auteur	
Figuur 74: Invulling in het bestaande weefsel, dakenplan, 1/2500.....	148
Afbeelding auteur	
Figuren 75, 76: Gevel west, 1/250.....	148
Afbeelding auteur	
Figuren 77, 78: Plan, niv 0-1, 1/500.....	148
Afbeelding auteur	
Figuur 79: Invulling in het bestaande weefsel, dakenplan, 1/2500.....	150
Afbeelding auteur	
Figuur 80: Gevel west, 1/500.....	150
Afbeelding auteur	
Figuur 81: Detailsnede type A, 1/50.....	152
Afbeelding auteur	
Figuur 82: Invulling in het bestaande weefsel, dakenplan, 1/2500.....	154
Afbeelding auteur	
Figuren 83, 84: Gevel west, 1/250.....	154
Afbeelding auteur	
Figuur 85: Invulling in het bestaande weefsel, dakenplan, 1/2500.....	156
Afbeelding auteur	
Figuren 86, 87: Gevel west, 1/250.....	156
Afbeelding auteur	

Figuur 88: Invulling in het bestaande weefsel, niv 0, 1/1000.....	197
Afbelding auteur	
Figuur 89: Afwerking muurrestanten	200
Afbelding auteur	
Figuur90: Afwerking muurrestanten ilhas.....	200
Afbelding auteur	
Figuur 91: Afwerking muurrestanten jaren '70.....	200
MOURA GADELHO TAVARES Bruno Miguel, Estudo da Operação SAAL-Da teoria à prática. Carácter da sua execução no Porto, Porto, Porto: Universidade Lusíada do Porto (2011), 93.	
Figuur 92: Oude bestaande trappen.....	201
Afbelding auteur	
Figuur93: Oude bestaande trappen ilhas.....	201
Afbelding auteur	
Figuur 94: Oude bestaande trappen jaren '70.....	201
FRAMPTON Kenneth, PORTAS Nuno, ALVES COSTA Alexander, NICOLIN Pierluigi, Alvaro Siza Poetic profession, Italia, New York: Rizzoli International Publications Inc. (1983), 89.	
Figuur95: Toegang via bestaand weefsel.....	202
Afbelding auteur	
Figuur96: Toegang via bestaand weefsel ilhas.....	202
Afbelding auteur	
Figuur 97: Toegang via bestaand weefsel jaren '70.....	202
DOS SANTOS José Paulo, Alvaro Siza Works & Projects 1954-1992, Barcelona, Barcelona: Editorial Gustavo Gili S.A. (1993), 109.	
Figuur98: Platte daken.....	203
Afbelding auteur	
Figuur 99: Hellende daken ilhas.....	203
Afbelding auteur	

Figuur 100: Plat dak vs. hellende daken jaren '70.....	203
MOURA GADELHO TAVARES Bruno Miguel, Estudo da Operação SAAL-Da teoria à prática. Carácter da sua execução no Porto, Porto, Porto: Universidade Lusíada do Porto (2011), 93.	
Figuur 101: Twee verdiepingen.....	204
Afbeelding auteur	
Figuur 102: Twee verdiepingen ilhas.....	204
Afbeelding auteur	
Figuur 103: Twee verdiepingen jaren '70.....	204
TESTA Peter, Álvaro Siza, Basel, Basel: Birkhäuser (1996), 52.	
Figuur 104: Trap in centrum wooneenheid.....	205
Afbeelding auteur	
Figuur 105: Trap in centrumreeks wooneenheden ilhas.....	205
Afbeelding auteur	
Figuur 106: Trap in centrum wooneenheid jaren '70.....	205
Afbeelding auteur	
Figuur 107: Zichtbare blokken.....	206
Afbeelding auteur	
Figuur 108: Zichtbare blokken ilhas.....	206
Afbeelding auteur	
Figuur 109: Onzichtbare blokken jaren '70.....	206
FRAMPTON Kenneth, Álvaro Siza, London, London: Phaidon (2000), 146.	
Figuur 110: Lichtblauwe gevel.....	207
Afbeelding auteur	
Figuur 111: Lichtgekleurde gevel ilhas.....	207
Afbeelding auteur	
Figuur 112: Witte gevel jaren '70.....	207
TESTA Peter, Álvaro Siza, Basel, Basel: Birkhäuser (1996), 52.	

Figuur 113: Raamverhoudingen binneninterras.....	208
Afbelding auteur	
Figuur 114: Raamverhoudingen ilhas.....	208
Afbelding auteur	
Figuur 115: Zonder raam jaren '70.....	208
HOUSING PROTOTYPES	
http://www.housingprototypes.org/project?File_No=POR002 , geraadpleegd op 3 mei 2015.	
Figuur 116: Folie.....	209
Afbelding auteur	
Figuur 117: Azulejos ilhas.....	209
Afbelding auteur	
Figuur 118: Folie jaren '70.....	209
FRAMPTON Kenneth, Álvaro Siza, London, London: Phaidon (2000), 146.	
Figuur 119: Plaatsing auto's.....	210
Afbelding auteur	
Figuur 120: Geen auto's ilhas.....	210
Afbelding auteur	
Figuur 121: Plaatsing auto's jaren '70.....	210
FRAMPTON Kenneth, PORTAS Nuno, ALVES COSTA Alexander, NICOLIN Pierluigi, Alvaro Siza Poetic profession, Italia, New York: Rizzoli International Publications Inc. (1983), 89.	
Figuur 122: Collectief plein.....	211
Afbelding auteur	
Figuur 123: Zonder collectief plein ilhas.....	211
Afbelding auteur	
Figuur 124: Zonder collectief plein jaren '70.....	211
MOURA GADELHO TAVARES Bruno Miguel, Estudo da Operação SAAL-Da teoria à prática. Carácter da sua execução no Porto, Porto, Porto: Universidade Lusíada do Porto (2011), 93.	

Figuur 125: Persoonlijk.....	212
Afbeelding auteur	
Figuur 126: Persoonlijk ilhas.....	212
Afbeelding auteur	
Figuur 127: Oorspronkelijk jaren '70.....	212
TESTA Peter, Álvaro Siza, Basel, Basel: Birkhäuser (1996), 52.	
Figuur 128: Terras.....	213
Afbeelding auteur	
Figuur 129: Geen terras ilhas.....	213
Afbeelding auteur	
Figuur 130: Terras jaren '70.....	213
HOUSING PROTOTYPES	
http://www.housingprototypes.org/project?File_No=POR002 , geraadpleegd op 3 mei 2015.	
Figuur 131: Invulling in het bestaande weefsel, niv 2, 1/1000.....	215
Afbeelding auteur	
Figuur 132: Lawaai metrolijn.....	218
Afbeelding auteur	
Figuur 133: Rust ilhas.....	218
Afbeelding auteur	
Figuur 134: Lawaai metrolijn '70.....	218
SCRIBD	
http://www.scribd.com/doc/70304332/ALVARO-SIZA , geraadpleegd op 3 april 2014.	
Figuur 135: Openen naar omgeving.....	219
Afbeelding auteur	
Figuur 136: Gesloten ilhas.....	219
Afbeelding auteur	
Figuur 137: Open vs. gesloten jaren '70.....	219
YOSHIDA Yoshio, "Alvaro Siza 1954-1988", A+U E8906 1989 June Extra Edition, Tokyo, Tokyo: a+u Publishing Co Ltd. (1989), 61.	

Figuur 138: Twee gestapelde duplexen met plat dak.....	220
Afbelding auteur	
Figuur 139: Drie verdiepingen met plat dak ilhas.....	220
Afbelding auteur	
Figuur 140: Twee gestapelde duplexen met plat dak jaren '70.....	220
DOS SANTOS José Paulo, Alvaro Siza Works & Projects 1954-1992, Barcelona, Barcelona: Editorial Gustavo Gili S.A. (1993), 152.	
Figuur 141: Gallerij.....	221
Afbelding auteur	
Figuur 142: Gallerij ilhas.....	221
Afbelding auteur	
Figuur 143: Gallerij jaren '70.....	221
DOS SANTOS José Paulo, Alvaro Siza Works & Projects 1954-1992, Barcelona, Barcelona: Editorial Gustavo Gili S.A. (1993), 152.	
Figuur 144: Halbuitentrappen.....	222
Afbelding auteur	
Figuur 145: Buitentrappen ilhas, hal.....	222
Afbelding auteur	
Figuur 146: Buitentrappen jaren '70.....	222
FRAMPTON Kenneth, Álvaro Siza, London, London: Phaidon (2000), 251.	
Figuur 147: Opbouw muur metrolijn.....	223
Afbelding auteur	
Figuur 148: Opbouw muur ilhas.....	223
Afbelding auteur	
Figuur 149: Zonder muur metrolijn jaren '70.....	223
FRAMPTON Kenneth, PORTAS Nuno, ALVES COSTA Alexander, NICOLIN Pierluigi, Alvaro Siza Poetic profession, Italia, New York: Rizzoli International Publications Inc. (1983), 77.	
Figuur 150: Toevoeging donkerrode kleur als eerbetoon aan Mart Stam.....	224
Afbelding auteur	

Figuur 151: Toevoeging donkerrode plint ilhas.....	224
Afbelding auteur	
Figuur 152: Toevoeging donkerrode kleur jaren '70.....	224
FRAMPTON Kenneth, PORTAS Nuno, ALVES COSTA Alexander, NICOLIN Pierluigi, Alvaro Siza Poetic profession, Italia, New York: Rizzoli International Publications Inc. (1983), 77.	
Figuur 153: Traliewerk.....	225
Afbelding auteur	
Figuur 154: Traliewerk ilhas.....	225
Afbelding auteur	
Figuur 155: Geen traliewerk jaren '70.....	225
YOSHIDA Yoshio, "Alvaro Siza 1954-1988", A+U E8906 1989 June Extra Edition, Tokyo, Tokyo: a+u Publishing Co Ltd. (1989), 65.	
Figuur 156: Muurafwerking.....	226
Afbelding auteur	
Figuur 157: Muurafwerking ilhas.....	226
Afbelding auteur	
Figuur 158: Muurafwerking jaren '70.....	226
FRAMPTON Kenneth, PORTAS Nuno, ALVES COSTA Alexander, NICOLIN Pierluigi, Alvaro Siza Poetic profession, Italia, New York: Rizzoli International Publications Inc. (1983), 77.	
Figuur 159: Moderne abstracte azulejos in Portugesedriekleur.....	227
Afbelding auteur	
Figuur 160: Traditionele azulejos ilhas.....	227
Afbelding auteur	
Figuur 161: Azulejos jaren '70.....	227
Afbelding auteur	
Figuur 162: Muurmetrolijn.....	228
Afbelding auteur	
Figuur 163: Geen metrolijn zichtbaar naast omliggende ilhas.....	228
Afbelding auteur	

Figuur 164: Geen muur metrolijn jaren '70.....	228
FRAMPTON Kenneth, Álvaro Siza, London, London: Phaidon (2000), 251.	
Figuur 165: Geen totampertoe-eigening door bewoners.....	229
Afbeelding auteur	
Figuur 166: Geen toe-eigening in straat naast omliggende ilhas.....	229
Afbeelding auteur	
Figuur 167: Toe-eigening jaren '70.....	229
DOS SANTOS José Paulo, Alvaro Siza Works & Projects 1954-1992, Barcelona, Barcelona: Editorial Gustavo Gili S.A. (1993), 153.	
Figuur 168: Minimale persoonlijkheden.....	230
Afbeelding auteur	
Figuur 169: Persoonlijkheden ilhas.....	230
Afbeelding auteur	
Figuur 170: Persoonlijkheden jaren '70.....	230
DOS SANTOS José Paulo, Alvaro Siza Works & Projects 1954-1992, Barcelona, Barcelona: Editorial Gustavo Gili S.A. (1993), 152.	
Figuur 171: Leeg, strak en licht interieur.....	231
FLECK Brigitte, WANG Wilfried, "O'NFM_1: Bouça Residents Association Housing Porto 1972-77 2005-06 Álvaro Siza," O'Neil Ford Series, Canada, Germany: Sole Distributor (2008), 93.	
Figuur 172: Donker interieur ilhas.....	231
HUGO SANTANDER http://www.hugosantander.com/videos.html , geraadpleegd op 9 april 2015.	
Figuur 173: Vol interieur jaren '70.....	231
FLECK Brigitte, WANG Wilfried, "O'NFM_1: Bouça Residents Association Housing Porto 1972-77 2005-06 Álvaro Siza," O'Neil Ford Series, Canada, Germany: Sole Distributor (2008), 93.	
Figuur 174: Invulling in het bestaande weefsel, dakenplan, 1/2500.....	233
Afbeelding auteur	
Figuur 175: Relicten: watertank.....	236
Afbeelding auteur	

Figuur 176: Relicten Évora: Temploda Diana.....	236
GINAPSI	
https://ginapsi.wordpress.com/tag/evora/ , geraadpleegd op 16 september 2014.	
Figuur 177: Relicten jaren '70: padensysteem.....	236
DOS SANTOS José Paulo, <i>Alvaro Siza Works & Projects 1954-1992</i> , Barcelona, Barcelona: Editorial Gustavo Gili S.A. (1993), 311.	
Figuur 178: Aquaduct.....	237
Afbeelding auteur	
Figuur 179: Aquaduct Évora.....	237
BELO VINHO	
http://www.belovinho.com.br/viagem006a.jsp , geraadpleegd op 16 september 2014.	
Figuur 180: Bouw aquaduct jaren '70.....	237
FRAMPTON Kenneth, PORTAS Nuno, ALVES COSTA Alexander, NICOLIN Pierluigi, <i>Alvaro Siza Poetic profession</i> , Italia, New York: Rizzoli International Publications Inc. (1983), 101.	
Figuur 181: Summerroom aangepast.....	238
Afbeelding auteur	
Figuur 182: Summerroom Évora.....	238
FLICKR	
https://www.flickr.com/photos/trishhhh/2514964134/in/photolist-4QeRdA-4QeZpN-4QaxEk-4QffVq-nbe73n-nbgBfW-dojr-Jc-eiWFm4-88GCN8-nbfGtd-nbefge-nbeGqi-nbdLCv-nbfyXS-9VEhUh-4Qf7Yw-4QfemY-4Qf9dW-4QfaTu-4QaNEr-4QeMkQ-4QeZUN-4QeQLC-4QeSq3-4QaSpC-4QazYt-4QazxF-4Qazei-4QaH8T-4QaDFT-4QeUeW-4QaJzZ-4QaCc6-4QaHFc-4QaRve-4QaxQK-4QaKuK-4QeN3d-4QaEqx-4QaFcz-4QaM7c-4Qf3k3-4QeRZY-4QaJ5R-4QePBq-4QaFzk-4Qb4uK-4Qf4vb-4QaUnz-4Qf9vJ , geraadpleegd op 16 september 2014.	
Figuur 183: Summerroom jaren '70.....	238
YOSHIDA Yoshio, "Alvaro Siza 1954-1988", <i>A+U E8906 1989 June Extra Edition</i> , Tokyo, Tokyo: a+u Publishing Co Ltd. (1989), 103.	
Figuur 184: Randafwerking.....	239
Afbeelding auteur	
Figuur 185: Randafwerking Évora.....	239
BELO VINHO	
http://www.belovinho.com.br/viagem006a.jsp , geraadpleegd op 16 september 2014.	

Figuur 186: Randafwerking bouwjaren '70.....	239
FRAMPTON Kenneth, PORTAS Nuno, ALVES COSTA Alexander, NICOLIN Pierluigi, Alvaro Siza Poetic profession, Italia, New York: Rizzoli International Publications Inc. (1983), 101.	
Figuur 187: Raamrand.....	240
Afbeelding auteur	
Figuur 188: Raamrand Évora.....	240
FLICKR https://www.flickr.com/photos/tzk333/8350506704/sizes/l , geraadpleegd op 16 september 2014.	
Figuur 189: Zonder raamrand jaren '70.....	240
DOS SANTOS José Paulo, Alvaro Siza Works & Projects 1954-1992, Barcelona, Barcelona: Editorial Gustavo Gili S.A. (1993), 311.	
Figuur 190: Brede schouw.....	241
Afbeelding auteur	
Figuur 191: Brede schouw Évora.....	241
METEO EUROP http://www.meteo-europ.com/pt/pt/evora/sao-geraldo-fotografias.html , geraadpleegd op 16 september 2014.	
Figuur 192: Brede schouw jaren '70.....	241
FRAMPTON Kenneth, PORTAS Nuno, ALVES COSTA Alexander, NICOLIN Pierluigi, Alvaro Siza Poetic profession, Italia, New York: Rizzoli International Publications Inc. (1983), 97.	
Figuur 193: Verwaarlozing collectieve ruimte.....	242
Afbeelding auteur	
Figuur 194: Onderhoud collectieve ruimte Évora.....	242
GINAPSI https://ginapsi.wordpress.com/tag/evora/ , geraadpleegd op 16 september 2014.	
Figuur 195: Onderhoud collectieve ruimte jaren '70.....	242
GETTY IMAGES http://www.gettyimages.com/detail/news-photo/quinta-da-malagueira-social-housing-evora-portugal-news-photo/154465779 , geraadpleegd op 3 mei 2015.	
Figuur 196: Publieke ruimte ingenomen.....	243
Afbeelding auteur	

Figuur 197: Publieke ruimte Évora.....	243
BELO VINHO	
http://www.belovinho.com.br/viagem006a.jsp , geraadpleegd op 16 september 2014.	
Figuur 198: Publieke ruimte jaren '70.....	243
DOS SANTOS José Paulo, Alvaro Siza Works & Projects 1954-1992, Barcelona, Barcelona: Editorial Gustavo Gili S.A. (1993), 311.	
Figuur 199: Summerroom aangepast.....	244
Afbeelding auteur	
Figuur 200: Summerroom Évora.....	244
FLICKR	
https://www.flickr.com/photos/trishhhh/2514964134/in/photolist-4QeRdA-4QeZpN-4QaxEk-4QffVq-nbe73n-nbgBfW-dojr-Jc-eiWFm4-88GCN8-nbfGtd-nbefge-nbeGqi-nbdLCv-nbfyXS-9VEhUh-4Qf7Yw-4QfemY-4Qf9dW-4QfaTu-4QaNEr-4QeMkQ-4QeZUN-4QeQLC-4QeSq3-4QaSpc-4QazYt-4QazxF-4Qazei-4QaH8T-4QaDFT-4QeUeW-4QaJzZ-4QaCc6-4QaHFc-4QaRve-4QaxQK-4QaKuK-4QeN3d-4QaEqx-4QaFcz-4QaM7c-4Qf3k3-4QeRZY-4QaJ5R-4QePBq-4QaFzk-4Qb4uK-4Qf4vb-4QaUnz-4Qf9vJ , geraadpleegd op 16 september 2014.	
Figuur 201: Summerroom jaren '70.....	244
YOSHIDA Yoshio, "Alvaro Siza 1954-1988", A+U E8906 1989 June Extra Edition, Tokyo, Tokyo: a+u Publishing Co Ltd. (1989), 103.	
Figuur 202: Open keuken.....	245
Afbeelding auteur	
Figuur 203: GewoonlijkopenkeukenPortugal.....	245
OWNERS DIRECT	
http://www.ownersdirect.co.uk/accommodation/p8026263 , geraadpleegd op 9 april 2015.	
Figuur 204: Keuken jaren '70.....	245
Afbeelding auteur	

CHRONOLOGISCHE LIJST VAN TEKSTEN

GERAADPLEEGDE BIBLIOGRAFIE:

ALLEN Judith, "Welfare Regimes, Welfare Systems and Housing in Southern Europe", *European Journal of Housing Policy*, York, York: University of York 6 (2006), 251-277.

ALVES COSTA Alexandre, BOASSON Dorien, CASTANHEIRA Carlos, MENDES Manuel, VAN DIJK Hans, VAN VEEN René, "Archi-
tectuur en stadsvernieuwing in Portugal", *Wonen TABK*, Amsterdam, Amsterdam: Uigeverij Van Loghum Slaterus, Deventer:
november 22-23 (1983), 11-44.

ANGELILLO Antonio, *Álvaro Siza. Writings on Architecture*, Milaan, London: Thames and Hudson (1997), 207.

BALCHIN Paul, *Housing Policy in Europe*, Londen, New York: Routledge (1996), 349.

BANDEIRINHA José António, *O Processo SAAL e a Arquitectura no 25 de Abril de 1974*, Coimbra, Coimbra: Imprensa da Uni-
versidade de Coimbra (2007), 448.

BARATA MARTINS J.P., *Arquitectura Popular Portuguesa*, Portugal, Portugal: Correios e Telecomunicações de Portugal (1989),
95.

BOUDON Philippe, "Pessac de Le Corbusier", *Collection Aspects de l'Urbanisme*, Paris, Paris: Dunod (1977), 176.

BRINCKERHOFF JACKSON JOHN, *Discovering the Vernacular Landscape*, New Haven, Corm.: Yale University Press (1984), 91.

CORDEIRO SANTOS Ana, TELES Nuno, SERA Nuno, "Cadernos do observatório", *Finança e habitação em Portugal*, Lisboa,
Lisboa: Observatório sobre Crises e Alternativas CES Lisboa 2 (2014), 61.

COSTA Rui, *Conceitos e experimentação de desenho urbano em Portugal: do modernismo à revisão dos modelos*, Coimbra,
Coimbra: Departamento de Arquitectura da Faculdade de Ciência e Tecnologia da Universidade de Coimbra (2006), 273.

DE CAUTER Lieven, HEYNEN Hilde, LOECKX André, VAN HERCK Karina, 'Dat is architectuur', Antwerpen, Rotterdam: Uitgeverij
010 (2009), 893.

DE VOS Els, *Gender & Planning. Ruimtelijke patronen voor diversiteit in parken*, scriptie Stedenbouw en Ruimtelijke Planning, Katholieke Universiteit Leuven (2002), 144.

DOLING John, FORD Janet, *Globalisation & Home Ownership: Experiences in Eight Member States of the European Union*, Delft, Delft: DUP Science (2003), 233.

FLECK Brigitte, WANG Wilfried, "O'NFM_1: Bouça Residents Association Housing Porto 1972-77 2005-06 Álvaro Siza," O'Neil Ford Series, Canada, Germany: Sole Distributor (2008), 144.

FIGUEIRA Jorge, *Álvaro Siza. Modern Redux*, Ostfildern, Ostfildern: Hatje Cantz Verlag (2008), 205.

FOSTER Hal, *Postmodern culture*, London, London: Pluto Press (1985), 16-29.

FRAMPTON Kenneth, *Álvaro Siza*, London, London: Phaidon (2000), 620.

FRAMPTON Kenneth, PORTAS Nuno, ALVES COSTA Alexander, NICOLIN Pierluigi, *Alvaro Siza Poetic profession*, Italia, New York: Rizzoli International Publications Inc. (1983), 188.

GALEMA Wijnand, VOLLAARD Piet, *Rotterdam herzien: dertig jaar architectuur, 1977-2007*, Rotterdam, Rotterdam: Uitgeverij 010 (2007), 278.

HUET Bernard, "Portugal", AA *L'architecture d'aujourd'hui* 185, Paris, Paris: Groupe Expansion (1976), 113.

JODIDIO Philip, *Álvaro Siza Complete Works 1952-2013*, Germany, Germany: Taschen (2013), 520.

KVALE Steinar, BRINKMANN Svend, *Interviews. Learning the Craft of Qualitative Research Interviewing*, USA, USA: SAGE Publications, Inc. (2009), 354.

LOUREIRO DE MATOS Fátima, VELOSO VIEIRA RODRIGUES Rosa Maria, *As ilhas de Porto: lugares de resistência*, Porto, Porto: Universidade do Porto (2009), 57.

LYPPENS Glenn, *Het dilemma van de collectieve actie*, Antwerpen, Antwerpen: UAntwerpen (2013), 331.

MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP, *Huiszoeking: een kijkboek sociale woningbouw*, Brussel, Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (1999), 191.

MOTA Nelson, "Between Populism and Dogma: Álvaro Siza's Third Way", *Footprint: Delft architecture theory journal*, Delft, Delft: Tu Delft (2011), 35-58.

MOURA GADELHO TAVARES Bruno Miguel, *Estudo da Operação SAAL-Da teoria à prática. Carácter da sua execução no Porto*, Porto, Porto: Universidade Lusíada do Porto (2011), 142.

SERRA Nuno, *Território e Habitação em Portugal*, Coimbra, Coimbra: Oficina do Centro de Estudos Sociais (1997), 18.

SHANK, 2006 in: Mortelmans 2007

SWINNEN Peter, *Pilootprojecten Wonen. Nieuwe vormen van collectiviteit*, Brussel, Brussel: Vlaams Bouwmeester (2013), 77.

TALL Deborah, "Dwelling, Making peace with space and place", *Rooted in the Land: Essays on Community and Place*, Yale, Yale: Yale University Press (1996), 104-112.

TZONIS Alexander, LEFAIVRE Liane, "Why Critical Regionalism Today?", *Architecture and Urbanism*, New York, New York: Princeton Architectural Press 236 (1990), 22-23.

UMBACH Maiken, HÜPPAUF Bernd, *Vernacular Modernism: Heimat, Globalization and the Built Environment*, California, Stanford: Stanford University Press (2005), 280.

VAN DER HEIJDEN Hans, *Tuindorp Kethel Schiedam. Noddy, Noddier, Noddiest*, Rotterdam, Bussum: Uitgeverij THOTH (2004), 107.

VLAAMSE HUISVESTINGSMAATSCHAPPIJ, *Bouwstenen van een sociaal woonbeleid: de VHM bekijkt 50jaar volkshuisvesting in Vlaanderen, Deel 1*, Brussel, Brussel: Vlaamse Huisvestingsmaatschappij (1997), 418.

VAN DEN HEUVEL D., MESMAN M., QUIST W., *The Challenge of Change : Dealing with the Legacy of the Modern Movement: Proceedings of the 10th International DOCOMOMO Conference*, Delft, Amsterdam: IOS Press BV (2008), 568.

VAN HERCK Karina, AVERMAETE Tom, *Wonen in welvaart. Woningbouw en wooncultuur in Vlaanderen, 1948-1973*, Antwerpen, Rotterdam: Uitgeverij 010 (2006), 286.

YOSHIDA Yoshio, "Alvaro Siza 1954-1988", *A+U E8906 1989 June Extra Edition*, Tokyo, Tokyo: a+u Publishing Co Ltd. (1989), 239.

VIRTUELE BIBLIOGRAFIE:

ALGARVE PRIMEIRO

<http://www.algarveprimeiro.com/d/debate-encerra-exposicao-do-projecto-saal-no-concelho-de-lagos-/3544-1>, geraadpleegd op 13 mei 2014.

ÁLVARO SIZA VIEIRA QUOTES

<http://www.quoteauthors.com/quotes/alvaro-siza-vieira-quotes.html>, geraadpleegd op 19 April 2014.

HOUSING PROTOTYPES

http://housingprototypes.org/project?File_No=POR003, geraadpleegd op 19 mei 2014.

ISSUU

http://issuu.com/rbdavies/docs/ifla50_proceedings_part_a_web/129, geraadpleegd op 25 augustus 2014.

KRITISCH REGIONALISME - ARCHIPEDIA

<http://www.architectenweb.nl/aweb/archipedia/archipedia.asp?id=18513>, geraadpleegd op 6 september 2014.

PUBLICO

<http://www.publico.pt/politica/noticia/arquitectos-que-protagonizaram-saal-vao-debaterprojecto-em-serralves-1632695>, geraadpleegd op 13 mei 2014.

PUBLICO

<http://www.publico.pt/culturaipsilon/noticia/a-primeira-guerra-mundial-e-a-queda-da-republica-uma-relacao-com-plexa-1667778>, geraadpleegd op 17 februari 2015.

SAMENHUIZEN

<http://www.samenhuizen.net/wiki/doku.php?id=definitie>, geraadpleegd op 26 oktober 2014.

SCRIBD

<http://es.scribd.com/doc/151972524-TD-EduardoFernandes-Final>, geraadpleegd op 3 april 2014.

SCRIBD

<http://es.scribd.com/doc/48430808-Pedrobarbs>, geraadpleegd op 3 april 2014.

SERRALVES

<http://www.serralves.pt/pt/actividades/simposio-saal-em-retroprospetiva/?menu=799#tabs0html>, geraadpleegd op 13 mei 2014.

SLIDESHARE,

http://www.slideshare.net/dotks/analisis-quintas-de-malagueira-del-arq-alvaro-siza?u=defaultxb=xfrom_search=1, geraadpleegd op 3 april 2014.

STAD EN ARCHITECTUUR

<http://www.stadenarchitectuur.be/#/nl/artikel/2/330>, geraadpleegd op 12 november 2014.

STUDYMODE

<http://www.studymode.com/essays/Highlighting-The-Architectural-Collective-Identity-1795863.html>, geraadpleegd op 25 augustus 2014.

ANDERE BRONNEN:

AGAREZ Ricardo, 'Peripheral building bureaucracy: modernism, regionalism and architecture in the south of Portugal 1925-1965.' (PT), Gent, Gent: Vakgroep Architectuur en Stedenbouw Universiteit Gent (2015), 10 maart.

Deze bijdrage is gebaseerd op de film *As Operações SAAL* (2009) onder regie van João Dias, productie van Midas Filmes, redactie van Maria de Lurdes Oliveira.

Deze bijdrage is gebaseerd op de lessen van LINGUAPOLIS, Workshop: 'Schrijven van een academische paper', Antwerpen, Antwerpen: Universiteit antwerpen (2015), 5/12/19 maart.

Deze bijdrage is gebaseerd op de lessen van PACHECO Mónica, ADSL 2015: On certainty, Antwerpen, Antwerpen: Universiteit Antwerpen (2014), 9-13 februari 2015.

Deze bijdrage is gebaseerd op de lessen van VALLET Nathalie, Master Stedenbouw: Onderzoeksmethodes: kwalitatieve methode, Antwerpen, Antwerpen: Universiteit Antwerpen (2014), februari-juni.

Deze bijdrage is gebaseerd op de lessen van VAN GEEL Hendrik, Master Stedenbouw: Onderzoeksmethodes: kwantitatieve methode Antwerpen, Antwerpen: Universiteit Antwerpen (2014), februari-juni.

BIJLAGE 1: Kenneth Frampton- 'Towards a Critical Regionalism. Six Points for an Architecture of Resistance'¹⁷⁸

Towards a Critical Regionalism: Six Points for an Architecture of Resistance

KENNETH FRAMPTON

The phenomenon of universalization, while being an advancement of mankind, at the same time constitutes a sort of subtle destruction, not only of traditional cultures, which might not be an irreparable wrong, but also of what I shall call for the time being the creative nucleus of great cultures, that nucleus on the basis of which we interpret life, what I shall call in advance the ethical and mythical nucleus of mankind. The conflict springs up from there. We have the feeling that this single world civilization at the same time exerts a sort of attrition or wearing away at the expense of the cultural resources which have made the great civilizations of the past. This threat is expressed, among other disturbing effects, by the spreading before our eyes of a mediocre civilization which is the absurd counterpart of what I was just calling elementary culture. Everywhere throughout the world, one finds the same bad movie, the same slot machines, the same plastic or aluminum atrocities, the same twisting of language by propaganda, etc. It seems as if mankind, by approaching en masse a basic consumer culture, were also stopped en masse at a subcultural level. Thus we come to the crucial problem confronting nations just rising from underdevelopment. In order to get on to the road toward modernization, is it necessary to jettison the old cultural past which has been the raison d'être of a nation? ... Whence the paradox: on the one hand, it has to root itself in the soil of its past, forge a national spirit, and unfold this spiritual and cultural revindication before the colonialist's personality. But in order to take part in modern civilization, it is necessary at the same time to take part in scientific, technical, and political rationality, something which very often requires the pure and simple abandon of a whole cultural past. It is a fact: every culture cannot sustain and absorb the shock of modern civilization. There is the paradox: how to become modern and to return to sources; how to revive an old, dormant civilization and take part in universal civilization.¹

— Paul Ricoeur, *History and Truth*

1. Culture and Civilization

Modern building is now so universally conditioned by optimized technology that the possibility of creating significant urban form has become extremely limited. The restrictions jointly imposed by automotive distribution and the volatile play of land speculation serve to limit the scope of urban design to such a degree that any intervention tends to be reduced either to the manipulation of elements predetermined by the imperatives of production, or to a kind of superficial masking which modern development requires for the facilitation of marketing and the maintenance of social control. Today the practice of architecture seems to be increasingly polarized between, on the one hand, a so-called "high-tech" approach predicated exclusively upon production and, on the other, the provision of a "compensatory facade" to cover up the harsh realities of this universal system.²

Twenty years ago the dialectical interplay between civilization and culture still afforded the possibility of maintaining some general control over the shape and significance of the urban fabric. The last two decades, however, have radically transformed the metropolitan centers of the developed world. What were still essentially 19th-century city fabrics in the early 1960s have since become progressively overlaid by the two symbiotic instruments of Megalopolitan development—the freestanding high-rise and the serpentine freeway. The former has finally come into its own as the prime device for realizing the increased land value brought into being by the latter. The typical downtown which, up to twenty years ago, still presented a mixture of residential stock with tertiary and secondary industry has now become little more than a *burolandschaft* city-scape: the victory of universal civilization over locally inflected culture. The predicament posed by Ricoeur—namely, "how to become modern and to return to sources"³—now seems to be circumvented by the apocalyptic thrust of modernization, while the ground in which the mytho-ethical nucleus of a society might take root has become eroded by the rapacity of development.⁴

Ever since the beginning of the Enlightenment, *civilization* has been primarily concerned with instrumental reason, while *culture* has addressed itself to the specifics of expression—to the realization of the being and the evolution of its *collective* psycho-social reality. Today civilization tends to be increasingly embroiled in a never-ending chain of "means and ends" wherein, according to Hannah Arendt, "The 'in order to' has become the content of the 'for the sake of'; utility established as meaning generates meaninglessness."⁵

2. The Rise and Fall of the Avant-Garde

The emergence of the avant-garde is inseparable from the modernization of both society and architecture. Over the past century-and-a-half avant-garde culture has assumed different roles, at times facilitating the process of modernization and thereby acting, in part, as a progressive, liberative form, at times being virulently opposed to the positivism of bourgeois culture. By and large, avant-garde architecture has played a positive role with regard to the progressive trajectory of the Enlightenment. Exemplary of this is the role played by Neoclassicism: from the mid-18th century onwards it serves as both a symbol of and an instrument for the propagation of universal civilization. The mid-19th century, however, saw the historical avant-garde assume an adversary stance towards both industrial process and Neoclassical form. This is the first concerted reaction on the part of "tradition" to the process of modernization as the Gothic Revival and the Arts-and-Crafts movements take up a categorically negative attitude towards both utilitarianism and the division of labor. Despite this critique, modernization continues unabated, and throughout the last half of the 19th century bourgeois art distances itself progressively from the harsh realities of colonialism and paleo-technological exploitation. Thus at the end of the century the avant-gardist Art Nouveau takes refuge in the compensatory thesis of "art for art's sake," retreating to nostalgic or phantasmagoric dream-worlds inspired by the cathartic hermeticism of Wagner's music-drama.

The progressive avant-garde emerges in full force, however, soon after the turn of the century with the advent of Futurism. This unequivocal critique of the *ancien régime* gives rise to the primary positive cultural formations of the 1920s: to Purism, Neoplasticism and Constructivism. These movements are the last occasion on which radical avant-gardism is able to identify itself wholeheartedly with the process of modernization. In the immediate aftermath of World War I—"the war to end all wars"—the triumphs of science, medicine and industry seemed to confirm the liberative promise of the modern project. In the 1930s, however, the prevailing backwardness and chronic insecurity of the newly urbanized masses, the upheavals caused by war, revolution and economic depression, followed by a sudden and crucial need for psycho-social stability in the face of global political and economic crises, all induce a state of affairs in which the interests of both monopoly and state capitalism are, for the first time in modern history, divorced from the liberative drives of cultural modernization. Universal civilization and world culture cannot be drawn upon to sustain "the myth of the State," and one reaction-formation succeeds another as the historical avant-garde founders on the rocks of the Spanish Civil War.

Not least among these reactions is the reassertion of Neo-Kantian aesthetics as a substitute for the culturally liberative modern project. Confused by the political and cultural politics of Stalinism, former left-wing protagonists of socio-cultural modernization now recommend a strategic withdrawal from the project of totally transforming the existing reality. This renunciation is predicated on the belief that as long as the struggle between socialism and capitalism persists (with the manipulative mass-culture politics that this conflict necessarily entails), the modern world cannot continue to entertain the prospect of evolving a marginal, liberative, avant-gardist culture which would break (or speak of the break) with the history of bourgeois repression. Close to *l'art pour l'art*, this position was first advanced as a "holding pattern" in Clement Greenberg's "Avant-Garde and Kitsch" of 1939; this essay concludes somewhat ambiguously with the words: "Today we look to socialism *simply* for the preservation of whatever living culture we have right now."⁶ Greenberg reformulated this position in specifically formalist terms in his essay "Modernist Painting" of 1965, wherein he wrote:

Having been denied by the Enlightenment of all tasks they could take seriously, they [the arts] looked as though they were going to be assimilated to entertainment pure and simple, and entertainment looked as though it was going to be assimilated, like religion, to therapy. The arts could save themselves from this leveling down only by demonstrating that the kind of experience they provided was valuable in its own right and not to be obtained from any other kind of activity.⁷

Despite this defensive intellectual stance, the arts have nonetheless continued to gravitate, if not towards entertainment, then certainly towards commodity and—in the case of that which Charles Jencks has since classified as Post-Modern Architecture⁸—towards pure technique or pure scenography. In the latter case, the so-called postmodern architects are merely feeding the media-society with gratuitous, quietistic images rather than proffering, as they claim, a creative *rappel à l'ordre* after the supposedly proven bankruptcy of the liberative modern project. In this regard, as Andreas Huyssens has written, "The American postmodernist avant-garde, therefore, is not only the end game of avant-gardism. It also represents the fragmentation and decline of critical adversary culture."⁹

Nevertheless, it is true that modernization can no longer be simplistically identified as liberative *in se*, in part because of the domination of mass culture by the media-industry (above all television which, as Jerry Mander reminds us, expanded its persuasive power a thousandfold between 1945 and 1975¹⁰) and in part because the trajectory of modernization has brought us to the threshold of nuclear war and the annihilation of the entire species. So too, avant-gardism can no longer be sustained as a liberative moment, in part

because its initial utopian promise has been overrun by the internal rationality of instrumental reason. This "closure" was perhaps best formulated by Herbert Marcuse when he wrote:

The technological *apriori* is a political *apriori* inasmuch as the transformation of nature involves that of man, and inasmuch as the "man-made creations" issue from and re-enter the societal ensemble. One may still insist that the machinery of the technological universe is "as such" indifferent towards political ends—it can revolutionize or retard society... However, when technics becomes the universal form of material production, it circumscribes an entire culture, it projects a historical totality—a "world."¹¹

3. Critical Regionalism and World Culture

Architecture can only be sustained today as a critical practice if it assumes an *arrière-garde* position, that is to say, one which distances itself equally from the Enlightenment myth of progress and from a reactionary, unrealistic impulse to return to the architectonic forms of the preindustrial past. A critical *arrière-garde* has to remove itself from both the optimization of advanced technology and the ever-present tendency to regress into nostalgic historicism or the glibly decorative. It is my contention that only an *arrière-garde* has the capacity to cultivate a resistant, identity-giving culture while at the same time having discreet recourse to universal technique.

It is necessary to qualify the term *arrière-garde* so as to diminish its critical scope from such conservative policies as Populism or sentimental Regionalism with which it has often been associated. In order to ground *arrière-gardism* in a rooted yet critical strategy, it is helpful to appropriate the term Critical Regionalism as coined by Alex Tzonis and Liliane Lefaivre in "The Grid and the Pathway" (1981): in this essay they caution against the ambiguity of regional reformism, as this has become occasionally manifest since the last quarter of the 19th century:

Regionalism has dominated architecture in almost all countries at some time during the past two centuries and a half. By way of general definition we can say that it upholds the individual and local architectonic features against more universal and abstract ones. In addition, however, regionalism bears the hallmark of ambiguity. On the one hand, it has been associated with movements of reform and liberation;... on the other, it has proved a powerful tool of repression and chauvinism... Certainly, critical regionalism has its limitations. The upheaval of the populist movement—a more developed form of regionalism—has brought to light these weak points. No new architecture can emerge without a new kind of relations between designer and user, with-

out new kinds of programs... Despite these limitations critical regionalism is a bridge over which any humanistic architecture of the future must pass.¹²

The fundamental strategy of Critical Regionalism is to mediate the impact of universal civilization with elements derived *indirectly* from the peculiarities of a particular place. It is clear from the above that Critical Regionalism depends upon maintaining a high level of critical self-consciousness. It may find its governing inspiration in such things as the range and quality of the local light, or in a *tectonic* derived from a peculiar structural mode, or in the topography of a given site.

But it is necessary, as I have already suggested, to distinguish between Critical Regionalism and simple-minded attempts to revive the hypothetical forms of a lost vernacular. In contradistinction to Critical Regionalism, the primary vehicle of Populism is the *communicative or instrumental sign*. Such a sign seeks to evoke not a critical perception of reality, but rather the sublimation of a desire for direct experience through the provision of information. Its tactical aim is to attain, as economically as possible, a preconceived level of gratification in behavioristic terms. In this respect, the strong affinity of Populism for the rhetorical techniques and imagery of advertising is hardly accidental. Unless one guards against such a convergence, one will confuse the resistant capacity of a critical practice with the demagogic tendencies of Populism.

The case can be made that Critical Regionalism as a cultural strategy is as much a bearer of *world culture* as it is a vehicle of *universal civilization*. And while it is obviously misleading to conceive of our inheriting world culture to the same degree as we are all heirs to universal civilization, it is nonetheless evident that since we are, in principle, subject to the impact of both, we have no choice but to take cognizance today of their interaction. In this regard the practice of Critical Regionalism is contingent upon a process of double mediation. In the first place, it has to "deconstruct" the overall spectrum of world culture which it inevitably inherits; in the second place, it has to achieve, through synthetic contradiction, a manifest critique of universal civilization. To deconstruct world culture is to remove oneself from that eclecticism of the *fin de siècle* which appropriated alien, exotic forms in order to revitalize the expressivity of an enervated society. (One thinks of the "form-force" aesthetics of Henri van de Velde or the "whiplash-Arabesques" of Victor Horta.) On the other hand, the mediation of universal technique involves imposing limits on the optimization of industrial and postindustrial technology. The future necessity for re-synthesizing principles and elements drawn from diverse origins and quite different ideological sets seems to be alluded to by Ricoeur when he writes:

No one can say what will become of our civilization when it has really met different civilizations by means other than the shock of conquest and

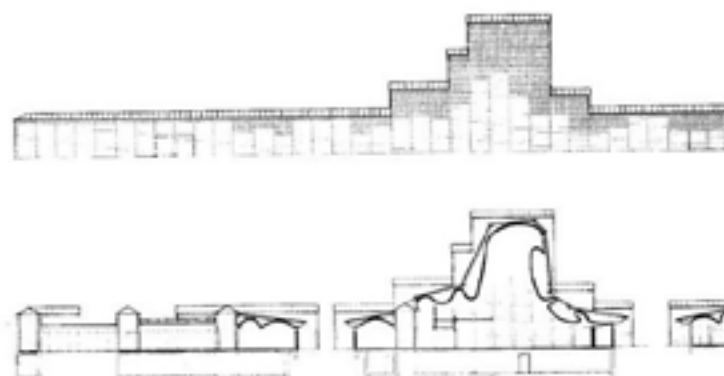
domination. But we have to admit that this encounter has not yet taken place at the level of an authentic dialogue. That is why we are in a kind of lull or interregnum in which we can no longer practice the dogmatism of a single truth and in which we are not yet capable of conquering the skepticism into which we have stepped.¹³

A parallel and complementary sentiment was expressed by the Dutch architect Aldo Van Eyck who, quite coincidentally, wrote at the same time: "Western civilization habitually identifies itself with civilization as such on the pontifical assumption that what is not like it is a deviation, less advanced, primitive, or, at best, exotically interesting at a safe distance."¹⁴

That Critical Regionalism cannot be simply based on the autochthonous forms of a specific region alone was well put by the Californian architect Hamilton Harwell Harris when he wrote, now nearly thirty years ago:

Opposed to the Regionalism of Restriction is another type of regionalism, the Regionalism of Liberation. This is the manifestation of a region that is especially in tune with the emerging thought of the time. We call such a manifestation "regional" only because it has not yet emerged elsewhere. . . . A region may develop ideas. A region may accept ideas. Imagination and intelligence are necessary for both. In California in the late Twenties and Thirties modern European ideas met a still-developing regionalism. In New England, on the other hand, European Modernism met a rigid and restrictive regionalism that at first resisted and then surrendered. New England accepted European Modernism whole because its own regionalism had been reduced to a collection of restrictions.¹⁵

The scope for achieving a self-conscious synthesis between universal civilization and world culture may be specifically illustrated by Jørn Utzon's Bagsvaerd Church, built near Copenhagen in 1976, a work whose complex meaning stems directly from a revealed conjunction between, on the one hand, the *rationality* of normative technique and, on the other, the *arationality* of idiosyncratic form. Inasmuch as this building is organized around a regular grid and is comprised of repetitive, in-fill modules—concrete blocks in the first instance and precast concrete wall units in the second—we may justly regard it as the outcome of universal civilization. Such a building system, comprising an *in situ* concrete frame with prefabricated concrete in-fill elements, has indeed been applied countless times all over the developed world. However, the universality of this productive method—which includes, in this instance, patent glazing on the roof—is abruptly mediated when one passes from the optimal modular skin of the exterior to the far less optimal reinforced concrete shell vault spanning the nave. This last is obviously a relatively uneconomic mode of construction, selected and manipulated first for its direct associative capacity—that is to say, the vault signifies sacred space—and second for its

Jørn Utzon, *Bagsvaerd Church*, 1973-76.
North elevation and section.

multiple cross-cultural references. While the reinforced concrete shell vault has long since held an established place within the received tectonic canon of Western modern architecture, the highly configured section adopted in this instance is hardly familiar, and the only precedent for such a form, in a sacred context, is Eastern rather than Western—namely, the Chinese pagoda roof, cited by Utzon in his seminal essay of 1963, "Platforms and Plateaus."¹⁶ Although the main Bagsvaerd vault spontaneously signifies its religious nature, it does so in such a way as to preclude an exclusively Occidental or Oriental reading of the code by which the public and sacred space is constituted. The intent of this expression is, of course, to secularize the sacred form by precluding the usual set of semantic religious references and thereby the corresponding range of automatic responses that usually accompany them. This is arguably a more appropriate way of rendering a church in a highly secular age, where any symbolic allusion to the ecclesiastic usually degenerates immediately into the vagaries of kitsch. And yet paradoxically, this desacralization at Bagsvaerd subtly reconstitutes a renewed basis for the spiritual, one founded, I would argue, in a regional reaffirmation—grounds, at least, for some form of collective spirituality.

4. The Resistance of the Place-Form

The Megalopolis recognized as such in 1961 by the geographer Jean Gottman¹⁷ continues to proliferate throughout the developed world to such an extent that, with the exception of cities which were laid in place before the turn of the century, we are no longer able to maintain defined urban forms. The last quarter of a century has seen the so-called field of urban design degenerate into a theoretical subject whose discourse bears little relation to the processual realities of modern development. Today even the super-managerial discipline of urban planning has entered into a state of crisis. The ultimate fate of the plan which was officially promulgated for the rebuilding of Rotterdam after World War II is symptomatic in this regard, since it testifies, in terms of its own recently changed status, to the current tendency to reduce all planning to little more than the allocation of land use and the logistics of distribution. Until relatively recently, the Rotterdam master plan was revised and upgraded every decade in the light of buildings which had been realized in the interim. In 1975, however, this progressive urban cultural procedure was unexpectedly abandoned in favor of publishing a nonphysical, infrastructure plan conceived at a regional scale. Such a plan concerns itself almost exclusively with the logistical projection of changes in land use and with the augmentation of existing distribution systems.

In his essay of 1954, "Building, Dwelling, Thinking," Martin Heidegger provides us with a critical vantage point from which to behold this phenomenon of universal placelessness. Against the Latin or, rather, the antique *abstract* concept of space as a more or less endless continuum of evenly subdivided spatial components or integers—what he terms *spatium* and *extensio*—Heidegger opposes the German word for space (or, rather, place), which is the term *Raum*. Heidegger argues that the phenomenological essence of such a space/place depends upon the *concrete*, clearly defined nature of its boundary, for, as he puts it, "A boundary is not that at which something stops, but, as the Greeks recognized, the boundary is that from which something begins its presencing."¹⁸ Apart from confirming that Western abstract reason has its origins in the antique culture of the Mediterranean, Heidegger shows that etymologically the German gerund *building* is closely linked with the archaic forms of *being*, *cultivating* and *dwelling*, and goes on to state that the condition of "dwelling" and hence ultimately of "being" can only take place in a domain that is clearly bounded.

While we may well remain skeptical as to the merit of grounding critical practice in a concept so hermetically metaphysical as Being, we are, when confronted with the ubiquitous placelessness of our modern environment, nonetheless brought to posit, after Heidegger, the absolute precondition of a

bounded domain in order to create an architecture of resistance. Only such a defined boundary will permit the built form to stand against—and hence literally to withstand in an institutional sense—the endless processual flux of the Megalopolis.

The bounded place-form, in its public mode, is also essential to what Hannah Arendt has termed "the space of human appearance," since the evolution of legitimate power has always been predicated upon the existence of the "polis" and upon comparable units of institutional and physical form. While the political life of the Greek polis did not stem directly from the physical presence and representation of the city-state, it displayed in contrast to the Megalopolis the cantonal attributes of urban density. Thus Arendt writes in *The Human Condition*:

The only indispensable material factor in the generation of power is the living together of people. Only where men live so close together that the potentialities for action are always present will power remain with them and the foundation of cities, which as city states have remained paradigmatic for all Western political organization, is therefore the most important material prerequisite for power.¹⁹

Nothing could be more removed from the political essence of the city-state than the rationalizations of positivistic urban planners such as Melvin Webber, whose ideological concepts of *community without proximity* and the *non-place urban realm* are nothing if not slogans devised to rationalize the absence of any true public realm in the modern metropolis.²⁰ The manipulative bias of such ideologies has never been more openly expressed than in Robert Venturi's *Complexity and Contradiction in Architecture* (1966) wherein the author asserts that Americans do not need piazzas, since they should be at home watching television.²¹ Such reactionary attitudes emphasize the impotence of an urbanized populace which has paradoxically lost the object of its urbanization.

While the strategy of Critical Regionalism as outlined above addresses itself mainly to the maintenance of an *expressive density and resonance* in an architecture of resistance (a cultural density which under today's conditions could be said to be potentially liberative in and of itself since it opens the user to manifold *experiences*), the provision of a place-form is equally essential to critical practice, inasmuch as a resistant architecture, in an institutional sense, is necessarily dependent on a clearly defined domain. Perhaps the most generic example of such an urban form is the perimeter block, although other related, introspective types may be evoked, such as the galleria, the atrium, the forecourt and the labyrinth. And while these types have in many instances today simply become the vehicles for accommodating pseudo-public realms (one thinks of recent megastructures in housing, hotels, shopping centers, etc.), one cannot even in these

instances entirely discount the latent political and resistant potential of the place-form.

5. Culture Versus Nature: Topography, Context, Climate, Light and Tectonic Form

Critical Regionalism necessarily involves a more directly dialectical relation with nature than the more abstract, formal traditions of modern avant-garde architecture allow. It is self-evident that the *tabula rasa* tendency of modernization favors the optimum use of earth-moving equipment inasmuch as a totally flat datum is regarded as the most economic matrix upon which to predicate the rationalization of construction. Here again, one touches in concrete terms this fundamental opposition between universal civilization and autochthonous culture. The bulldozing of an irregular topography into a flat site is clearly a technocratic gesture which aspires to a condition of absolute *placelessness*, whereas the terracing of the same site to receive the stepped form of a building is an engagement in the act of "cultivating" the site.

Clearly such a mode of beholding and acting brings one close once again to Heidegger's etymology; at the same time, it evokes the method alluded to by the Swiss architect Mario Botta as "building the site." It is possible to argue that in this last instance the specific culture of the region—that is to say, its history in both a geological and agricultural sense—becomes inscribed into the form and realization of the work. This inscription, which arises out of "in-laying" the building into the site, has many levels of significance, for it has a capacity to embody, in built form, the prehistory of the place, its archeological past and its subsequent cultivation and transformation across time. Through this layering into the site the idiosyncrasies of place find their expression without falling into sentimentality.

What is evident in the case of topography applies to a similar degree in the case of an existing urban fabric, and the same can be claimed for the contingencies of climate and the temporally inflected qualities of local light. Once again, the sensitive modulation and incorporation of such factors must almost by definition be fundamentally opposed to the optimum use of universal technique. This is perhaps most clear in the case of light and climate control. The generic window is obviously the most delicate point at which these two natural forces impinge upon the outer membrane of the building, fenestration having an innate capacity to inscribe architecture with the character of a region and hence to express the place in which the work is situated.

Until recently, the received precepts of modern curatorial practice favored the exclusive use of artificial light in all art galleries. It has perhaps been insufficiently recognized how this encapsulation tends to reduce the artwork to a commodity, since such an environment must conspire to render the work *placeless*. This is because the local light spectrum is never permitted to play across its surface: here, then, we see how the loss of aura, attributed by Walter Benjamin to the processes of mechanical reproduction, also arises from a relatively static application of universal technology. The converse of this "placeless" practice would be to provide that art galleries be top-lit through carefully contrived monitors so that, while the injurious effects of direct sunlight are avoided, the ambient light of the exhibition volume changes under the impact of time, season, humidity, etc. Such conditions guarantee the appearance of a *place-conscious* poetic—a form of filtration compounded out of an interaction between culture and nature, between art and light. Clearly this principle applies to all fenestration, irrespective of size and location. A constant "regional inflection" of the form arises directly from the fact that in certain climates the glazed aperture is advanced, while in others it is recessed behind the masonry facade (or, alternatively, shielded by adjustable sun breakers).

The way in which such openings provide for appropriate ventilation also constitutes an unsentimental element reflecting the nature of local culture. Here, clearly, the main antagonist of rooted culture is the ubiquitous air-conditioner, applied in all times and in all places, irrespective of the local climatic conditions which have a capacity to express the specific place and the seasonal variations of its climate. Wherever they occur, the fixed window and the remote-controlled air-conditioning system are mutually indicative of domination by universal technique.

Despite the critical importance of topography and light, the primary principle of architectural autonomy resides in the *tectonic* rather than the *scenographic*: that is to say, this autonomy is embodied in the revealed ligaments of the construction and in the way in which the syntactical form of the structure explicitly resists the action of gravity. It is obvious that this discourse of the load borne (the beam) and the load-bearing (the column) cannot be brought into being where the structure is masked or otherwise concealed. On the other hand, the tectonic is not to be confused with the purely technical, for it is more than the simple revelation of stereotomy or the expression of skeletal framework. Its essence was first defined by the German aesthetician Karl Bötticher in his book *Die Tektonik der Hellenen* (1852); and it was perhaps best summarized by the architectural historian Stanford Anderson when he wrote:

"Tektonik" referred not just to the activity of making the materially requisite construction... but rather to the activity that raises this construction to an art

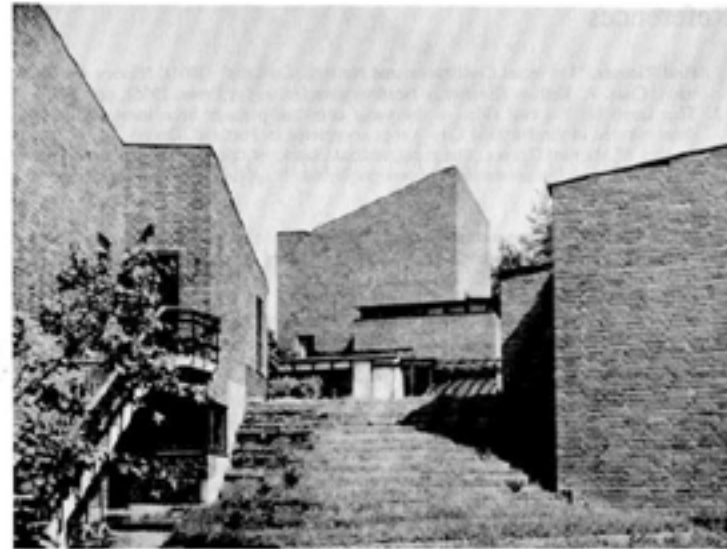
form...The functionally adequate form must be adapted so as to give expression to its function. The sense of bearing provided by the entasis of Greek columns became the touchstone of this concept of *Tektonik*.²²

The tectonic remains to us today as a potential means for distilling play between material, craftwork and gravity, so as to yield a component which is in fact a condensation of the entire structure. We may speak here of the presentation of a structural poetic rather than the re-presentation of a facade.

6. The Visual Versus the Tactile

The tactile resilience of the place-form and the capacity of the body to read the environment in terms other than those of sight alone suggest a potential strategy for resisting the domination of universal technology. It is symptomatic of the priority given to sight that we find it necessary to remind ourselves that the tactile is an important dimension in the perception of built form. One has in mind a whole range of complementary sensory perceptions which are registered by the labile body: the intensity of light, darkness, heat and cold; the feeling of humidity; the aroma of material; the almost palpable presence of masonry as the body senses its own confinement; the momentum of an induced gait and the relative inertia of the body as it traverses the floor; the echoing resonance of our own footfall. Luchino Visconti was well aware of these factors when making the film *The Damned*, for he insisted that the main set of the Altona mansion should be paved in real wooden parquet. It was his belief that without a solid floor underfoot the actors would be incapable of assuming appropriate and convincing postures.

A similar tactile sensitivity is evident in the finishing of the public circulation in Alvar Aalto's Säynätsalo Town Hall of 1952. The main route leading to the second-floor council chamber is ultimately orchestrated in terms which are as much tactile as they are visual. Not only is the principal access stair lined in raked brickwork, but the treads and risers are also finished in brick. The kinetic impetus of the body in climbing the stair is thus checked by the friction of the steps, which are "read" soon after in contrast to the timber floor of the council chamber itself. This chamber asserts its honorific status through sound, smell and texture, not to mention the springy deflection of the floor underfoot (and a noticeable tendency to lose one's balance on its polished surface). From this example it is clear that the liberative importance of the tactile resides in the fact that it can only be decoded in terms of *experience* itself: it cannot be reduced to mere information, to representation or to the simple evocation of a simulacrum substituting for absent presences.

Alvar Aalto, Säynätsalo Town Hall, 1952.

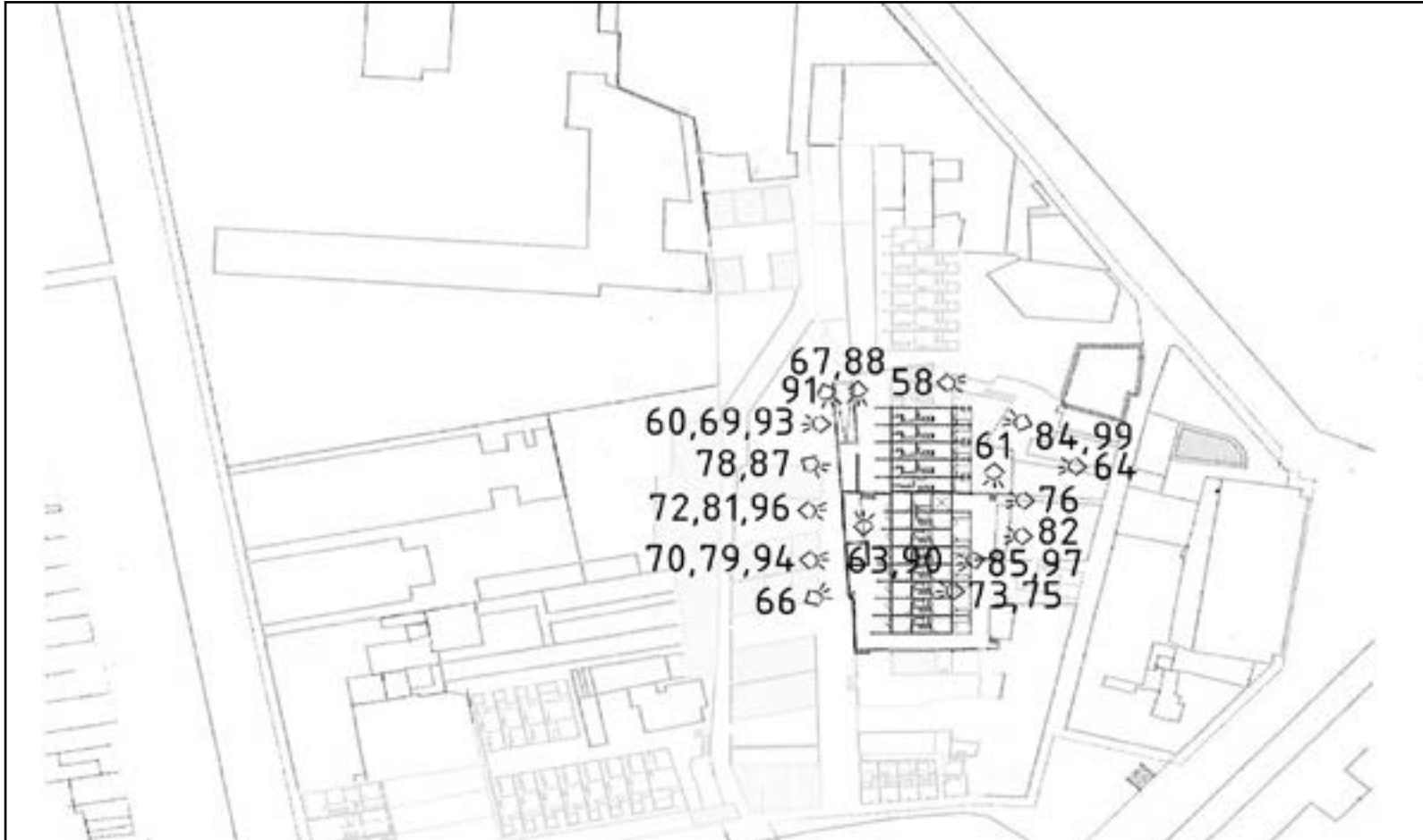
In this way, Critical Regionalism seeks to complement our normative visual experience by readdressing the tactile range of human perceptions. In so doing, it endeavors to balance the priority accorded to the image and to counter the Western tendency to interpret the environment in exclusively perspectival terms. According to its etymology, perspective means rationalized sight or clear seeing, and as such it presupposes a conscious suppression of the senses of smell, hearing and taste, and a consequent distancing from a more direct experience of the environment. This self-imposed limitation relates to that which Heidegger has called a "loss of nearness." In attempting to counter this loss, the tactile opposes itself to the scenographic and the drawing of veils over the surface of reality. Its capacity to arouse the impulse to touch returns the architect to the poetics of construction and to the erection of works in which the tectonic value of each component depends upon the density of its objecthood. The tactile and the tectonic jointly have the capacity to transcend the mere appearance of the technical in much the same way as the place-form has the potential to withstand the relentless onslaught of global modernization.

BIJLAGE II: Essay in foto's

São Victor (1974-1977)

De eerste sociale huisvesting van SAAL, in samenwerking met Álvaro Siza, situeert zich binnenin een bouwblok in de straten van S. Victor te Porto. Het is het kleinste project van de drie Portugese case studies. De urbane regionale taal hierbij is de typologie van de 'Ilha'.

Figuur 88: Invulling in het bestaande weefsel, niv 0, 1/1000

Project info: 179 180 181 182

Architect: Álvaro Joaquim de Melo Siza Vieira, Domingo Tavares, Francisco Guedes

Stad: Fontainhas (Porto)

Land: Portugal

Adres: Rua de São Victor / Av. Rodrigues de Freitas / Rua das Fontainhas

Gebouwtype: rijwoning, plat dak

Dimensies: 80m²

Aantal woningen: 40+13*, 13

Woningtypes: 3*, 1

Aantal verdiepingen: 2

Doorsnede: interne trap

Exterieur materialen: betonblokken 20cm, wit pleisterwerk, houtenramen

Constructietype: metselwerk

Buitenruimte: patio

Inspiratie: Siedlungen, Kiefhoek / Weissenhof J.J.P. Oud

Participatie bewoners bij constructie: ja

Identiteit bewoners: gepensioneerden

Financiële situatie bewoners: lage klasse

Eigenaarsschap: verhuring

Faciliteiten: /

Dienst: SAAL/Norte

*: oorspronkelijk

---

179 HUET Bernard, "Portugal", AA *L'architecture d'aujourd'hui* 185, Paris, Paris: Groupe Expansion (1976), 113.

180 TESTA Peter, *Álvaro Siza*, Basel, Basel: Birkhäuser (1996), 192.

181 HOUSING PROTOTYPES

http://housingprototypes.org/project?File_No=POR002, geraadpleegd op 19 mei 2014.

182 VAREA ORO Aitor, "El barrio de São Victor de Álvaro Siza: entre la teoría y la práctica de las operaciones SAAL", *Revista Proyecto Progreso Arquitectura*, Spain, Spain: Publisher Proyecto Progreso Arquitectura (2013), 18.

CONCEPT	1e NIVEAU	DIMENSIE	2e NIVEAU	SUBDIMENSIES	MEETBAAR
Innovatieve collectieve identiteit door vernacularisatie	Het vernaculaire	Regionale architectuurtaal	Vernacularisatie door kritisch toepassen vernaculaire tradities	<p>a) De architecturale plaatsing in de urbane compositie:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Praktisch plan - Psychologisch plan <p>b) Een confrontatie met het architecturale concept:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Standaardisatie/ functionalisme/ rationalisme -Transformatie constructie <p>c) De accessoires en het geheel:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Universele woonelementen - Regionale woonelementen <p>d) Spatiale en sociale relaties:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Publieke zones - Toe-eigening <p>e) De representatie van de bewoners:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Universeel stereotiep - Regionaal stereotiep 	<p>Ruïne Voetganger steegjes Urbane invulling Gezamenlijke toegang</p> <p>Plat dak Twee verdiepingen Trappen midden Betonblokken 20 cm Beton gewelven Draagmuren</p> <p>Turquoise Verticaal Gelimiteerd palet Metselwerk Gewapend beton Beton, Pleister, Hout</p> <p>Collectief plein Open voortuintjes Open achterkanten</p> <p>Overdekt terras</p>

Tabel 5: Toegepaste theoretische tabel São Victor

a) Fotoreportage: de architecturale plaatsing in de (sub)urbane compositie

Figuur 89: Afwerking muurrestanten

Figuur 90: Afwerking muurrestanten ilhas

Figuur 91: Afwerking muurrestanten jaren '70

Figuur 92: Oude bestaande trappen

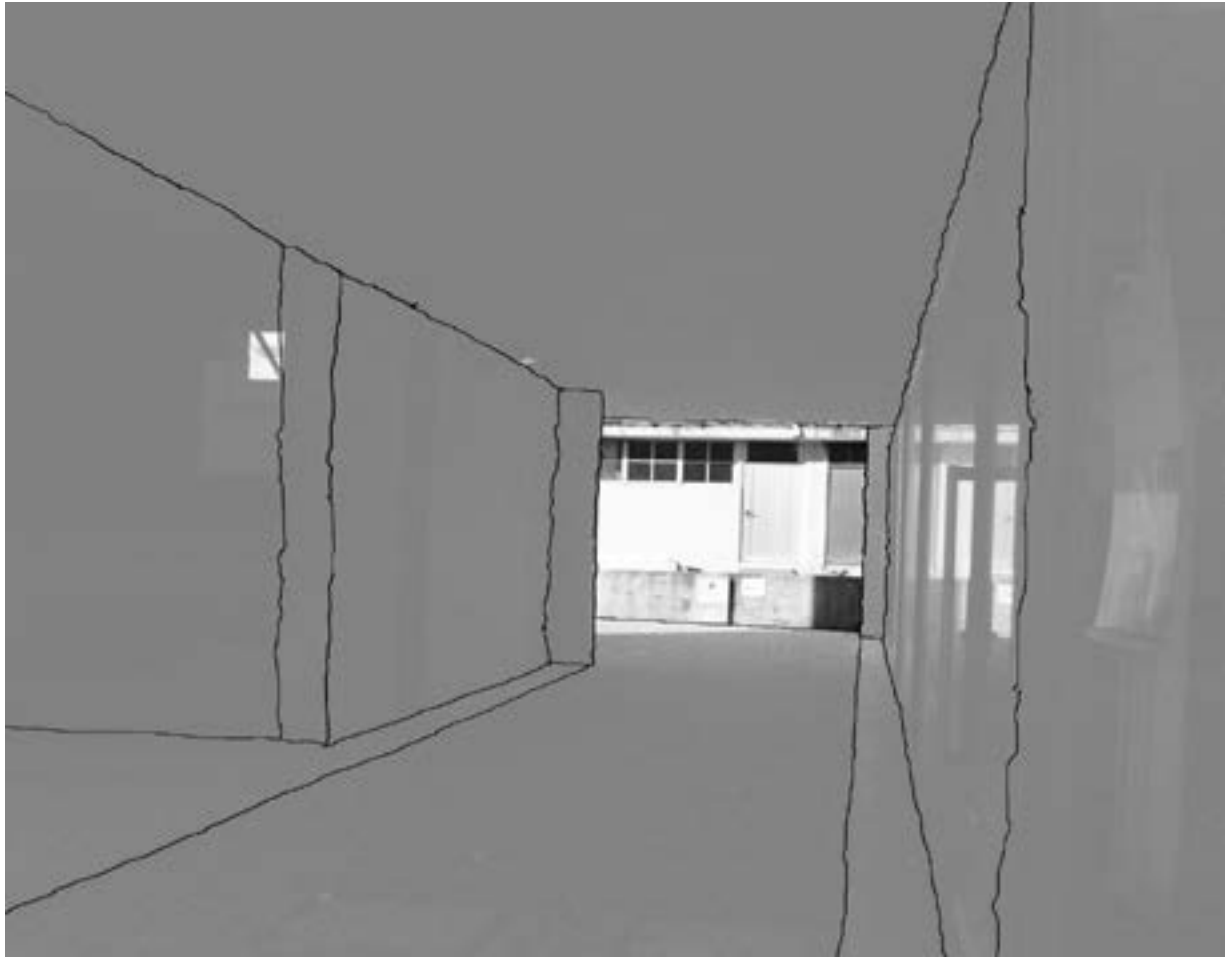

Figuur 93: Oude bestaande trappen ilhas

Figuur 94: Oude bestaande trappen jaren'70

Figuur 95: Toegang via bestaand weefsel

Figuur 96 Toegang via bestaand weefsel ilhas
Figuur 97 Toegang via bestaand weefsel jaren '70

b) Fotoreportage: een confrontatie met het architecturale concept

Figuur 98: Platte daken

Figuur 99: Hellende daken ilhas

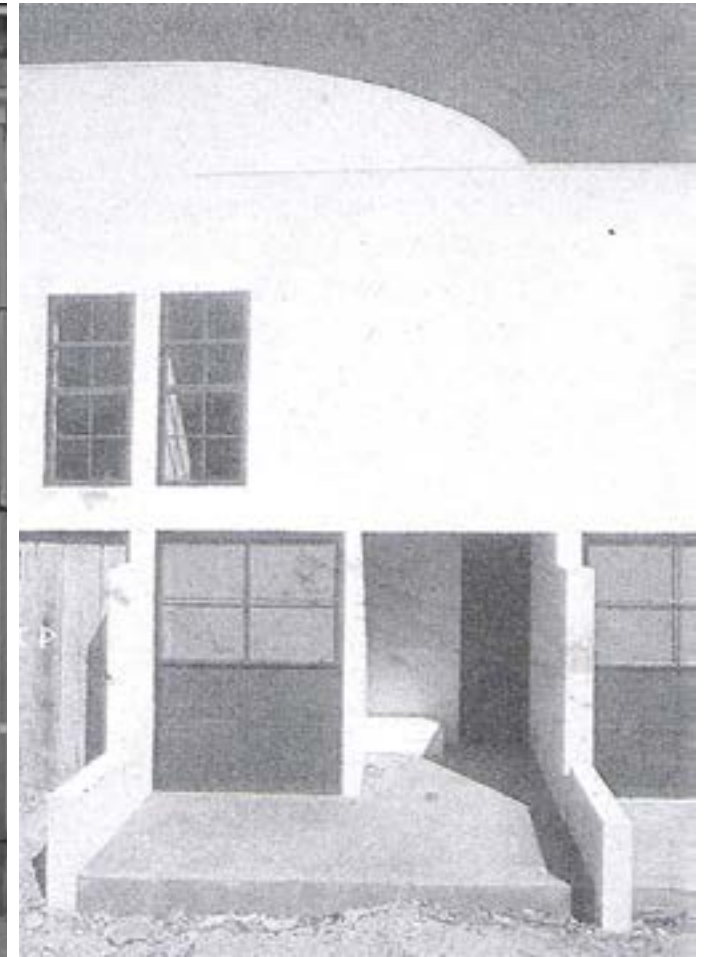
Figuur 100: Plat dak vs. hellende daken jaren '70

Figuur 101: Twee verdiepingen

Figuur 102: Twee verdiepingen ilhas

Figuur 103: Twee verdiepingen jaren '70

Figuur 104: Trap in centrum wooneheid

Figuur 105: Trap in centrum reeks wooneenheden ilhas

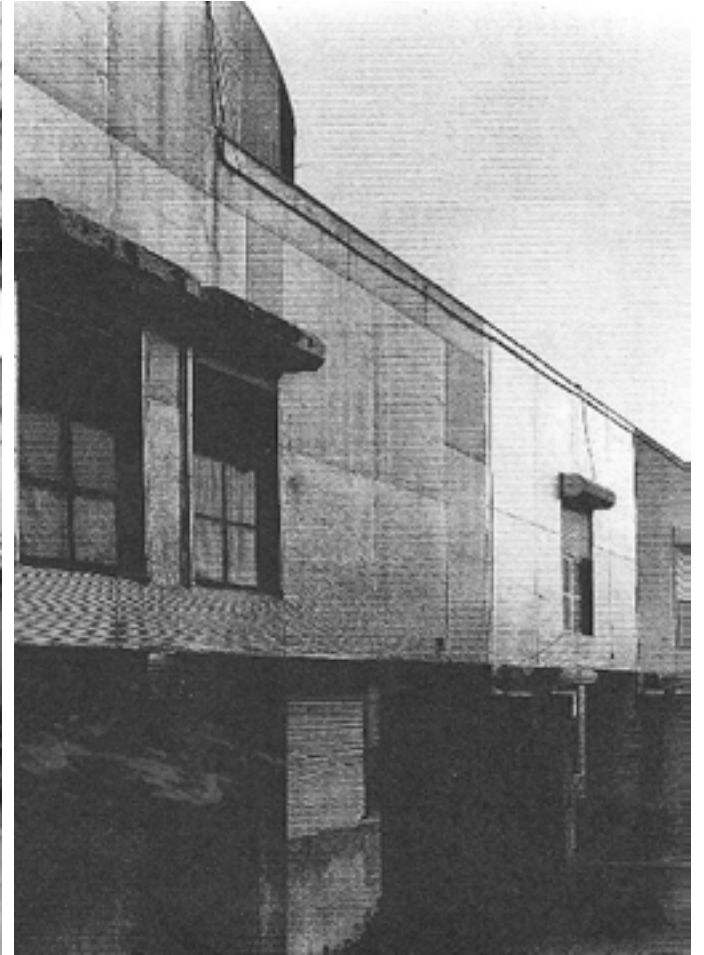
Figuur 106: Trap in centrum wooneenheid jaren '70

Figuur 107: Zichtbare blokken

Figuur 108: Zichtbare blokken ilhas

Figuur 109: Onzichtbare blokken jaren '70

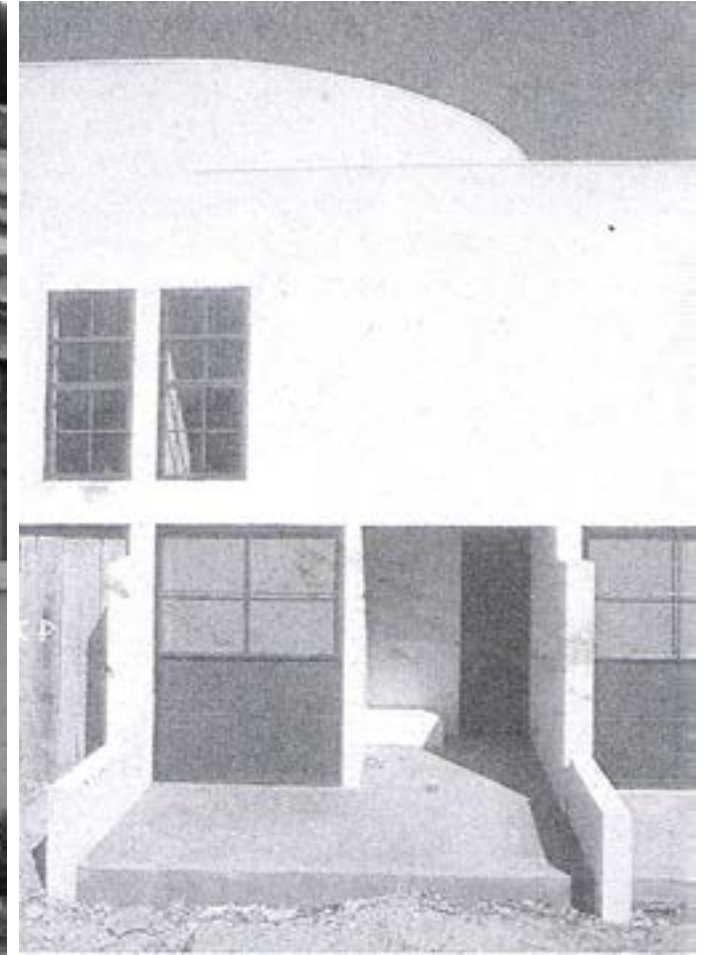
c) Fotoreportage: de accessoires en het geheel

Figuur 110: Lichtblauwe gevel

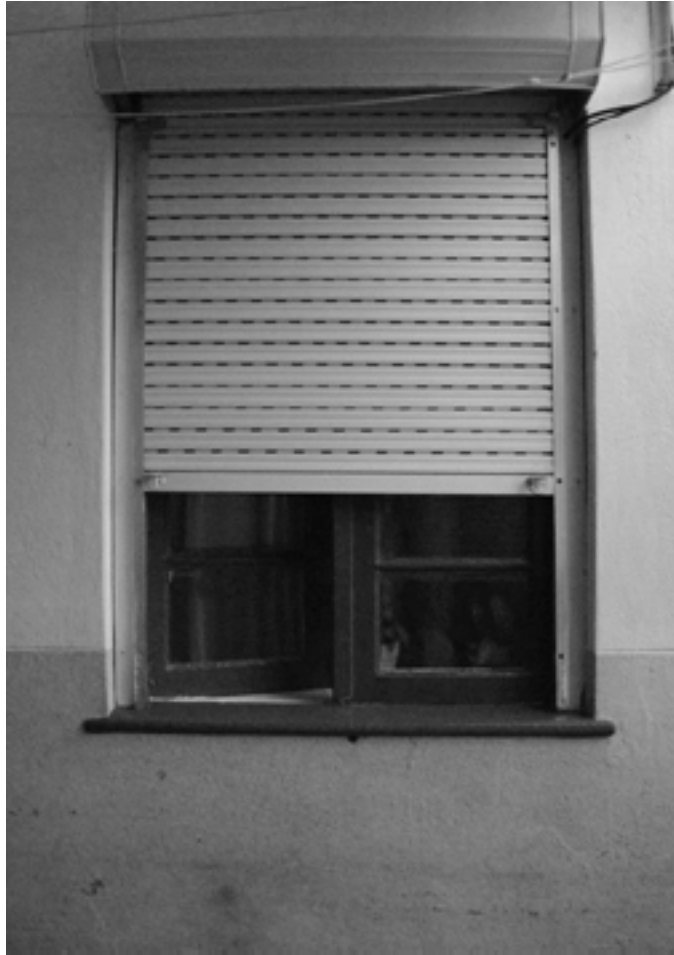
Figuur 111: Lichtgekleurde gevel ilhas

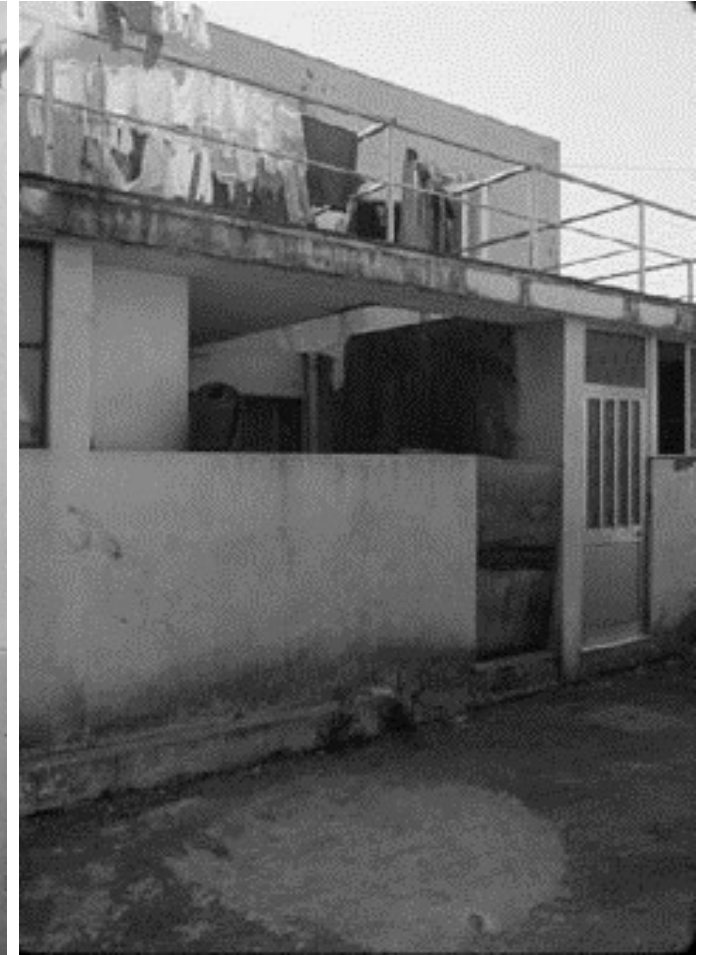
Figuur 112: Witte gevel jaren '70

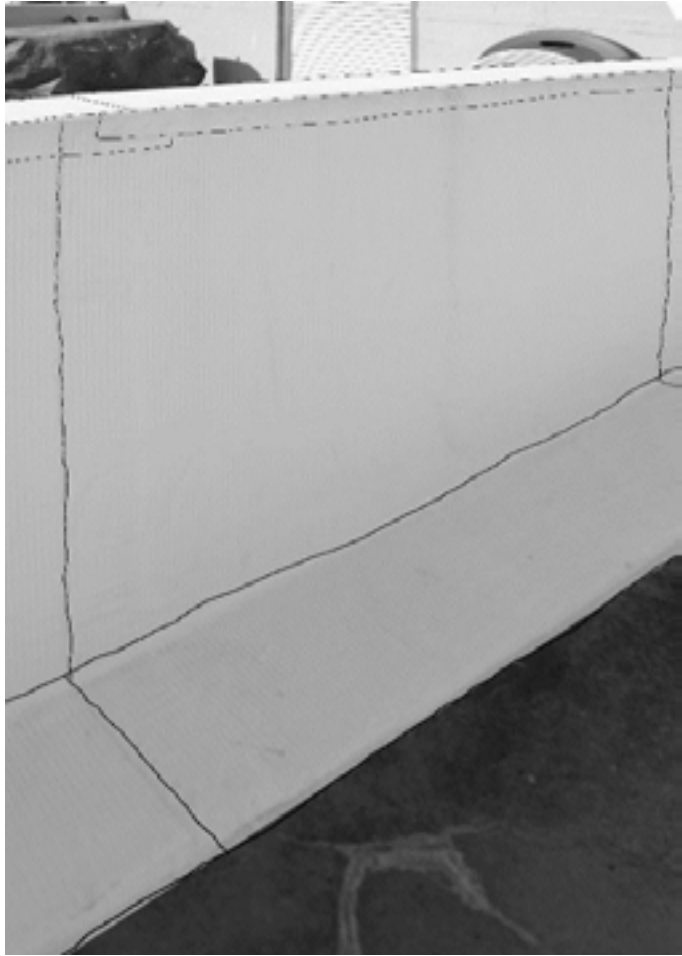
Figuur 113: Raamverhoudingen binnenin terras

Figuur 114: Raamverhoudingen ilhas

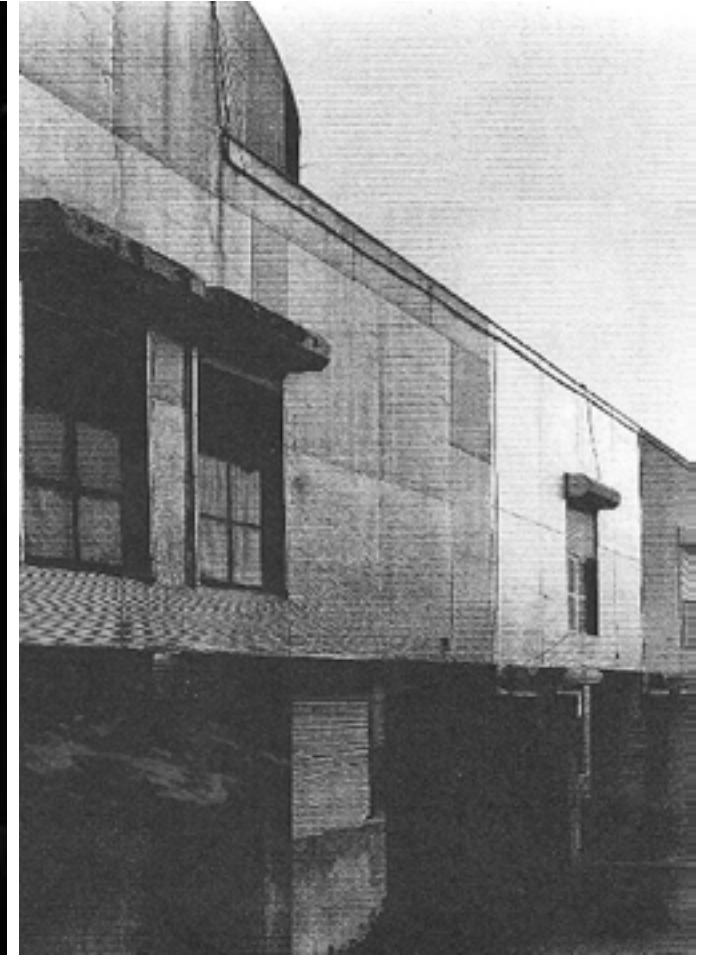
Figuur 115: Zonder raam jaren '70

Figuur 116: Folie

Figuur 117: Azulejos ilhas

Figuur 118: Folie jaren '70

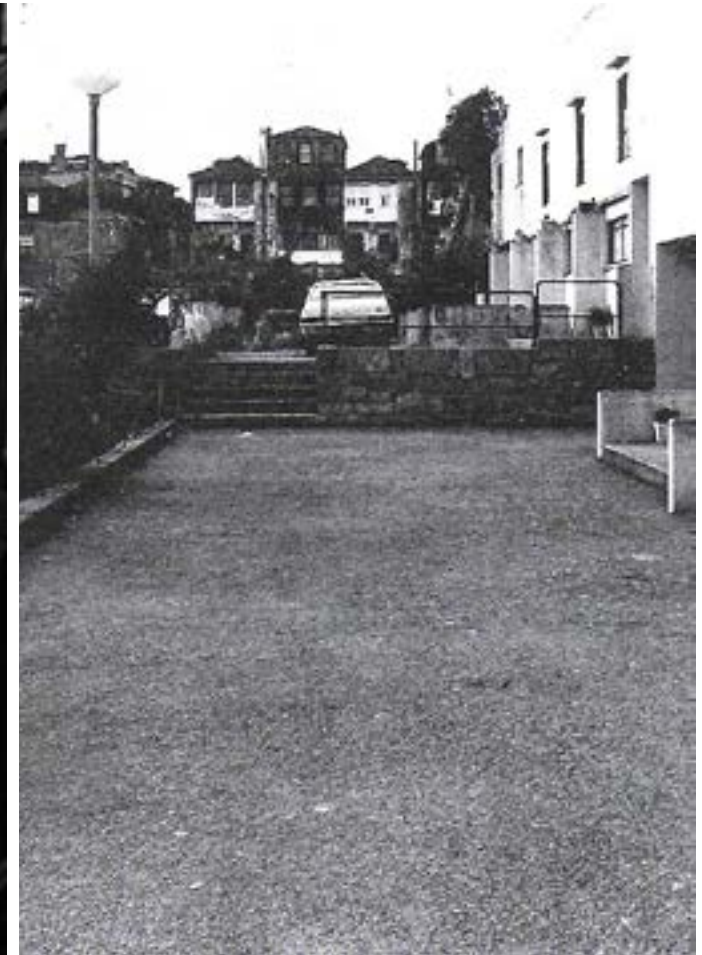
d) Fotoreportage: spatiale en sociale relaties

Figuur 119: Plaatsing auto's

Figuur 120: Geen auto's ilhas

Figuur 121: Plaatsing auto's jaren '70

Figuur 122: Collectief plein

Figuur 123: Zonder collectief plein ilhas

Figuur 124: Zonder collectief plein jaren '70

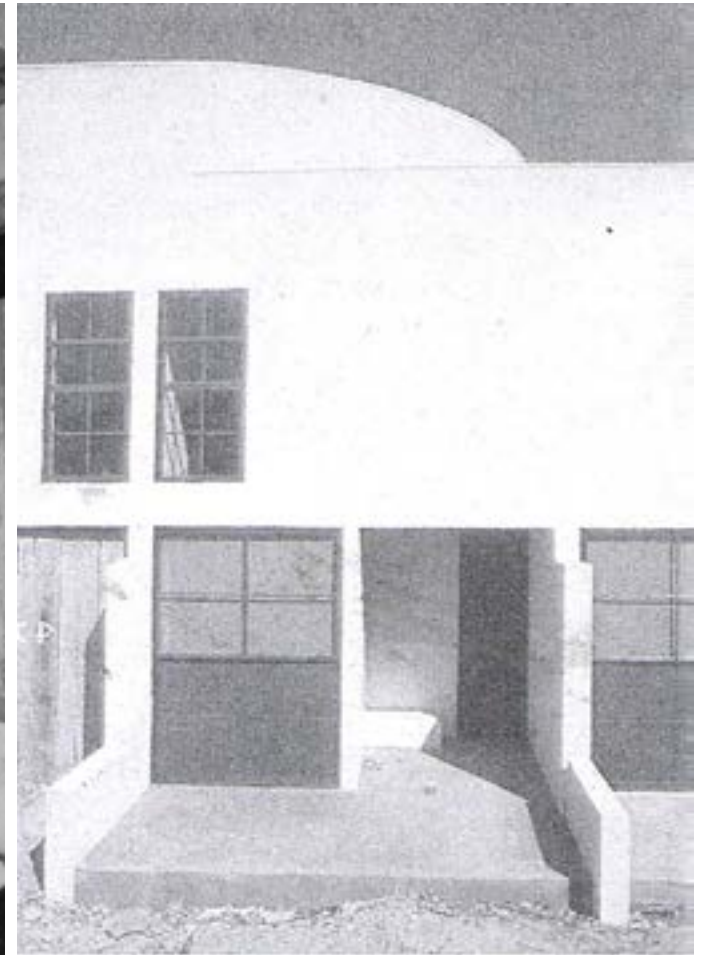
e) Fotoreportage: de representatie van de bewoners

Figuur 125: Persoonlijk

Figuur 126: Persoonlijk ilhas

Figuur 127: Oorspronkelijk jaren '70

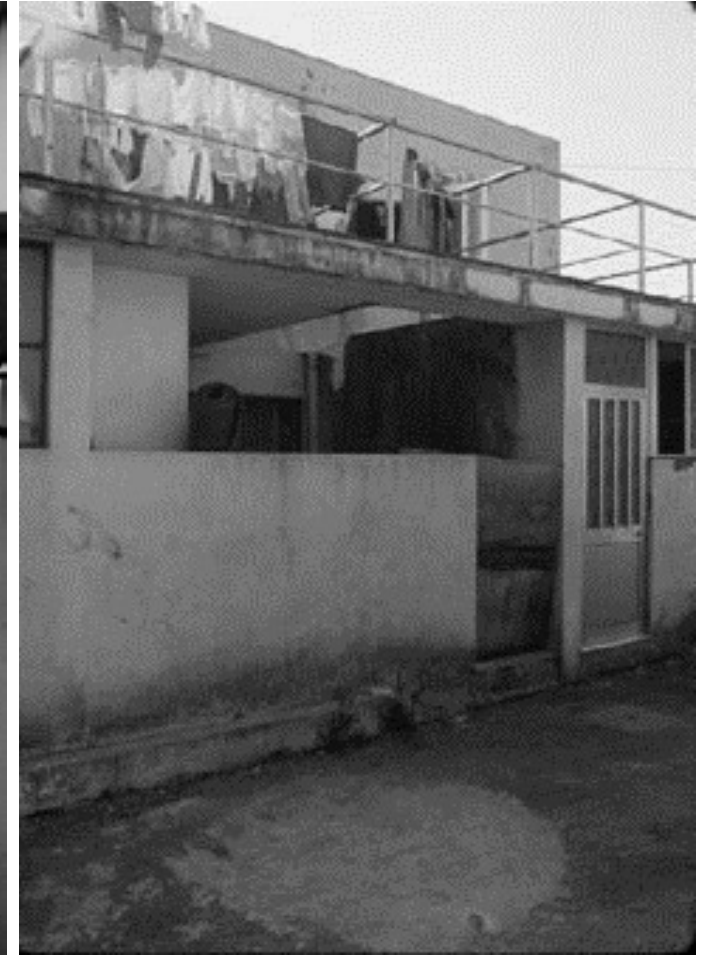

Figuur 128: Terras

Figuur 129: Geen terras ilhas

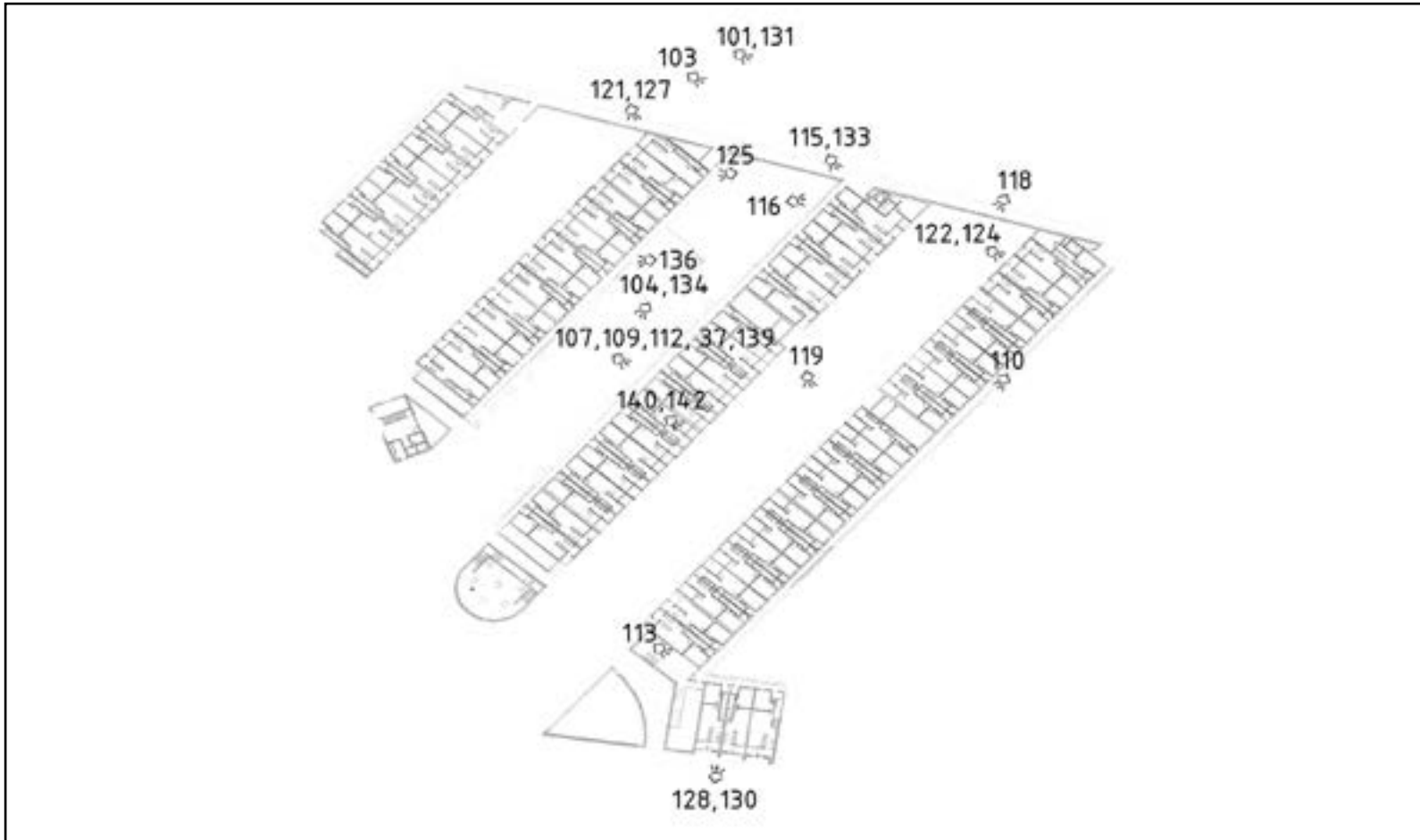

Figuur 130: Terras jaren '70

Bouça (1973-1979, 2001-2006)

De tweede sociale huisvesting van SAAL, in samenwerking met Álvaro Siza, situeert zich in een andere wijk van Porto: Bouça. Deze wijk bevindt zich aan de lange Rua da Boavista. Het is een middelgroot project. De urbane regionale taal hierbij is terug de typologie van de 'Ilha'.

Figuur 131: Invulling in het bestaande weefsel, niv 2, 1/1000

Project info:^{183 184 185 186}

Architect: Álvaro Joaquim de Melo Siza Vieira

Stad: Boavista (Porto)

Land: Portugal

Adres: Rua de Boavista/Rua Marti Liberdade/Rua das Águas Ferreas

Gebouwtype: plaat, exterieur gallerijtoegang

Dimensies: 74 of 80m², 4x12.2m

Aantal woningen: 128

Woningtypes: 1 (duplex)

Aantal verdiepingen: 2x2

Doorsnede: duplex

Exterieur materialen: betonblokken, Ytong blokken,, witte/ donker rood pleisterwerk, houten ramen, azulejos

Constructietype: metselwerk

Buitenruimte: vooraan/ achteraan, binnenplaats, gemeenschappelijke collectieve steeg

Inspiratie: Siedlung Schillerpark / Britz project Bruno Taut, Kiefhoek J.J.P. Oud, Zeilenbau typology Mart Stam, Fábrica Swila
Alvar Alto

Participatie bewoners bij constructie: ja

Identiteit bewoners: studenten, jongvolwassenen, gepensioneerden, artiesten, muzikanten, architecten

Financiële situatie bewoners: lage klasse*, middenklasse

Eigenaarsschap: coöperatief

Faciliteiten: parking ondergronds garage, publieke / collectieve faciliteiten, wassalon, winkels, bibliotheek, kinderopvang,
café

Dienst: SAAL/Norte

*: oorspronkelijk

¹⁸³ JODIDIO Philip, *Álvaro Siza Complete Works 1952-2013*, Germany, Germany: Taschen (2013), 520.

¹⁸⁴ TESTA Peter, *Álvaro Siza*, Basel, Basel: Birkhäuser (1996), 192.

¹⁸⁵ HOUSING PROTOTYPES

http://housingprototypes.org/project?File_No=POR001, geraadpleegd op 19 mei 2014.

¹⁸⁶ SCRIBD

<http://es.scribd.com/doc/151972524-TD-EduardoFernandes-Final>, geraadpleegd op 3 april 2014.

CONCEPT	1e NIVEAU	DIMENSIE	2e NIVEAU	SUBDIMENSIES	MEETBAAR
Innovatieve collectieve identiteit door vernacularisatie	Het vernaculaire	Regionale architectuurtaal	Vernacularisatie door kritisch toepassen vernaculaire tradities	<p>a) De architecturale plaatsing in de urbane compositie:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Praktisch plan - Psychologisch plan <p>b) Een confrontatie met het architecturale concept:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Standaardisatie/ functionalisme/ rationalisme -Transformatie constructie <p>c) De accessoires en het geheel:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Universele woonelementen - Regionale woonelementen <p>d) Spatiale en sociale relaties:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Publieke zones - Toe-eigening <p>e) De representatie van de bewoners:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Universeel stereotiep - Regionaal stereotiep 	<p>Metrolijn Openen naar omgeven- de straten</p> <p>Plat dak Twee verdiepingen Trappen midden Gallerij Gemeenschappelijke trappen buiten Ytong 20 cm Beton gewelven</p> <p>Rood/Geel/Groen Verticaal Gelimiteerd palet Metselwerk, Gewapend beton, Pleister, Hout, Staal Waterdichting, Grind, Azulejos</p> <p>Ondergrondse garage, Winkels Bibliotheek Vooraan/ achteraan Binnenplaats Collectieve steeg</p> <p>Veranda Tuinmuurtjes Antieke meubelen</p>

Tabel 6: Toegepaste theoretische tabel Bouça

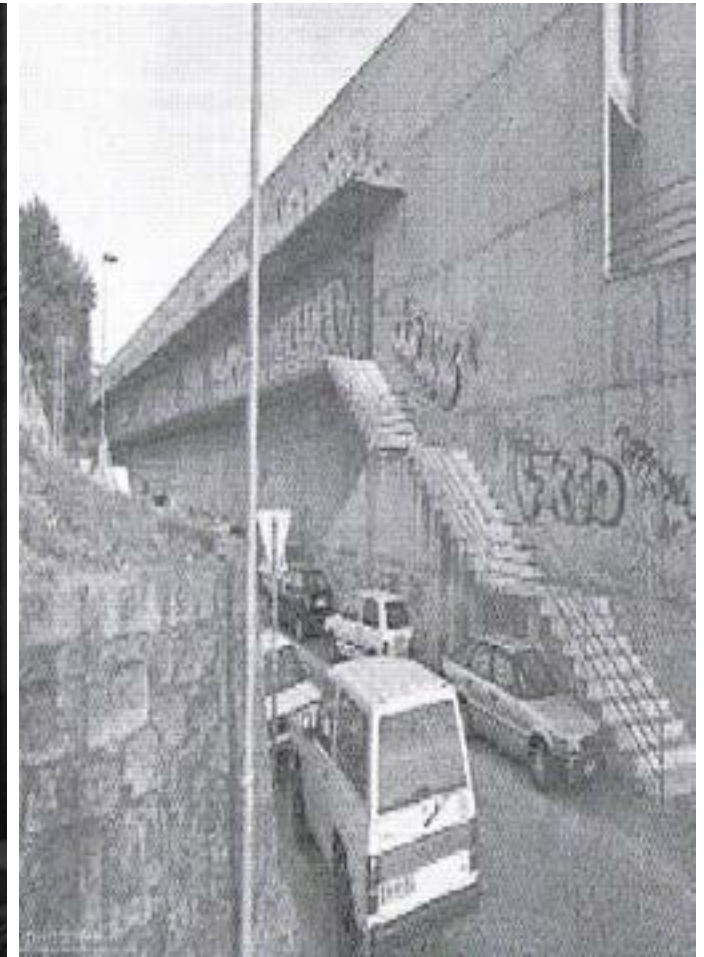
a) Fotoreportage: de architecturale plaatsing in de (sub)urbane compositie

Figuur 132: Lawaai metrolijn

Figuur 133: Rust ilhas

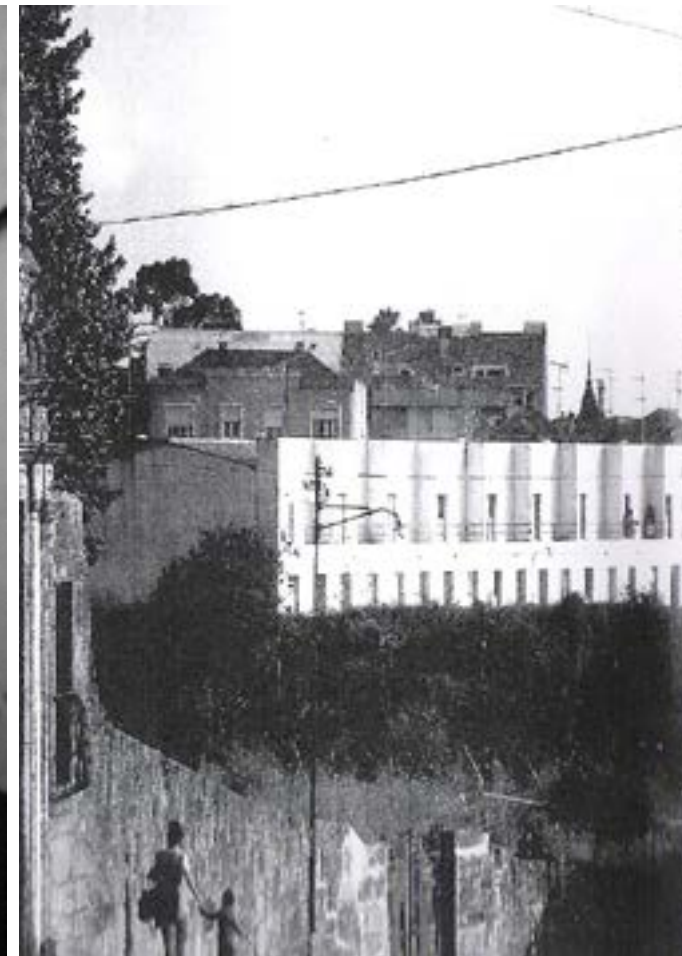
Figuur 134: Lawaai metrolijn jaren '70

Figuur 135: Openen naar omgeving

Figuur 136: Gesloten ilhas

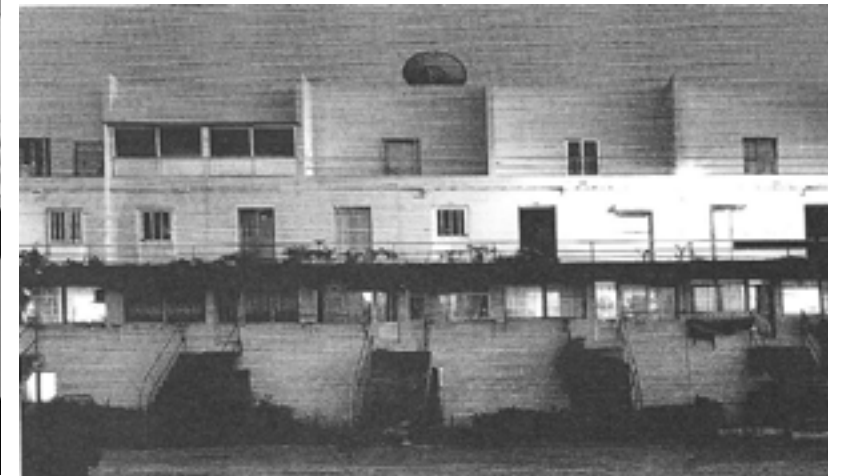
Figuur 137: Open vs. gesloten jaren '70

b) Fotoreportage: een confrontatie met het architecturale concept (Constructie)

Figuur 138: Twee gestapelde duplexen met plat dak

Figuur 139: Drie verdiepingen met plat dak ilhas
Figuur 140: Twee gestapelde duplexen met plat dak jaren '70

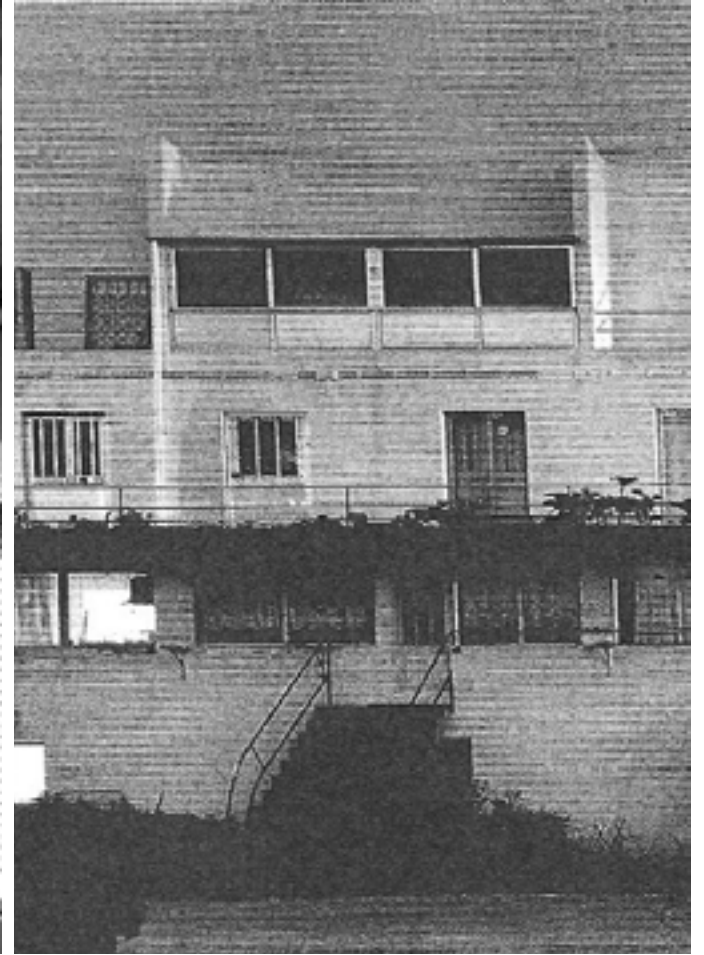

Figuur 141: Gallerij

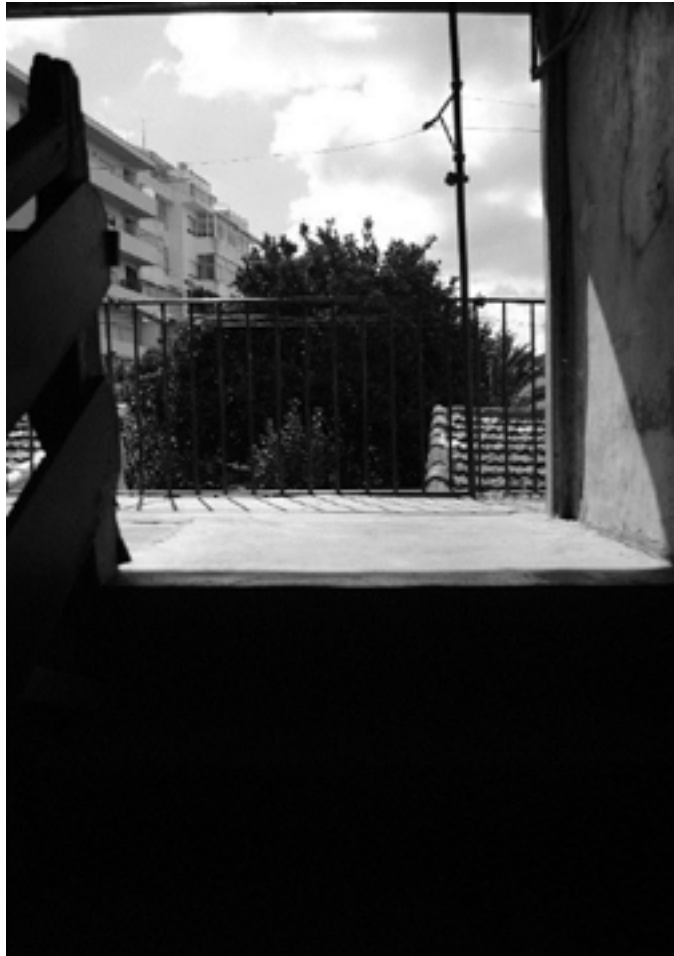
Figuur 142: Gallerij ilhas

Figuur 143: Gallerij jaren '70

Figuur 144: Hal buitentrappen

Figuur 145: Buitentrappen ilhas, hal

Figuur 146: Buitentrappen jaren '70

Figuur 147: Opbouw muur metrolijn

Figuur 148: Opbouw muur ilhas
Figuur 149: Zonder muur metrolijn jaren '70

c) Fotoreportage: de accessoires en het geheel

Figuur 150: Toevoeging donkerrode kleur als eerbetoon aan Mart Stam

Figuur 151: Toevoeging donkere plint ilhas

Figuur 152: Toevoeging donkerrode kleur jaren '70

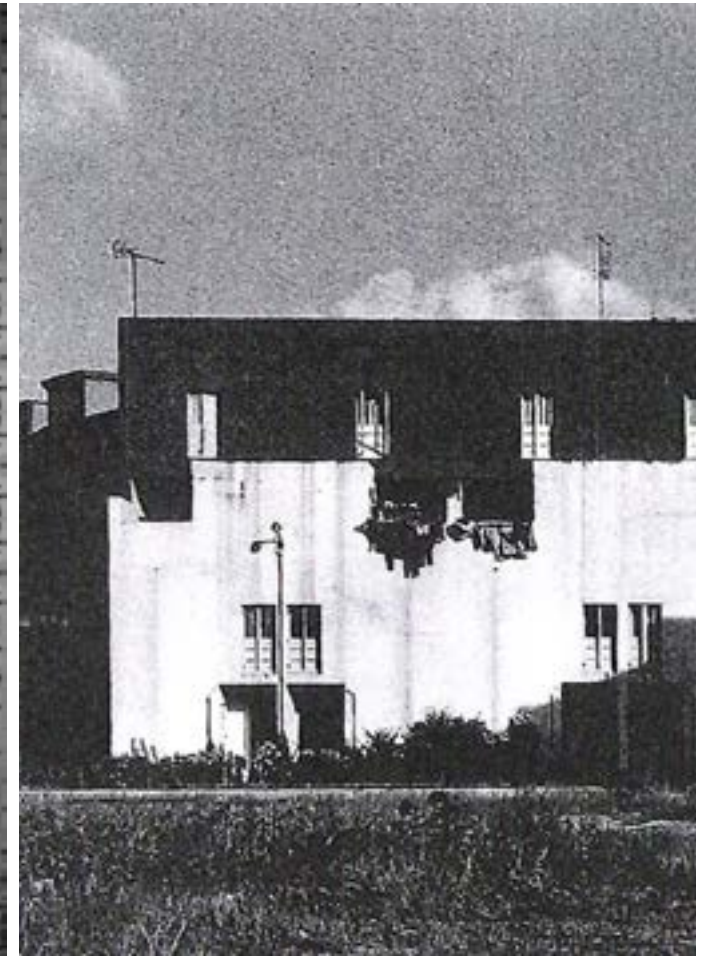

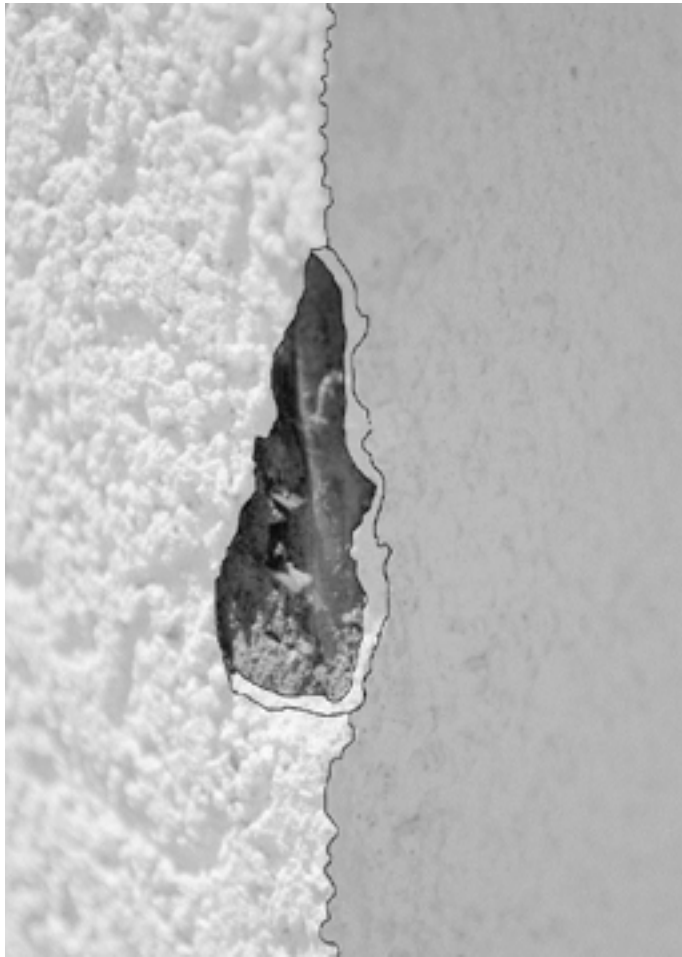
Figuur 153: Traliwerk

Figuur 154: Traliwerk ilhas

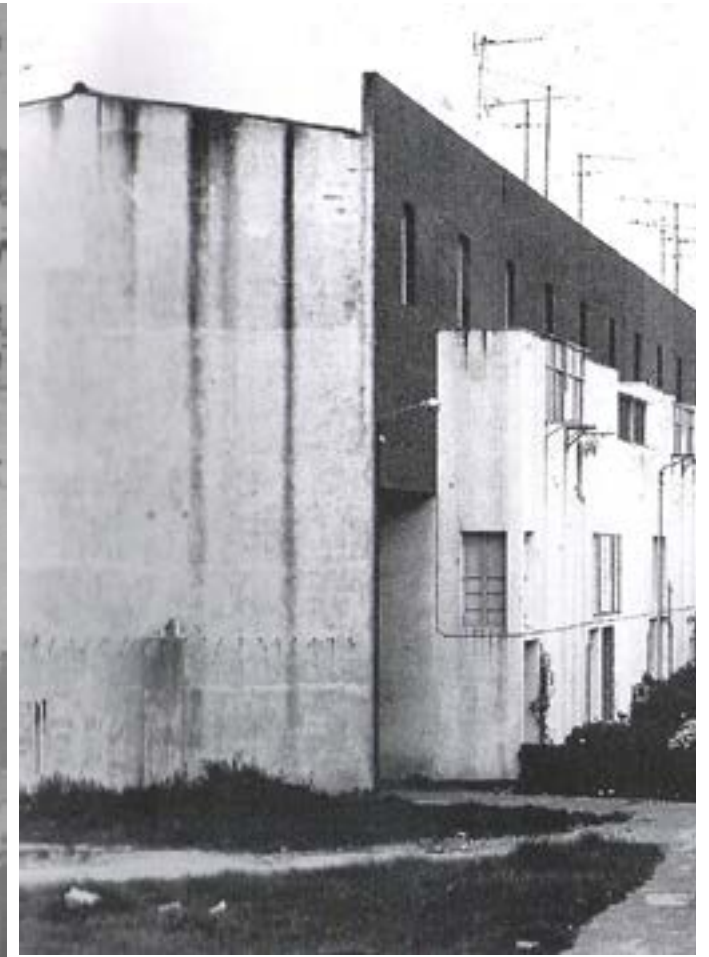
Figuur 155: Geen traliwerk jaren '70

Figuur 156: Muurafwerking

Figuur 157: Muurafwerking ilhas

Figuur 158: Muurafwerking jaren '70

Figuur 159: Moderne abstracte azulejos in Portugese driekleur

Figuur 160: Traditionele azulejos ilhas

Figuur 161: Azulejos jaren '70

d) Fotoreportage: spatiale en sociale relaties

Figuur 162: Muur metrolijn

Figuur 163: Geen metrolijn zichtbaar naast omliggende ilhas

Figuur 164: Geen muur metrolijn jaren '70

Figuur 165: Geen tot amper toe-eigening door bewoners

Figuur 166: Geen toe-eigening in straat naast omliggende ilhas

Figuur 167: Toe-eigening jaren '70

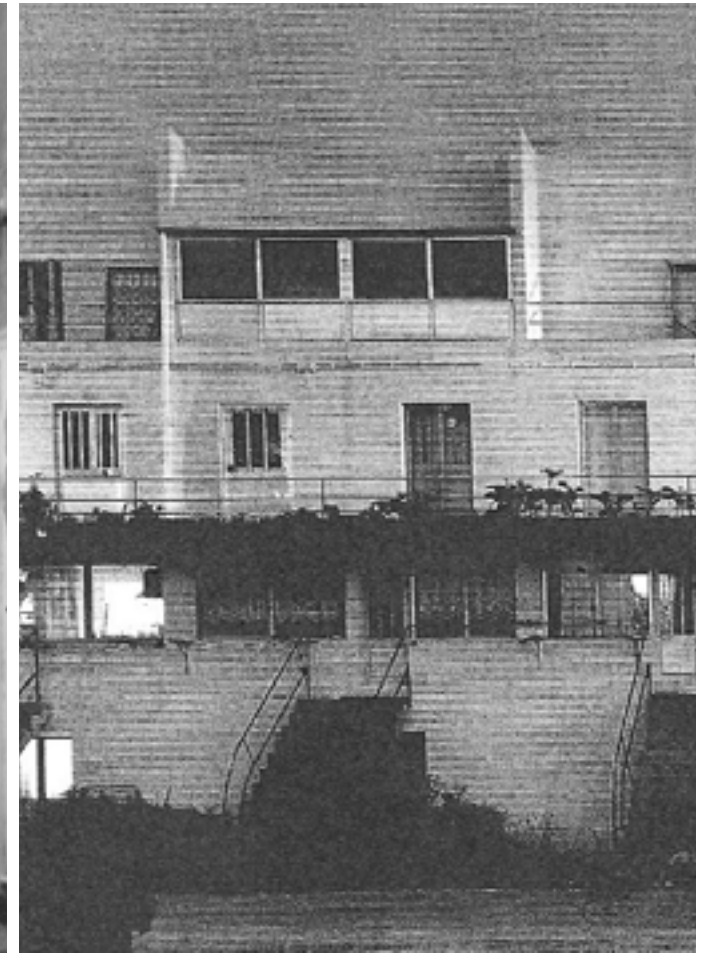
e) Fotoreportage: de representatie van de bewoners

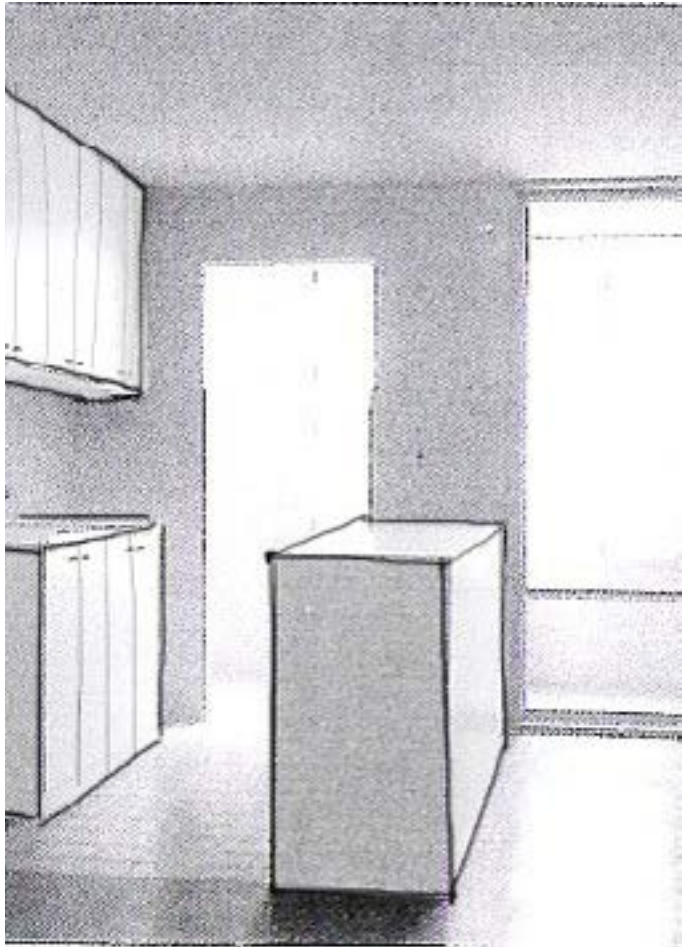
Figuur 168: Minimale persoonlijkheden

Figuur 169: Persoonlijkheden ilhas

Figuur 170: Persoonlijkheden jaren '70

Figuur 171: Leeg, strak en licht interieur

Figuur 172: Donker interieur ilhas

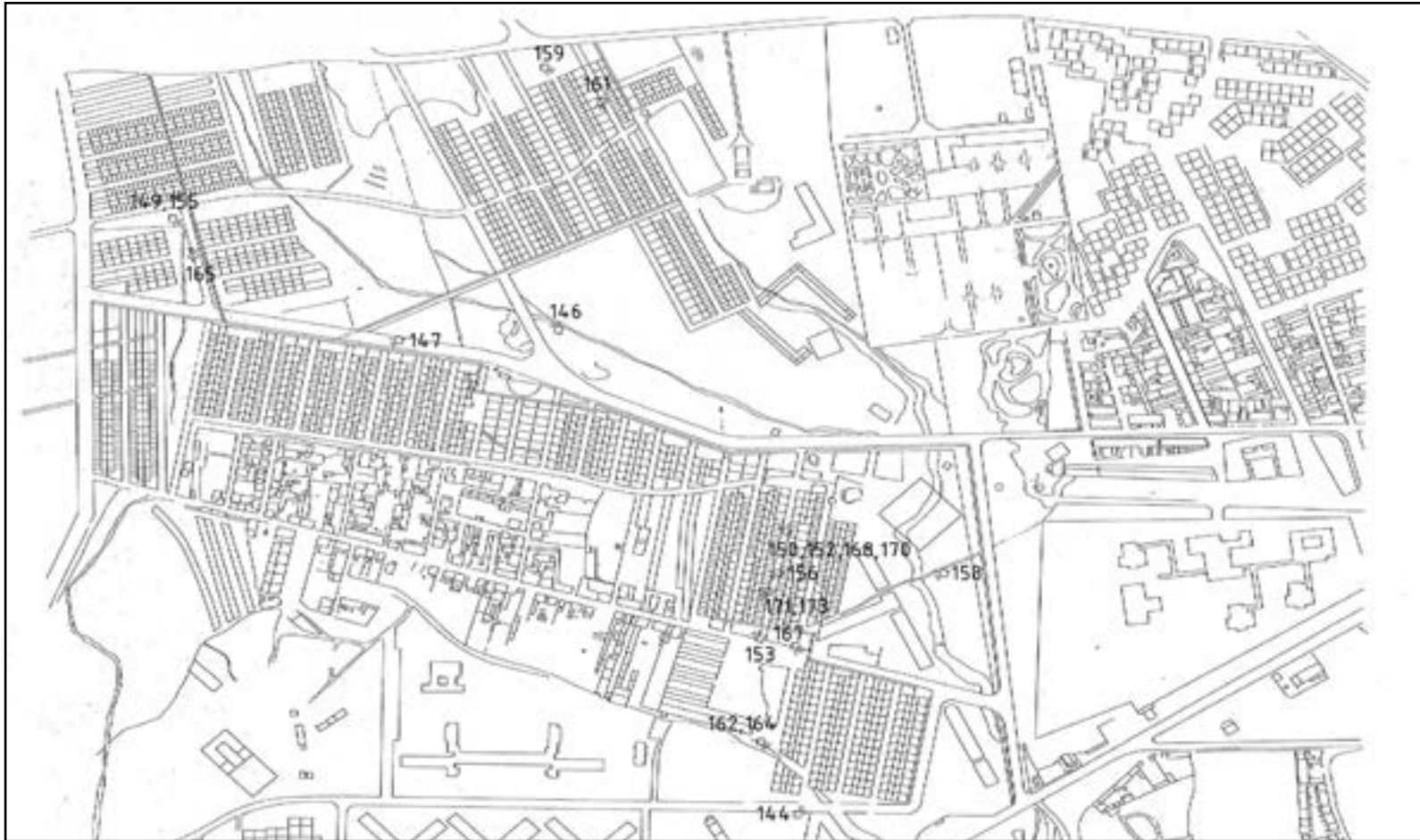

Figuur 173: Vol interieur

Quinta da Malagueira (1977-1998)

De derde sociale huisvesting net na de ontbinding van SAAL, door Álvaro Siza, situeert zich buiten de stad Évora. Het is het grootste project van de drie Portugese case studies. De suburbane regionale taal hierbij is de 'Quinta'. Dit is een vorm van populaire Portugese architectuur, maar dan typisch voor de provincie Alentejo.

Figuur 174: Invulling in het bestaande weefsel, dakenplan, 1/2500

Project info: ^{187 188 189}

Architect: Álvaro Joaquim de Melo Siza Vieira

Stad: Évora

Land: Portug,^{180 181 182 183}

Adres: Av. da Malagueira, 2 km westelijk van Évora

Gebouwtype: geclusterde laagbouw, rijwoning, plat dak, rug aan rug, L-vorm

Dimensies: 8x12m, 27 ha

Aantal woningen: 1200

Woningtypes: combinaties: type A, type B

Aantal verdiepingen: 2

Doorsnede: rijwoning

Exterieur materialen: betonblokken 20cm, wit pleisterwerk, houtenramen

Constructietype: metselwerk muren, beton

Buitenruimte: binnenplaats, terras

Inspiratie: Weissenhoff Adolf Loos, Noord-Europese Siedlungen'20-'30, Britse naoorlogse New Towns, Romeinen, Zeilenbau, Moderne Beweging, Le Corbusier megaron prototype, Mediteraanse cycladische traditie

Participatie bewoners bij constructie: ja

Identiteit bewoners: jongvolwassenen, gepensioneerden

Financiële situatie bewoners: middenklasse

Eigenaarsschap: verhuring (35%), privaat (5%) en coöperatief (60%)/407 coöperatief, 100 burenessociatie S. Sebastião, 300 FFH, 93 ontwikkelingscontract, 300 privaat

Faciliteiten: parking, commerciële winkels, gemeenschappelijke open ruimtes, recreatie, theater, publieke gebouwen, overdekt marktplein, kerk, restaurant, motel

Dienst: /

---

¹⁸⁷ TESTA Peter, *Álvaro Siza*, Basel, Basel: Birkhäuser (1996), 192.

¹⁸⁸ HOUSING PROTOTYPES

http://housingprototypes.org/project?File_No=POR003, geraadpleegd op 19 mei 2014.

¹⁸⁹ SCRIBD

<http://es.scribd.com/doc/162322632-Mal-Ague-Ira>, geraadpleegd op 3 april 2014.

CONCEPT	1e NIVEAU	DIMENSIE	2e NIVEAU	SUBDIMENSIES	MEETBAAR
Innovatieve collectieve identiteit door vernacularisatie	Het vernaculaire	Regionale architectuurtaal	Vernacularisatie door kritisch toepassen vernaculaire tradities	<p>a) De architecturale plaatsing in de suburbane compositie:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Praktisch plan - Psychologisch plan <p>b) Een confrontatie met het architecturale concept:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Standaardisatie/ functionalisme/ rationalisme - Transformatie constructie <p>c) De accessoires en het geheel:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Universele woonelementen - Regionale woonelementen <p>d) Spatiale en sociale relaties:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Publieke zones - Toe-eigening <p>e) De representatie van de bewoners:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Universeel stereotiep - Regionaal stereotiep 	<p>Watertank, School, Windmolens, Oude woning, Appelsien-boomgaard, Padenpatroon, Arabisch bad, Aquaduct</p> <p>Rooster, Meanderende bestaande wegen, Hellend terrein, Plat dak, Twee verdiepingen, Rug aan rug, Patiowoningen, L-vorm, Betonblokken 20 cm, Beton kolommen, Balken, Beton gewelven, Draagmuren</p> <p>Plint: Blauw/Geel/Grijs, Wit, Luiken, Geschilderde raamranden, Marmer deurrand, Hekwerk voor deur, Verticaal, Gelimiteerd palet, Metselwerk, Gewapend beton, Beton, Pleister, Hout, Graniet, Brede schouwen</p> <p>Garageboxen, Winkels, Open ruimtes, Recreatie, Theater, Publieke gebouwen, Overdekt marktplein, Kerk, Restaurant, Motel, Patio, Latete zones</p> <p>Veranda Toevoegingen</p>

Tabel 7: Toegepaste theoretische tabel Quinta da Malagueira

a) Fotoreportage: de architecturale plaatsing in de (sub)urbane compositie

Figuur 175: Relicten: watertank

Figuur 176: Relicten Évora: Templo da Diana
Figuur 177: Relicten jaren '70: padensysteem

Figuur 178: Aquaduct

Figuur 179: Aquaduct Évora
Figuur 180: Bouw aquaduct jaren '70

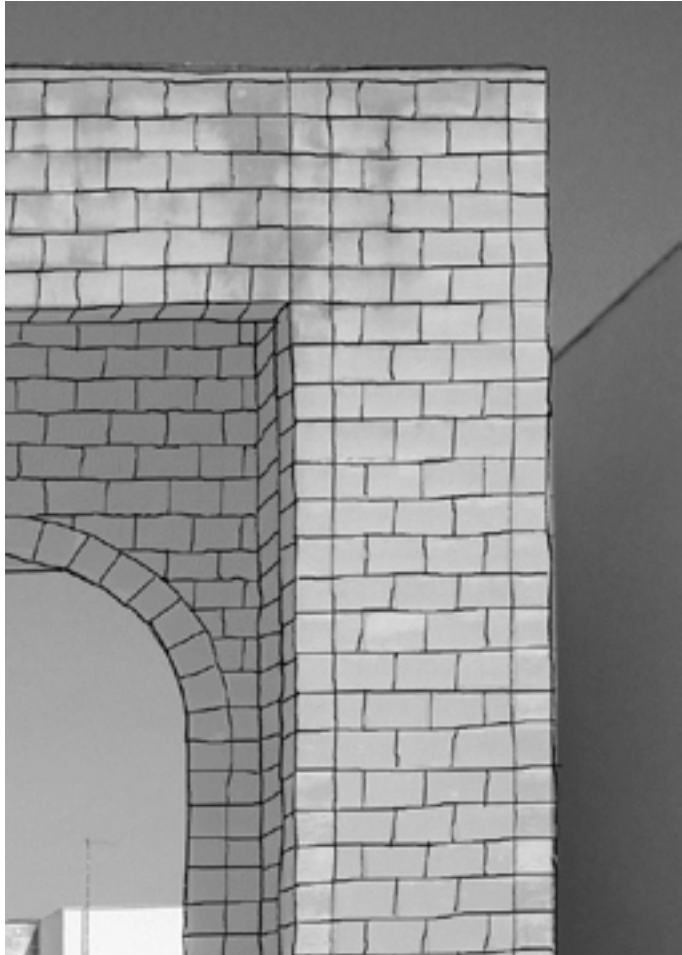
b) Fotoreportage: een confrontatie met het architecturale concept

Figuur 181: Summerroom aangepast

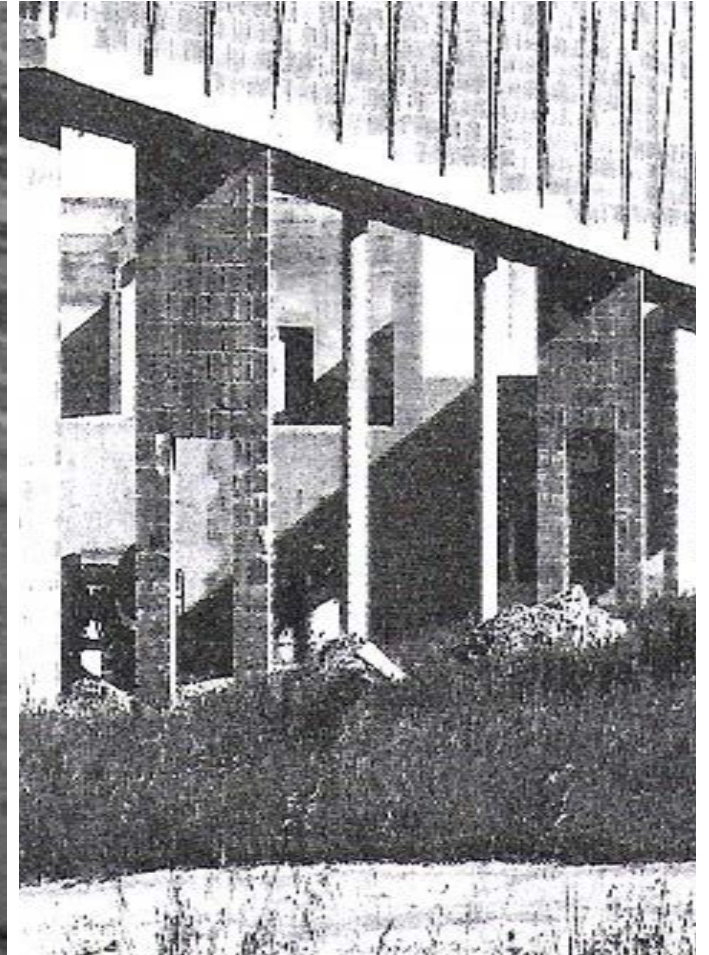
Figuur 182: Summerroom Évora
Figuur 183: Summerroom jaren '70

Figuur 184: Randafwerking

Figuur 185: Randafwerking Évora

Figuur 186: Randafwerking bouw jaren '70

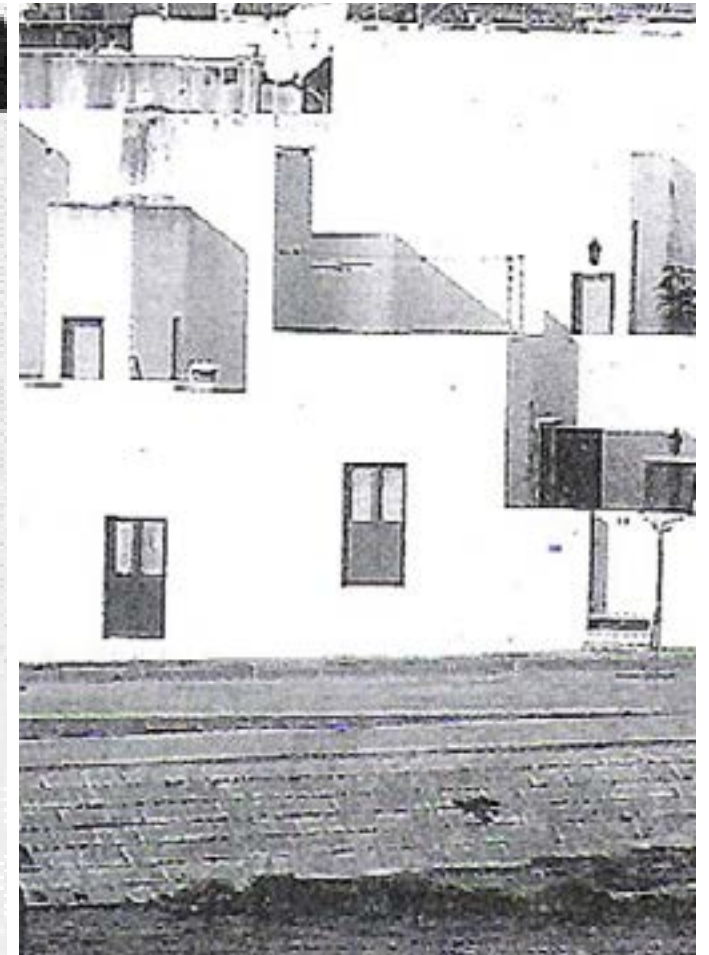
c) Fotoreportage: de accessoires en het geheel

Figuur 187: Raamrand

Figuur 188: Raamrand Évora

Figuur 189: Zonder raamrand jaren '70

Figuur 190: Brede schouw

Figuur 191: Brede schouw Évora

Figuur 192: Brede schouwen jaren '70

d) Fotoreportage: spatiale en sociale relaties

Figuur 193: Verwaarlozing collectieve ruimte

Figuur 194: Onderhoud collectieve ruimte Évora

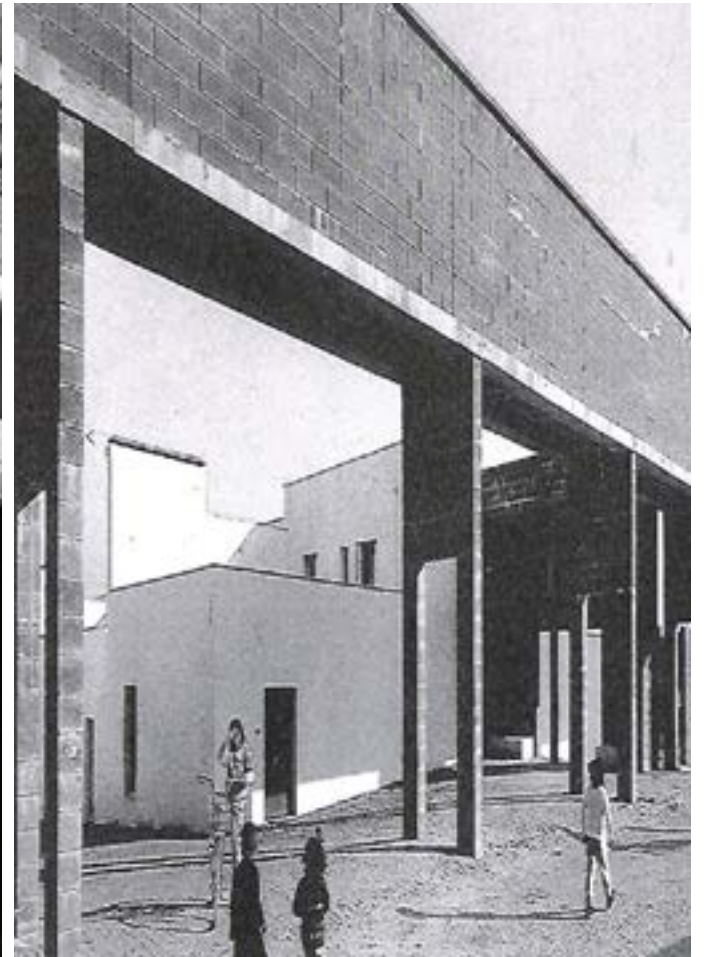
Figuur 195: Onderhoud collectieve ruimte jaren '70

Figuur 196: Publieke ruimte ingenomen

Figuur 197: Publieke ruimte Évora

Figuur 198: Publieke ruimte jaren '70

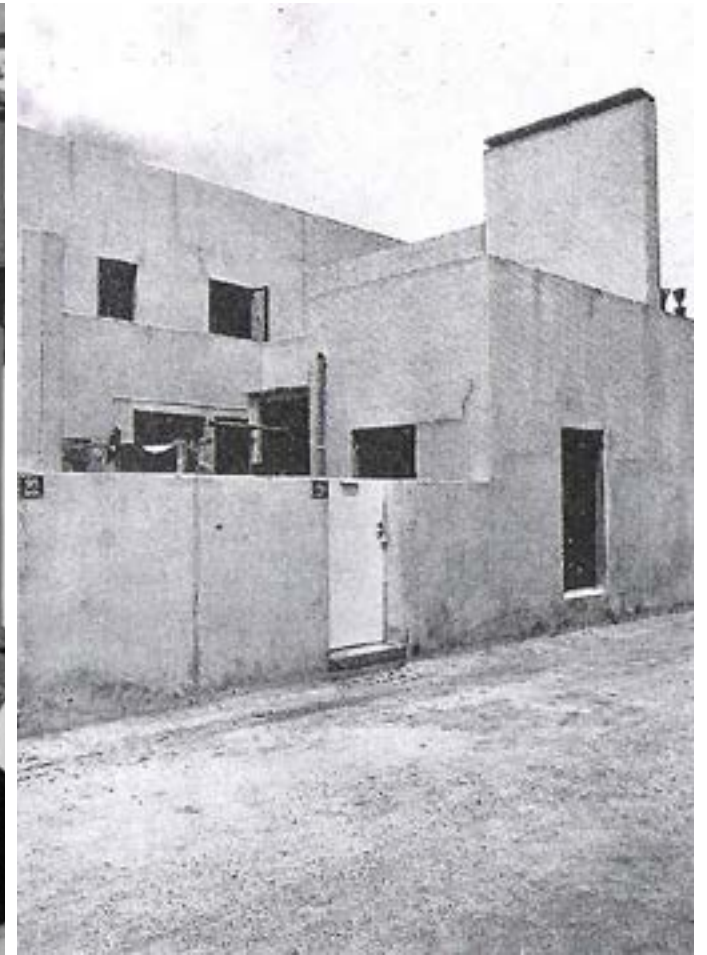
e) Fotoreportage: de representatie van de bewoners

Figuur 199: Summerroom aangepast

Figuur 200: Summerroom Évora

Figuur 201: Summerroom jaren '70

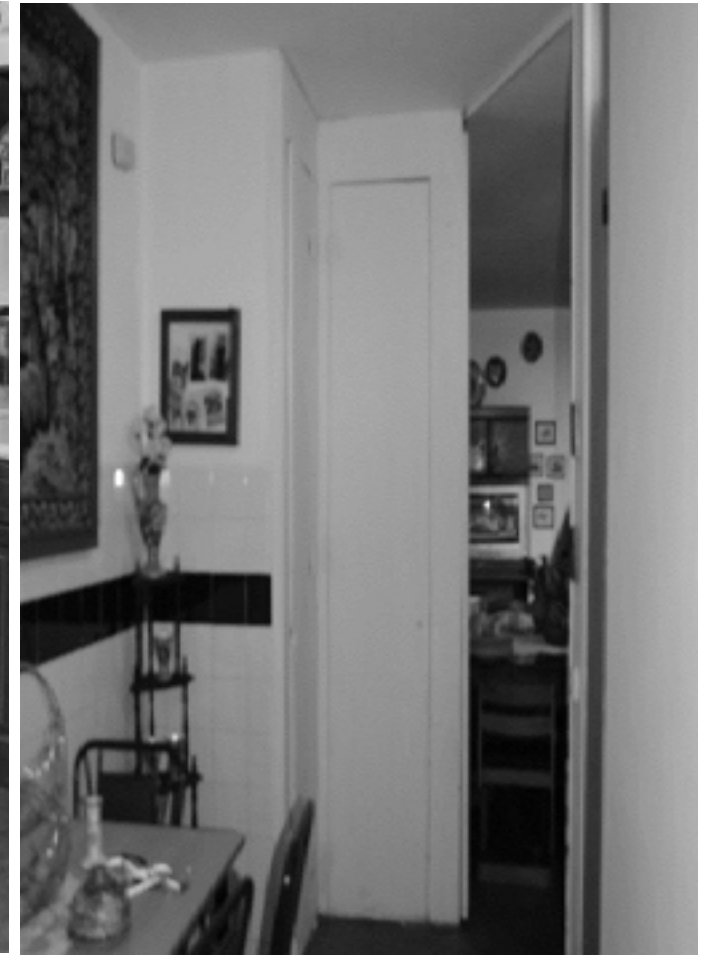

Figuur 202: Open keuken

Figuur 203: Gewoonlijk open keuken Portugal

Figuur 204: Keuken jaren '70

